

Populačné štúdie Slovenska 18

Populačné štúdie Slovenska 18

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO, o.z.

ISBN 978-80-89881-35-2

Pavol Tišliar (ed.)

Populačné štúdie Slovenska 18

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO, o.z.

Bratislava 2025

© Populačné štúdie Slovenska 18
(Studies in the Population of Slovakia 18)

Zostavil/Editor:

prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.

Recenzenti/Reviewers:

Mgr. Martin Horička, PhD.

prof. PhDr. Michal Šmigel, PhD.

Štúdie/Papers: © Matúš Burda, Marcel Demčák, Pavol Krajčovič, Branislav Šprocha,
Pavol Tišliar, Peter Vanek

Publikácia je výsledkom riešenia grantových úloh APVV 0199-20 "Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia a VEGA č. 1/0231/23 „Priestorové diferenciacie prirodzeného pohybu obyvateľstva na Slovensku od konca 19. storočia do konca 20. rokov 20. storočia“.

1. vydanie, Bratislava 2025

MUZEOLÓGIA
A KULTÚRNE
DEDIČSTVO, o.z.

Vydavateľ/Published:

Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z.

ISBN 978-80-89881-35-2

OBSAH

Pavol Krajčovič: <i>Historicko-geografické súvislosti nemeckojazyčného osídlenia na Slovensku</i>	5
Matúš Burda: <i>Štatistická analýza Práporu poľných jágrov č. 29 v rokoch 1914 až 1918 s analýzou strát v prvom roku Veľkej vojny</i>	27
Branislav Šprocha – Pavol Tišliar: <i>Možnosti výskumu procesu sobášnosti na Slovensku a v jeho regiónoch od konca 19. do polovice 20. storočia</i>	55
Branislav Šprocha – Pavol Tišliar: <i>Úmrtnosť v župách na Slovensku na konci 19. a na začiatku 20. storočia</i>	71
Marcel Demčák: <i>Obraz četníckej služby v horách v dobovej profesijnej tlači medzivojnovnej ČSR</i>	93
Pavol Tišliar – Branislav Šprocha: <i>Ekonomická aktivita obyvateľstva Slovenska v medzivojnovom období a jej regionálne rozloženie</i>	111
Peter Vanek: <i>The superphosphate and sulphuric acid industry in Slovakia in the years 1934 – 1938 (a strategic industry for feeding the population and defence of the state)</i>	127

CONTENTS

Pavol Krajčovič: <i>Historico-geographical context of German-speaking settlement in Slovakia</i>	5
Matúš Burda: <i>Statistical analysis of Field Yeomanry Battalion No. 29 between 1914 and 1918 with an analysis of casualties in the first year of the Great War</i>	27
Branislav Šprocha – Pavol Tišliar: <i>Possibilities for research into the marriage process in Slovakia and its regions from the late 19th to the mid-20th century</i>	55
Branislav Šprocha – Pavol Tišliar: <i>Mortality in counties in Slovakia at the end of the 19th and beginning of the 20th century</i>	71
Marcel Demčák: <i>The image of the gendarmerie service in the mountains in the periodical professional press of interwar Czechoslovakia</i>	93
Pavol Tišliar – Branislav Šprocha: <i>Economic Activity of the Population of Slovakia in the Interwar Period and Its Territorial Differentiation</i>	111
Peter Vanek: <i>The superphosphate and sulphuric acid industry in Slovakia in the years 1934 – 1938 (a strategic industry for feeding the population and defence of the state)</i>	127

Historicko-geografické súvislosti nemeckojazyčného osídlenia na Slovensku¹

Pavol Krajčovič

Mgr. Pavol Krajčovič, PhD.
University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava
Faculty of Arts
Department of Historical Sciences and Central European Studies
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava
Slovakia
e-mail: pavol.krajcovic@ucm.sk
<https://orcid.org/0000-0002-8027-1841>

Populačné štúdie Slovenska 18:5–25

Historico-geographical context of German-speaking settlement in Slovakia

The rich ethnic mosaic of Slovakia was in the past to significant degree represented, among the others, by German population. Its members left a significant historical mark on the mentioned territory, which to a certain extent has lasted until the present day. As a result of several migration phases, several special German diasporas were gradually created on the territory of Slovakia, which differed from each other in various aspects. The main goal of the presented study is to describe the main German settlement areas within the historico-geographical context.

Keywords: German-speaking population, Slovakia, historical geography, settlement areas, ethnographic groups

Úvod

Geografická poloha súčasného Slovenska v minulosti priam predurčovala jeho územie k intenzívnym kontaktom s nemeckojazyčným kultúrnym prostredím. Prvé konkrétnejšie správy o prítomnosti nemecky hovoriacej populácie pochádzajúcej z rozličných sfér spoločnosti (osoby svetského charakteru, duchovenstvo) je možné datovať do prelomu prvého a druhého tisícročia nášho letopočtu, kedy bolo teritórium Slovenska súčasťou Uhorského kráľovstva (1000/1001 – 1918). V priebehu nasledujúcich storočí už prebiehala pod taktovkou viacerých panovníckych dynastií a rovnako tak šľachtických rodov živelná migrácia, ktorej

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia grantových úloh: Fond pre podporu výskumu Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, FPPV-44-2025 *Historicko-etnografická analýza špecifických skupín nemecky hovoriaceho obyvateľstva na Slovensku*.

primárnym cieľom bolo predovšetkým zaľudnenie a hospodárske pozdvihnutie krajiny.²

Nemecké obyvateľstvo Slovenska nikdy netvorilo homogénny celok. Podmienky v rámci ktorých nemecká komunita žila, viedli k tomu, že jednotlivé nemecké usadlosti medzi sebou nekomunikovali. Až do sklonku 19. storočia nemožno hovoriť o nemeckom národnom hnutí na teritóriu vtedajšieho Uhorska. Usporiadanie nemeckej menšiny existovalo iba na úrovni menších, najmä hospodárskych združení. Diskrepancie zároveň spôsobili to, že v priebehu celého stredoveku, ako aj v neskoršom období, až do pádu Rakúsko-Uhorska (1867 – 1918) medzi členmi nemeckej komunity nenastala taká miera integrácie, ktorá by smerovala k sformovaniu vedomia o ich etnickej (nemeckej) vzájomnosti.³ Po ich príchode a následnom usadení sa po relatívne dlhú časovú periódu pretrvávalo vedomie príslušnosti k historickým kmeňovým zväzom, ako boli napríklad: Bavori, Tiroláci, Sasi, Švábi, Štajerci a iní. Neskôr v 16. až 18. storočí došlo k ustáleniu povedomia príslušnosti k viacerým etnografickým skupinám (handelci, habáni, handrbulci, huncokári, gründleri, bulineri či mantáci). Do nich sa obyvateľstvo nemeckého etnika integrovalo na základe jazykových, náboženských, profesijných, kultúrnych, regionálnych a iných noriem.⁴

Z pohľadu demografie, slovenskí Nemci v minulosti netvorili ani 5% celkovej populácie Slovenska. Aj v okresoch s najsilnejším zastúpením sa ich podiel pohyboval nanajvyš okolo 30% (napríklad Bratislava-mesto, Kremnica, Gelnica či Kežmarok), pričom k nemeckej národnosti sa tradične hlásila aj časť židovskej populácie. V medzivojnovom období podiel nemeckej menšiny klesal. Neskôr počas rokov 1939 až 1945 síce dochádzalo k posilneniu nemeckej identity, avšak

² ĎURKOVSKÁ, Mária. História nemeckého osídlenia na území Slovenska do začiatku 19. storočia. In: *Človek a spoločnosť*, 2007, roč. 10, č. 2, s. 1–11; GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, Soňa – OLEJNÍK, Milan. *Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953*. Bratislava: Spoločensko-vedný ústav SAV – Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2004, s. 8; HORVÁTHOVÁ, Margaréta. *Nemci na Slovensku: etnokultúrne tradície z aspektu osídlenia, remesiel a odievania*. Komárno: Fórum inštitút pre výskum menšín, 2002, s. 8; KÁRPÁTY, Peter. Karpatskí Nemci a nemecká otázka na Slovensku. In: *Folia geographica*, 2002, roč. 38, č. 6, s. 41–53; KRAJČOVIČ, Pavol. *Huncokári – každodenný život zaniknutej minority*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2021, s. 9; PÖSS, Ondrej. *Dejiny a kultúra karpatských Nemcov*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2012, s. 6.

³ BOTÍK, Ján. *Etnická história Slovenska: K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zabranených Slovákov*. Bratislava: Lúč, 2007, s. 90; ĎURKOVSKÁ, Mária. Proces maďarizácie spišských Nemcov a ich postoj ku vzniku Československej republiky. In: *Slezský sborník*, 2009, roč. 107, č. 1, s. 1–14; KOVÁČ, Dušan. *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku 1871 – 1945*. Bratislava: Veda, 1991, s. 14–16.

⁴ BOTÍK, Etnická história..., s. 95; KASER, Hans. *Der Volks- und Kulturboden des Slowakeidenschafts. Beiträge zur Siedlungsgeographie*. Breslau: Osteuropa-Institut, 1934, s. 125.

vzhľadom na výsledky druhej svetovej vojny nemecká minorita na Slovensku takmer prestala existovať.⁵

Vo všeobecnosti je nutné zdôrazniť, že celková problematika nemeckého osídlenia predstavuje zložitý komplex otázok vyplývajúcich z chronologickej, geografickej, ako aj vecnej perspektívy. Z tejto príčiny našla značnú odozvu tiež v ponímaní dejinného vývoja na Slovensku, a to predovšetkým pri histórii osídlenia, kde sa chápe ako autonómny a špecifický jav.⁶ Z obsahového hľadiska sa v minulosti záujem o štúdium nemeckého osídlenia na Slovensku zameriaval najmä na kompaktné nemeckojazyčné oblasti. Vlastný výskum sa pri tom sústredil menovite na tieto dva aspekty:

1. lingvisticko-historický – skúmajúci jazykové relikty nárečových foriem rôznych skupín nemeckého obyvateľstva.

2. historická rekonštrukcia pôvodného rozsahu nemeckej sídelnej siete. Osobitnú a špecifickú kategóriu predstavujú historicko-právne publikácie či odborné práce o baníctve. Tak vznikla rôznorodá literatúra, venujúca sa viacerým oblastiam súčasného Slovenska, ktoré boli v minulosti osídlené nemeckým etnikom.⁷

Na rozdiel od výskumu kompaktných a uzavretých nemeckých spoločenstiev, predstavujú komplikovanejšiu sondáž rozptýlené nemecké usadlosti. Už od najstarších čias sa totiž nemecky hovoriaca populácia usídľovala tiež v oblastiach nachádzajúcich sa mimo ucelené spoločenstvá, rozptýlené medzi usadlosťami autochtónneho obyvateľstva.⁸ Cieľom predkladaného príspevku je plasticky opísať historicko-geografický vývin hlavných oblastí nemeckého osídlenia na Slovensku.

Sídelná oblasť Bratislava a okolie

Slovenskí Nemci nikdy neobývali ucelené teritórium, ako napríklad maďarská minorita pozdĺž súčasných južných hraníc. Predsa však existovali väčšie, resp. menšie nemecké sídelné oblasti, ktoré boli výsledkom dlhodobého vývoja sídelnej siete na Slovensku.⁹ Už v stredoveku došlo k postupnému sformovaniu troch

⁵ PEKÁR, Martin. Základné východiská menšinovej politiky na Slovensku od roku 1918 po súčasnosť. In: ŠUTAĽ, Štefan (ed.). *Národnostná politika na Slovensku po roku 1989*. Prešov: Universum, 2005, s. 56–67.

⁶ RÁBIK, Vladimír. *Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku (Šarišská župa a slovenské časti žúp Abovskej, Zemplínskej a Užskej)*. Bratislava: Karpatskonemecký spolok – Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2006, s. 9.

⁷ Tamže, s. 10.

⁸ Tamže, s. 15.

⁹ TIŠLIAR, Pavol. Nemecké národnostné ostrovy na Slovensku podľa výsledkov Šrobárovho popisu ľudu z roku 1919. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Historica 47*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2008, s. 89–118.

územne extenzívnejších nemeckých sídelných areálov, v rámci ktorých sa zároveň vyhranilo niekoľko menších regionálnych celkov.¹⁰

Na západe, pri hraniciach s Rakúskom a Maďarskom sa rozprestierala sídelná oblasť Bratislava a okolie (Pressburg und Umgebung). Jej súčasťou bolo niekoľko sídelných lokalít s rozdielnym podielom tam žijúceho nemeckého obyvateľstva. Celý bratislavský sídelný areál je možné rozdeliť nasledovne: 1. mesto Bratislava; 2. blízke okolie (dnešné bratislavské mestské časti); 3. vzdialené okolie (najvzdialenejší bod = Nemecký/Deutsch-Dioseg, resp. Malý Dioseg/Klein Dioseg/Klein Nusswinkel – dnes súčasť Sládkovičova); 4. jednotlivé žitnoostrovské lokality; 5. nemecké obyvateľstvo žijúce na Záhorí, resp. západnom úbočí malokarpatského pohoria (ide najmä o anabaptistov – habánov); 6. východná strana malokarpatského pohoria (vinohradnícke lokality); 7. priestor malokarpatského horstva (huncokári).¹¹ Na základe jazykového bádania sú niekdajšie rozmanité nemecké dialekty Bratislavy a okolia vo všeobecnosti priradované k stredobavorským nárečiam (mittelbairischen Mundarten).¹²

Samotné mesto Bratislava malo až do roku 1900 majoritne nemecký charakter.¹³ Popri stredovekej a ranonovovekej mestskej sídelnej aglomerácii bola populácia nemeckého pôvodu zastúpená tiež v rámci súčasných miestnych častí: Prievoz (Oberufer), Rača (Ratzersdorf), Lamač (Blumenau), Petržalka (Engerau), Devín (Theben), Devínska Nová Ves (Theben Neudorf), Karlova Ves (Karsldorf), Záhorská Bystrica (Bisternitz), Dúbravka (Kaltenbrunn), Vrakúňa (Fragendorf), Komárov (Muckendorf – pôvodne samostatná obec, v 20. storočí pripojená k Podunajským Biskupiciam), Rusovce (Karlburg), Jarovce (Kroatisch Jahrdorf)

¹⁰ KÁRPÁTY, Karpatski Nemci..., s. 41–53.

¹¹ Porovnaj: HORVÁTHOVÁ, Nemci..., s. 18–31; JAHN, Egbert Kurt. *Die Deutschen in der Slowakei in den Jahren 1918 – 1929. Ein Beitrag zur Nationalitätenproblematik*. München – Wien: R. Oldenbourg Verlag, 1971, s. 17–20; KRAJČOVIČ, Pavol. *Historický atlas nemeckého obyvateľstva na Slovensku I. Bratislava a okolie*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda, 2024, s. 7–10; PÖSS, Dejiny a kultúra..., s. 24.

¹² BERANEK, Franz Josef. Die Pressburger Stadtmundart. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 18, s. 4; KASER, Der Volks- und Kulturboden..., s. 114; PLEWNIA, Albrecht – WEGER, Tobias. Slowakei. In: EICHINGER, Ludwig et al. (eds.). *Handbuch der deutschen Sprachminderheiten in Mittel- und Osteuropa*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2008, s. 243–264; PIIRAINEN, Ilpo Tapani. Deutsche Sprache in der Slowakei. In: *Zagreber Germanistische Beiträge*, 1995, roč. 4, č. 1, s. 71–86; SCHWARZ, Ernst. Stand und Aufgaben der schlesischen Mundartenforschung in den Sudetenländern. In: SIEBS, Theodor (ed.). *Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde XXV/III*. Breslau: Kommissionssverlag von M. & H. Marcus, 1927, s. 240–265.

¹³ KÁRPÁTY, Karpatski Nemci, s. 41–53; PÖSS, Dejiny a kultúra..., s. 24.

či Vajnory (Weinern).¹⁴

Severovýchodne od Bratislavy ležia niekdajšie malokarpatské vinohradnícke obce a mestecká. Počiatky formovania tejto oblasti, známej tiež pod pomenovaním Vinohradnícky kraj (Weinbauerland) sa viažu k obdobiu 13. až 14. storočia.¹⁵ Okrem príchodných nemeckých osadníkov na etablovaní malokarpatského vinohradníctva participovali aj bratislavskí a trnavskí mešťania, ktorí tu vyvíjali intenzívne hospodárske aktivity.¹⁶ K tamojším lokalitám, ktoré v priebehu stáročí vykazovali najvýraznejšiu prítomnosť nemeckého etnického elementu patrili: Svätý Jur (Sankt Georgen), Pezínok (Pösing, Bösing), Limbach, Grinava (Grünau) a Modra (Modern). Menší podiel nemeckej populácie v rozličných časových periódach vykazovali: Dubová (Wernersdorf), Kráľová (Königsdorf – dnes miestna časť Modry), Cajla (Zeil – súčasná miestna časť Pezinka), Budmerice (Pudmeritz), Častá (Schattmansdorf) či Píla (Sagmühl).¹⁷

Ďalšie osobitné nemecké osídlenie sa nachádzalo v pásme pod značným vplyvom maďarského etnika, medzi dvoma dunajskými ramenami, ktoré je známe pod termínom Žitný ostrov (Schüttinsel, Csallóköz). Z historicko-geografického aspektu ide o teritórium ohraničené hlavným tokom Dunaja a jeho ľavostrannou

¹⁴ BERANEK, Franz Josef. *Die deutsche Besiedlung des Pressburger Grossgaus*. München: Verlag Max Schick, 1941, s. 15–18; ECKERT, Kurt. Die deutschen Siedlungen in der Slowakei. In: *Karpatenland*, 1928, roč. 1, č. 1, s. 5–16; NIEDERLE, Lubor. *Národopisná mapa uberských Slovákov na základe sčítaní ľudu z roku 1900*. Praha: Národopisná společnost československá, 1903, s. 10; SCHEWITZ, Ilona. *Pressburg und Umgebung: Lage, Wirtschaft und Deutschum*. Saalfeld: Günthers Buchdruckerei, 1932, s. 70, 72; TIŠLIAR, Nemecké národnostné ostrovy, s. 89–118; VARSÍK, Branislav. *Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku*. Bratislava: Veda, 1984, s. 90, 92, 95; ZIMMERMANN, Fritz. *Historisch-ethnographische Analyse der deutschen Siedlung im Pressburgerland*. Wien: Wilhelm Braumüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung, 1980, s. 76, 86, 88, 89.

¹⁵ ČECHOVÁ, Dominika. Malokarpatské vinohradníctvo v kontexte daňového zaťaženia obyvateľstva Modry, Pezinka a Svätého Jura. Druhá polovica 17. storočia a prvá polovica 18. storočia. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, 2019, s. 11; EMERITZY, Aurel. Das karpatendeutsche Kulturerbe. In: *Karpaten Jahrbuch*, 1950, roč. 1, č. 1, s. 46–64; FREIHERR VON CZOERNIG, Karl. *Ethnographie des Oesterreichischen Monarchie. II. Band. I. Abtheilung*. Wien: Kaiserlich Koenigliche Hof- und Staatsdruckerei, 1857, s. 243–247; KAINDL, Raimund Friedrich. *Geschichte der Deutschen in den Karpatenländern. Zweiter Band. Geschichte der Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen bis 1763, in der Walachei und Moldau bis 1774*. Gotha: Friedrich Andreas Perthes Aktiengesellschaft, 1907, s. 135; KASER, Der Volks- und Kulturboden..., s. 40; KRAJČOVIČ, Historický atlas..., s. 56; LEHOTSKÁ, Darina. *Dejiny Modry (1158 – 1958)*. Bratislava: SAV, 1961, s. 19; MAREK, Miloš. *Cudzí etniká na stredovekom Slovensku*. Martin: Matica slovenská, 2006, s. 72–73.

¹⁶ ČECHOVÁ, Malokarpatské vinohradníctvo..., s. 39.

¹⁷ BERANEK, Die deutsche Besiedlung..., s. 57; FOCHLER-HAUKE, Gustav. *Deutscher Volksboden und Deutsches Volkstum in der Tschechoslowakei. Eine geographisch-geopolitische Zusammenschau*. Heidelberg – Berlin: Kurt Vowinkel Verlag, 1937, s. 174; KASER, Der Volks- und Kulturboden..., s. 42–46; PFAUNDLER, Richard. Das Verbreitungsgebiet der deutschen Sprache in Westungarn. Die Gespanschaft Pressburg. In: *Deutsche Erde*, 1910, roč. 9, č. 1, s. 221–225; ZIMMERMANN, Historisch-ethnographische Analyse..., s. 61–66.

vetvou (Malý Dunaj), ktoré dnes na krajnom juhozápade bezprostredne susedí s Maďarskom. V západnej časti ostrova sa dotýka tiež s hranicou Rakúska.¹⁸ Jeho slovenská časť sa niekedy označuje pojmom Veľký Žitný ostrov (Grosse Schüttinsel, Grosse Schütt, Csallóköz). Rozsahovo menšia maďarská časť naopak nesie pomenovanie Malý Žitný ostrov (Kleine Schüttinsel, Kleine Schütt, Mosoni-síkság).¹⁹ Na severe Malý Žitný ostrov ohraničuje hlavné koryto Dunaja, z juhu a západu Mošonský Dunaj (Mosoni-Duna). Od hlavného toku Dunaja sa odpája južne od Bratislavy a opäťovne sa pripája v blízkosti maďarskej obce Vének severovýchodne od Rábu.²⁰ Prvé skupiny nemeckých prisťahovalcov prichádzali na teritórium Žitného ostrova v priebehu 13. a 14. storočia.²¹ Postupom času došlo k vzniku relatívne koherentného nemeckého sídelného priestoru, sústredeného predovšetkým v juhozápadnej časti Žitného ostrova.²² Niektoré k nemu prislúchajúce sídelné aglomerácie si svoj výrazný nemecký charakter udržali až do polovice 20. storočia. Boli to konkrétne: Most pri Bratislave (Pruck, Bruck, Bruck in der Schütt), Jánošíková (Schildern), Rovinka (Waltersdorf), Nová Lipnica (Tartschendorf) a Nové Košariská (Mischdorf).²³

V menšom počte a taktiež rozličnom období (stredovek i novovek), Nemci obývali aj ďalšie žitnoostrovské obce. Dejinnú prítomnosť nemeckého etnika potvrdzujú v niektorých prípadoch samotné názvy aglomerácií. Patrili k nim napríklad: Studené (Gnadendorf/Gadendorf – dnes miestna časť Mostu pri Bratislave), Malinovo (Eberhard, Eberndorf), Sása (dnes časť obce Lehnice), Doma (Feilendorf – v súčasnosti miestna časť Tomášova), Kvetoslavov (Austern),

¹⁸ BELÁKOVÁ, Mária – HLADKÝ, Juraj – ZÁVODNÝ, Andrej. *Hydronymia Malého Dunaja*. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, 2018, s. 43–44; HLADKÝ, Juraj – ZÁVODNÝ, Andrej. *Hydronymia Žitného ostrova*. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity, 2015, s. 42.

¹⁹ LUKNIŠ, Michal – MAZÚR, Emil. Geomorfologické regióny Žitného ostrova. In: *Geografický časopis*, 1959, roč. 11, č. 3, s. 161–206.

²⁰ SCHWICKER, Johann Heinrich. *Das Königreich Ungarn*. Wien: Verlag von Karl Graeser, 1886, s. 55–56.

²¹ BERANEK, Die deutsche Besiedlung..., s. 42, 77; Die deutsche Sprachinsel der Schütt. In: *Deutsche Stimmen*, 1936, roč. 3, č. 30, s. 1–2; MUSIK, Rudolf. *Deutsches Wesen im Karpatenraum*. Pressburg: Verlag Carl Bayerlein, 1940, s. 23–24; RAINER, Rudolf et al. *Pressburger Land und Leute. Die Deutsche Siedlungsgeschichte des Pressburgerlandes. Bilder von Alt-Pressburg. 2. vermehrte Auflage*. Wien: Verlag der Karpatendeutschen Landsmannschaft in Österreich, 1985, s. 41–42, 47; SCHEWITZ, Pressburg..., s. 68; Podľa Gábora Strešňáka bolo osídľovanie Žitného ostrova uskutočňované prevažne populáciou bratislavských Nemcov a prebiehalo postupne zo smeru Bratislavy. Pozri: STREŠŇÁK, Gábor. Postavenie stredovekého Šamorína v kontexte privilégia z roku 1405. In: CSANDA, Gábor – TÓTH, Károly. *Kapitoly z dejín mesta Šamorín*. Šamorín – Dunajská Streda: Fórum inštitút pre výskum menšín – Lilium Aurum, 2005, s. 21–49.

²² STREŠŇÁK, Postavenie stredovekého Šamorína..., s. 21–49.

²³ ERBEN, Alois. Die Heidebauern der Pressburger Sprachinsel. In: *Tagesbote*, 1930, roč. 80, č. 8, s. 2–3; HLADKÝ, – ZÁVODNÝ, Hydronymia Žitného ostrova..., s. 47; HORVÁTHOVÁ, Nemci..., s. 25; JAHN, Die Deutschen..., s. 20; KRAJČOVIČ, Historický atlas..., s. 90–92.

Čakany (Knitteldorf, Knittelsdorf), Štvrtok na Ostrove (Loipersdorf), Vlky (Nicklasdorf/Nickelsdorf), Čelistov (Kledern – dnes miestna časť Šamorína), osada Nemecký Šók (Nemutsuc, Németsók – dnes časť Hviezdoslavova), Šamorín (Schütt-Sommerein) či Dunajská Streda (Niedermarkt).²⁴ Menej výrazné bolo nemecké osídlenie strednej a východnej časti Žitného ostrova.²⁵

V rozmedzí rokov 1876 – 1926 došlo v dôsledku systematickejšieho budovania protipovodňových bariér a odvodňovacích kanálov k výraznému zväčšeniu žitnoostrovskej ornej pôdy. Od toho času sa tam žijúce obyvateľstvo mohlo v extenzívnejšej miere venovať popri chovu domestikovaných zvierat tiež rôznym poľnohospodárskym činnostiam.²⁶ Zmeny v charaktere krajiny sa premietli tiež do pomenovania žitnoostrovskej nemeckej populácie vo forme Heidebauerei (Heidebauern/Hadbauern/Hoadbauern). Vo voľnom preklade do slovenčiny tento termín označoval sedliakov obývajúcich roviny, resp. polia.²⁷

K bratislavskému sídelnému areálu je taktiež možné zaradiť sídla anabaptistov – habánov, nemecky hovoriacich lesných robotníkov - huncokárov a Nemecký, resp. Malý Dioseg.²⁸ Posledná menovaná lokalita vznikla priamo na maďarsko-slovenskej jazykovej hranici (madjarisch-slowakischen Sprachgrenze) a viacerými autormi bola v minulosti označovaná za najvýchodnejší bod celej bratislavskej nemeckej sídelnej oblasti.²⁹

²⁴ Die deutsche Sprachinsel der Schütt, s. 1-2; ECKERT, Die deutschen Siedlungen..., s. 5–16; JAHN, Die Deutschen..., s. 20; MAREK, Cudzie etniká..., s. 92–97; ZIMMERMANN, Historisch-ethnographische Analyse..., s. 178–222.

²⁵ HLADKÝ – ZÁVODNÝ, Hydronymia Žitného ostrova..., s. 47.

²⁶ HANULIAK, Milan. Osídlenie Žitného ostrova z pohľadu stredovekej archeológie. In: *Archaeologia historica*, 1982, roč. 7, č. 1, s. 97–102; SCHEWITZ, Pressburg..., s. 81–82; SCHWICKER, Johann Heinrich. *Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen*. Wien – Teschen: Verlag von Karl Prochaska, 1881, s. 221–222.

²⁷ BERANEK, Franz Josef. Die deutsche Besiedlung der Westslowakei. In: BERANEK, Franz Josef (ed.). *Deutschtumsfragen im Nordkarpatenraum*. Käsmark: Roland-Verlag, 1943, s. 56–77; KAUTZ, Karl. Vom Deutschtum auf der Grossen Schütt. In: *Karpaten Jahrbuch*, 1951, roč. 2, č. 1, s. 53–59; KRAJČOVIČ, Historický atlas..., s. 122; NEELMEYER-VUKASSOWITZ, Heinrich. *Oesterreich-Ungarn*. Leipzig: Verlag von Franz Duncker, 1885, s. 48–52; NEUNTEUFL, Walter. *Das Deutschtum im Pressburger Raum: mit drei Karten, drei Schaubildern und einem Ortsverzeichnis*. Graz: Südostdeutsches Institut, 1944, s. 10.

²⁸ BROSZ, Paul. *Das letzte Jahrhundert der Karpatendeutschen in der Slowakei*. Stuttgart: Arbeitsgemeinschaft der Karpatendeutschen aus der Slowakei, 1992, s. 222; ECKERT, Die deutschen Siedlungen..., s. 5–16; FOCHLER-HAUKE, Deutscher Volksboden..., s. 174; KASER, Der Volks- und Kulturboden..., s. 47, 49; ZIMMERMANN, Historisch-ethnographische Analyse..., s. 58.

²⁹ PFAUNDLER, Das Verbreitungsgebiet..., s. 221–225; PÖSS, Dejiny a kultúra..., s. 30; LENDL, Egon. Zur Ansiedlungsgeschichte von Deutsch-Dioszeg. In: *Karpathenland*, 1938, roč. 11, č. 1, s. 20–23; 150 Jahre Deutschtum in Dioseg. In: *Deutsche Stimmen*, 1936, roč. 3, č. 23, s. 1–4.

Hauerland

V rámci stredného Slovenska, ktorého nemecké osídľovanie bolo podnietené predovšetkým výskytom rúd drahých kovov sa v priebehu 13. a 14. storočia začala formovať banská oblasť zahŕňajúca nemecké sídelné aglomerácie okolo Kremnice (Kremnitz) a Nitrianskeho Pravna (vtedy Nemecké Pravno – Deutsch Proben).³⁰ Akýmsi prechodným bodom medzi kremnickým a nemeckopravnianskym jazykovým ostrovom (Kremnitz-Deutschprobener Sprachinsel) bola Handlová (Krickerhau).³¹ Geograficky najjužnejšie položené lokality tejto oblasti predstavovali obce Píla (Paulisch) a Veľké Pole (Hochwies).³² Približne od 30. rokov 20. storočia sa pre uvedený nemeckojazyčný sídelný areál zaužívalo pomenovanie Hauerland, pretože niektoré z tam patriacich aglomerácií mali vo svojich názvoch koncovku -hau, ako napríklad Glaserhau (Sklené), Drexlerhau (Janova Lehota), Honneshau (Lúčky), Kuneschhau (Kunešov), Schmiedshau (Tužina) či Neuhaus (Nová Lehota).³³ Tento topoformant pretavený do sufixu v jednotlivých názvoch, prezrádza spôsob vzniku uvedených lokalít. Nemecké slovo hauen je lesnícky pojem a má similárny význam, ako sloveso reuten odvodené od riuten, pôvodne zo strednej hornej nemčiny (Mittelhochdeutsch), ktoré znamená kľčovať (den Boden rode machen).³⁴ Prevažná časť hauerlandských osád vznikla ako súčasť infraštruktúry banského a hutníckeho podnikania, s ktorým sa spájala vysoká spotreba drevnej hmoty, dreveného uhlia, povozníctvo a ďalšie činnosti. V okolí Kremnice takúto funkciu plnili Kremnické Bane (Johannesberg), Kunešov, Krahule (Blaufuss), Horný Turček (Ober-Turz), Dolný Turček (Unter-Turz) a iné. Na podobných princípoch sa sformoval tiež ret'azec nemeckých osád v okolí Nitrianskeho Pravna: Chvojnica (Fundstollen), Tužina, Malinová (Zeche), Brieštie (Bries), Kľačno (Gaidel), Vyšehradné (Beneschhau) či Solka (Bettelsdorf).³⁵ Obyvateľstvo žijúce v južnejšej časti Hauerlandu sa okrem exploatácie nerastných surovín, zaoberalo aj poľnohospodárstvom.³⁶

Kuriozitou celého sídelného areálu je jeho jazyková stránka. Každá z 24 lokalít, ktoré až do roku 1945 vykazovali nadpolovičnú väčšinu nemeckej populácie,

³⁰ ĎURKOVSKÁ, História nemeckého osídlenia..., s. 1–11; JAHN, Die Deutschen..., s. 20; LIPTAK, Johann. Die 7 Bergstädte in der Mittelslowakei. In: *Karpaten Jahrbuch*, 1953, roč. 4, č. 1, s. 51–60; PÖSS, Ondrej. Karpatskí Nemci. In: *História*, 2002, roč. 2, č. 6, s. 17–19.

³¹ ĎURKOVSKÁ, História nemeckého osídlenia..., s. 1–11; HORVÁTHOVÁ, Nemci..., s. 37; MULÍK, Peter. Nemci v slovenských dejinách a ich prínos k západnej orientácii slovenskej kultúry a civilizácie. In: *Historický zborník*, 2021, roč. 32, č. 2, s. 107–132.

³² PÖSS, Dejiny a kultúra..., s. 26.

³³ BOTÍK, Etnická história..., s. 83.

³⁴ EUPTÁK, Marek. Odras vlastných mien v názvoch šácht a štôlní v kremnickej banskej oblasti. In: ĎURICOVÁ, Alena – ŠTEFANÁKOVÁ, Jana (eds.). *Germanistické štúdie*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2003, s. 16–18

³⁵ BOTÍK, Etnická história..., s. 83.

³⁶ PÖSS, Karpatskí Nemci..., s. 17–19; PÖSS, Dejiny a kultúra..., s. 26.

mala svoj vlastný špecifický dialekt.³⁷ Vo všeobecnosti je možné uviesť, že kým nárečie v okolí Kremnice a v menšej miere tiež Nitrianskeho Pravna vykazovalo bavorské znaky, v obci Vrísko (Münnichwies/Münnichwiesen) sa rozprávalo čisto juhosliezskym dialektom nemčiny (rein südschlesische Mundart).³⁸

Miestna tuzemská populácia nazývala hauerlandských Nemcov exoetnonymickým pomenovaním handrbulci, resp. hantrpurci (Handerburzen). Podľa niektorých názorov ide pôvodne o hanlivú prezývku, označujúcu chybné, prípadne nezrozumiteľne hovoriacu skupinu ľudí.³⁹ Ďalšia interpretácia toto exoetnonymum odvodzuje od remeselného zamerania časti nemeckého obyvateľstva. Primárne sa malo vzťahovať na remeselníckych tovarišov, učňov (Handwerkburchen) a jeho dejinné počiatky spadajú do obdobia rozmachu miestnych cechových organizácií v 16. až 18. storočí.⁴⁰ Za zmienku rovnako tak stojí hypotéza, že zmienení nemeckí tovariši cestovali po okolitých slovenských obciach a v súvislosti s tým, že išlo o akýchsi vandrovníkov (Wanderburchen), tak do slovenčiny sa pojem skomolil do tvaru handrbulc, handerbulec, handerbulci či handrbulci (vandrovníci).⁴¹ Ďalším známym označením hauerlandských Nemcov bolo pomenovanie Krikehajer (Krickehayer). Je evidentné, že prvotne išlo o označenie nemeckých obyvateľov Handlovej (Krickerhäuer). Avšak podľa niektorých písomností z 19. a začiatku 20. storočia sa vzťahovalo na celú nemeckú populáciu Hauerlandu.⁴²

Stúpajúci počet obyvateľstva, kríza banského podnikania a málo úrodná pôda viedli v druhej polovici 19. storočia k rapidnému zníženiu životnej úrovne viacerých

³⁷ PÖSS, Dejiny a kultúra..., s. 60.

³⁸ HANIKA, Josef. *Siedlungsgeschichte und Lautgeographie des deutschen Hanlandes in der Mittelslowakei*. München: R. Lerche Verlag, 1952, s. 127–140; SCHWARZ, Ernst. Die bairische mittelalterliche Kolonisation in der Slowakei und ihre Beziehungen zum Burgenland. In: *Burgenländische Heimatblätter*, 1931, roč. 4, č. 1, s. 151–153.

³⁹ EISNER, Pavel. Chrám i tvrz. Praha: Městská knihovna v Praze, 2020, s. 299; KRAJČOVIČ, Pavol. *História nemeckého obyvateľstva na Slovensku: vysokoškolský učebný text*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2023, s. 80; VALLÓ, Albert a kol. *Kölsönös hatások. A hazai nyelvek közt I. Tót jövevényzók, magyar elemek a mőok nyelvében*. Budapest: Athenaeum, 1905, s. 8.

⁴⁰ Gebräuche und Sitten unserer Sprachinseldutschen I. Die Häuergemeinden. In: *Neues Pressburger Tagblatt*, 1932, roč. 3, č. 75, s. 4; SIEGMETH, Karl. Wanderungen in den Turócer Bergen. In: NIKHÁZY, Friedrich – LÖVY, Moriz (eds.). *Jahrbuch des Ungarischen Karpaten-Vereines. XXXIV. Jahrgang*. Igló: Buchdruckerei des Josef Schmidt, 1907, s. 29–48.

⁴¹ HANSLITSCHKEK, Franz. Aus dem Arbeitsleben der Kremnitzer Häuergemeinden. In: *Karpatenland*, 1930, roč. 3, č. 4, s. 161–166; KRAJČOVIČ, História nemeckého obyvateľstva..., s. 80–81; SCHRÖER, Karl Julius. *Beitrag zu einem Wörterbuche der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes*. Wien: Kaiserlich Koenigliche Hof- und Staatsdruckerei, 1858, s. 41.

⁴² Die Krickerhäuer. In: *Pressburger Zeitung*, 1858, roč. 94, č. 214, s. 3; FREIHERR VON CZOERNIG, Karl. *Ethnographie des Oesterreichischen monarchie. Erste Band. Erste Abtheilung*. Wien: Kaiserlich Koenigliche Hof- und Staatsdruckerei, 1857, s. 37–38; KRAJČOVIČ, História nemeckého obyvateľstva..., s. 81; SCHRÖER, Karl Julius. *Versuch einer Darstellung der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes, mit Sprachproben und Erläuterungen*. Wien: Kaiserlich Koenigliche Hof- und Staatsdruckerei, 1864, s. 10.

hauerlandských obcí. Mnoho tamojších Nemcov sa z tohto dôvodu rozhodlo opustiť svoje domovy a odísť do zahraničia. Nové životné príležitosti našli v zámorí, Banáte, Vojvodine či Rakúsku. Ďalší sa naopak uplatnili pri budovaní Budapešti, kde sa časť z nich aj natrvalo usadila.⁴³ V súvislosti s nadobudnutým finančným kapitálom sa však niektorí hauerlandskí Nemci rozhodli vrátiť späť na Slovensko, kde si pre seba a svoje rodiny zakúpili majetky v úrodnejších oblastiach (Sikenica/Sikenitz, Čereňany/Cerenany – miestna časť Fančová/Fanischhain, Demandice/Demanditz, Malý Cetín/Klein Cetin, Jasová/Jasowa – miestna časť Nové Vinohrady, resp. Nové Vinice/Neu Weinberge, Klasov – osada Veľký Vrch/Neuhübel, Veľké Bedzany/Gross Bedzan, Dolné Držkovce/Unter Derschkowetz, Otrhánky/Orthanky či Hurbanovce/Malý Fajkurt/Klein Fajkurt – dnes časť obce Dedinka).⁴⁴

Horný a Dolný Spiš

Z aspektu východného Slovenska predstavoval centrum tamojšieho nemeckého osídlenia Spiš (Zips). Podľa hospodárskeho zamerania, ale tiež geografie a doby osídlenia sa spišský sídelný areál členil na dva subregióny – Horný (Oberzips) a Dolný Spiš (Untertzips).⁴⁵ Hornospíšská oblasť, osídľovaná nemeckým etnikom už od 12. storočia, profitovala predovšetkým zo svojej hraničnej polohy na severe. Už v mediálnom období sa tu vytvorili priaznivé podmienky pre obchod a tranzit medzi Uhorskom a Poľskom.⁴⁶ Známa je najmä strategická obchodná komunikácia spájajúca Baltské more a Jadran či západovýchodná transverzála, ktorá naopak spájala stredoeurópsky priestor s Čiernym morom a južným Ruskom.⁴⁷ K metropolám Horného Spiša patrili: Kežmarok (Käsmark), Levoča (Leutschau), Spišská Nová Ves (Zipser Neudorf), Spišská Stará Ves (Georgengberg) a Poprad

(Deutschendorf).⁴⁸ Spomedzi uvedených aglomerácií zaujímala významné postavenie menovite Levoča. Prostredníctvom svojich intenzívnych európskych obchodných kontaktov, dokonca obdržala prezývku spišský Norimberg (Zipser Nürnberg).⁴⁹ Počiatky nemeckého osídľovania dolnospišskej oblasti siahajú do periódy 13. storočia.⁵⁰ Ide predovšetkým o tieto sídelné lokality ležiace v údolí rieky Hnilec: Nálepkovo (Vondrišel/Wagendrüssel), Stará Voda (Altwasser), Švedlár, Mníšek nad Hnilcom (Einsiedel an der Göllnitz), Gelnica (Göllnitz), Smolník (Schmöllnitz), Smolnícka Huta (Schmöllnitzhütte). Tamojšia populácia sa z profesionálneho aspektu venovala najmä aktivitám súvisiacim s exploataciou nerastných surovín. Z počiatku síce bolo dolnospišské baníctvo zamerané viacmenej na ťažbu a spracovanie železnej rudy, avšak neskôr sa tu začala získať tiež meď.⁵¹

Rozdiely medzi oboma subregiónmi sa rovnako tak preukazujú v rámci jazykovej situácie. Spišské nárečia nemčiny sú rozmanité a je takmer nemožné ich spätne zaradiť do konkrétnej skupiny dialektov (Dialektgruppe). Avšak podľa niektorých moderných lingvistických výskumov vykazujú nárečia hornospíšskych Nemcov vo všeobecnosti blízkosť k východnej strednej nemčine (Ostmitteldeutsch). Dolnospišské nemecké dialekty majú naproti tomu bavorský základ (Bairische als Grundlage).⁵²

Pre nemeckú populáciu Horného Spiša sa v priebehu doby zaužívalo etnonymické pomenovanie potokeri (Potoken). Naopak dolnospišskí Nemci boli označovaní až dvojicou pomenovaní: 1. gründleri (Gründler), čo v doslovnom preklade do slovenčiny znamená dolinári; 2. mantáci (Mantaken).⁵³ Pôvod tohto sekundárneho označenia je viacznačný. Jednou z eventualít je, že je odvodené z nemeckého

⁴³ HORVÁTHOVÁ, Nemci..., s. 41; PÖSS, Dejiny a kultúra..., s. 32.

⁴⁴ DUBETZKY, Eugen. Die Entstehung der deutschen Siedlung von Unter-Derschkowetz. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 25, s. 4; HORVÁTHOVÁ, Nemci..., s. 41–42; KASPAREK, Max Udo. Die Deutschen von Demandice in der Südslowakei. In: *Deutsche Stimmen*, 1937, roč. 4, č. 28, s. 1; KASPAREK, Max Udo. Die jüngsten Tochttersiedlungen der Kremnitz - DeutschProbenor Sprachinsel. In: *Karpatenland*, 1942, roč. 12, č. 3–4, s. 332–343; KRAJČOVIČ, História nemeckého obyvateľstva..., s. 81–87; Krickerhäu und die Kolonie. In: *Deutsche Stimmen*, 1936, roč. 3, č. 29, s. 1–2; PÖSS, Dejiny a kultúra..., s. 32; Siedlungsbewegung in den Karpathenländern. In: *Deutsche Stimmen*, 1937, roč. 4, č. 40, s. 10.

⁴⁵ BEŇUŠKOVÁ, Zuzana a kol. *Tradičná kultúra regiónov Slovenska*. Bratislava: Veda, 2005, s. 173.

⁴⁶ JAHN, Die Deutschen..., s. 23; LENGOVÁ, Míriam. Z dejín obchodu na Spiši (15. – 17. storočie). In: *Človek a spoločnosť*, 2012, roč. 15, č. 2, s. 9–25; PÖSS, Karpatskí Nemci..., s. 17–19.

⁴⁷ CHALUPECKÝ, Ivan. Die Zips in der zweiten Hälfte des 18. und am Anfang des 19. Jahrhunderts. In: FAZEKAS, István – SCHWARZ, Karl – SZABÓ, Csaba. Die Zips: eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert. Leben und Werk von Johann Genersich (1761 – 1823). Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung, 2013, s. 21–34; SEEWANN, Gerhard. *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band I. Vom Frühmittelalter bis 1860*. Marburg: Verlag Herder-Institut, 2013, s. 28.

⁴⁸ GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, – OLEJNÍK, Karpatskí Nemci..., s. 9; KOKAISL, Petr a kol. *Po stopách Němců ve východní Evropě. Česká republika, Slovensko, Maďarsko, Polsko, Rumunsko, bývalá Jugoslávie a Ukrajina*. Praha: Nostalgie, 2015, s. 47; LIPTAK, Johann. Die Zips. In: LIPTAK, Johann (ed.). *800 Jahre Slowakei Deutschum. Karpaten Jahrbuch 1952*. Stuttgart: Arbeitsgemeinschaft der Karpatendeutschen aus der Slowakei, 1952, s. 47–85.

⁴⁹ KEIL, Julius. Heimat im Osten. Aus der Geschichte der deutschen Handelsstadt Bartfeld. Ein kleines Nürnberg unserer Volksgruppe. In: *Deutsche Stimmen*, 1942, roč. 9, č. 52, s. 5; SEEWANN, Geschichte..., s. 28.

⁵⁰ ECKERT, Die deutschen Siedlungen..., s. 5–16; LENGOVÁ, Z dejín obchodu na Spiši..., s. 9–25; MAREK, Miloš. *Národnosti Uhorska. Vysokoškolský učebný text*. Trnava: Filozofická fakulta v Trnave, 2011, s. 282–283.

⁵¹ HORVÁTHOVÁ, Nemci..., s. 42–43; PÖSS, Dejiny a kultúra..., s. 28; ROTH, Peter. K počiatkom metalurgie železa na Spiši. In: *Praehistorica*, 2014, roč. 32, č. 2, s. 277–284.

⁵² PLEWNIA – WEGER, Slowakei, s. 243–264.

⁵³ BOTÍK, Etnická história..., s. 93; FREIHERR VON CZOERNIG, Ethnographie I..., s. 45; LEMBERG, Eugen. Geographisch-Statistische Übersicht. In: WINTER, Eduard (ed.). *Die Deutschen in der Slowakei und in Karpathenland*. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1926, s. 1–4.

slova *meinen* (mieniť).⁵⁴ Jestvujú aj iné vysvetlenia termínu *manták*. Tým prvým je, že vychádza z latinského slova *montanus* (nemecký tvar *Bergbewohner*).⁵⁵ V slovenskom preklade označuje obyvateľa hôr, resp. horala. Sekundárny variant sa opiera o maďarské slovo *mondani* (povedať). *Mondtak* znamená povedal a vyslovuje sa similárne ako *mantak* (*manták*).⁵⁶

Špecifickou skupinou nemeckého osídlenia Spiša je sídelná oblasť ležiaca v údolí rieky Bodva (*Bodwatal*). Z geografického hľadiska nie je jeho prirodzenou súčasťou. Je s ním však spojená z aspektu nárečovej situácie. V minulosti predstavovali hlavné centrá bodvianskeho sídelného areálu obce Štós (*Stoss*), Vyšný (*Obermetzenseifen*) a Nižný Medzev (*Untermetzenseifen* - dnes *Medzev/Metzenseifen*). Tam žijúce nemecké obyvateľstvo patrilo k etnografickej skupiny dolnospišských Nemcov – *mantákov*.⁵⁷ Ich príchod do bodvianskeho teritória spadá do obdobia 14. storočia a úzko súvisel s miestnym rozvojom baníctva a hutníctva.⁵⁸

Samostatnou osobitosťou Spiša bola expandácia nemeckého etnika do priľahlých oblastí, resp. stolíc, ktoré s ním susedili. Popri sídlach mestského charakteru ako Ružomberok (*Rosenberg*), Dobšiná (*Dobschau*), Prešov (*Eperies/Preschau*) či Sabinov (*Zeben/Zeeben*) sa participácia Nemcov predpokladá taktiež pri procese zakladania vidieckych lokalít na nemeckom zákupnom práve, nazývanom v tých končinách príznačne aj *spišským právom*. Takto založené sídelné aglomerácie vznikali už napospol v privátnej réžii miestnych pozemkových vlastníkov v dovtedy neobývaných, resp. málo obývaných oblastiach Šariša, Gemera či Liptova. Stimul

⁵⁴ ILYÉS, Zoltán. Rekonstruktion und Repräsentation der ethnischen Vergangenheit in Metzenseifen. In: MARINKA, Melinda – KEMÉNYFI, Róbert (eds.). *Ethnographica et Folkloristica Carpathica 18. Die heutige Konnotation des schwäbischen Phänomens*. Debrecen: University Press Debrecen, 2013, s. 48–59; KÖVI, Emerich. An meine lieben Zipser. In: *Karpathen-Post*, 1910, roč. 31, č. 4, s. 2; SMETANKA, Michal – SCHMIEDL, Jozef. *Mnobaľnarodnostný Medzev. Spomienky na spoločité Nemcov a Rómov*. Prešov: Centrum antropologických výskumov v Prešove – Nadácia solidarita-Východ Košice – Ústav róm-ských štúdií Prešovskej univerzity, 2012, s. 24.

⁵⁵ GRUSS, Leonard. Die Gründer und ihre Geschichte. In: WINTER, Eduard (ed.). *Die Deutschen in der Slowakei und in Karpathenland*. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1926, s. 83–87; KÖVI, An meine lieben Zipser, s. 2.

⁵⁶ KILLÁNOVÁ, Gabriela. Predstava o postave smrti – štúdium kultúrneho javu v slovenskej a nemeckej jazykovej skupine na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, 2013, roč. 61, č. 2, s. 125–141; RICHTER KOVARIK, Katharina. Kultúra *mantáckej* minority v období socializmu. In: *Slovenský národopis*, 2003, roč. 51, č. 3, s. 321–341.

⁵⁷ HORVÁTHOVÁ, Nemci..., s. 43; KÁRPÁTY, Peter. Niekoľko poznámok ku geografickému skúmaniu vývoja nemeckého obyvateľstva v regiónoch východného Slovenska. In: *Geographia Cassoviensis*, 2011, roč. 5, č. 1, s. 47–58; KLIEGL, Theodor. Die Gründer. In: *Karpathen-Post*, 1895, roč. 16, č. 8, s. 1–2; KRAJČOVIČ, História nemeckého obyvateľstva..., s. 93.

⁵⁸ BOTÍK, Etnická história..., s. 83; HORVÁTHOVÁ, Nemci..., s. 43–44; STRÖMPL, Rudolf. Kováči s obrovskými kladivami. In: *História*, 2004, roč. 4, č. 11–12, s. 25–26.

na zakladanie nových osád tu predstavoval tamojší výskyt nálezísk vzácnych rúd.⁵⁹

Dôsledkom viacerých činiteľov (hospodársky úpadok, živelné pohromy, epidémie a iné) došlo v priebehu 18. a 19. storočia k migrácii časti spišských Nemcov do iných oblastí vtedajšieho Uhorska. Známe je najmä ich presídľovanie na územie súčasného Rumunska.⁶⁰ Okrem Banátu (druhá polovica 18. storočia) niekoľko desiatok spišskonemeckých rodín našlo nové životné podmienky v Bukovine. Menovite osídlili tamojšie obce *Iacobeni* (*Jakobeny*) a *Cărlibaba* (*Kirlibaba/Ludwigsdorf/Mariensee*). Tento migračný pohyb prebiehal v rozmedzí rokov 1782 až 1796.⁶¹ Ďalší spišskí Nemci sa začiatkom 19. storočia usadili v bukovinských obciach *Pojorâta* (*Poschorita*), *Fundu Moldovia* (*Luisental*), *Prisaca Dornei* (*Eisenau*), *Valea Stânei* (*Freudental*) či *Stulpicani* (*Stulpikany*). Uvedená prísťahovalecká aktivita súvisela s exploataciou miestnych rudných ložísk (meď).⁶² Za zmienku stojí uviesť, že títo migranti si aj v novom prostredí dokázali uchovať svoju etnickú a regionálnu príslušnosť. Identifikovali sa ako *zipseri* (*Zipsern*).⁶³ V doslovnom preklade do slovenského jazyka tento termín označuje obyvateľa Spiša – *Spišiaka*.

Záver

Nemecké etnikum vytvorilo v priebehu jednotlivých dekád a storočí na Slovensku niekoľko osobitných diaspór, ktorých členovia sa od seba navzájom odlišovali z profesijného, konfesionálneho či nárečového hľadiska. Neobývali totiž kompaktné územie ako napríklad Maďari pozdĺž terajších slovenských južných hraníc a aj z toho dôvodu museli často čeliť asimilačnému tlaku okolitého tuzemského

⁵⁹ HUNFALVY, Paul. *Ethnographie von Ungarn*. Budapest: Franklin-Verein, 1877, s. 280; MAREK, Národnosti Uhorska..., s. 283; RÁBIK, Vladimír. Kapitoly z dejín osídlenia Slovenska v stredoveku I. Nemecké osídlenie 2. (Zvolenská, Turčianska, Liptovská a Oravská župa). Trnava: Filozofická fakulta v Trnave, 2012, s. 56, 74.

⁶⁰ HORVÁTHOVÁ, Nemci..., s. 50; SEEWANN, Geschichte..., s. 187.

⁶¹ 150 Jahre Zipser Gemeinde Jakobeni. In: *Deutsche Stimmen*, 1936, roč. 3, č. 30, s. 5; SCRIDON, Ioana. Neighbourhood Relationships between German Ethnic Groups from Romania. Case study: the Zipsers from Vișeu de Sus, Maramureș County. In: *Journal of Settlements and Spatial Planning*, 2012, roč. 3, č. 1, s. 51–56; Von dem Zipser Volk in der Bukovina. In: *Karpathen-Post*, 1909, roč. 30, č. 38, s. 3.

⁶² Feuilleton. Die Zipser in der Bukowina. In: *Karpathen-Post*, 1911, roč. 32, č. 34, s. 1–2; KRAJČOVIČ, História nemeckého obyvateľstva..., s. 97; PÖSS, Ondrej. Zipser Tochttersiedlungen – Zipserci. In: *Karpatenblatt*, 2010, roč. 19, č. 6, s. 10.

⁶³ KRAJČOVIČ, História nemeckého obyvateľstva..., s. 97; SĂGEATĂ, Radu – BUZA, Mircea. The Germans in Romania, with Special Regard to the Transylvanian Saxons. In: JORDAN, Peter (ed.). *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft. Band 159*. Wien: Österreichische Geographische Gesellschaft, 2017, s. 297–322; SCRIDON, Ioana – ILOVAN, Oana-Ramona. The Zipsers' Ethnic Identity in Vișeu de Sus/Oberwischau, Romania, in the Context of Inter-Ethnic Relationships. In: JORDAN, Peter (ed.). *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft. Band 157*. Wien: Österreichische Geographische Gesellschaft, 2015, s. 151–168; PÖSS, Zipser Tochttersiedlungen..., s. 10.

obyvateľstva. Napriek tomu sa na Slovensku sformovali tri väčšie nemecké sídelné oblasti – Bratislava a okolie (bratislavský jazykový ostrov), Hauerland (kremnický a nemeckopravniansky jazykový ostrov), Horný a Dolný Spiš, ktorých súčasťou boli jednotlivé menšie sídelné podskupiny.

Bratislavský jazykový ostrov bol takpovediac zo západu priamo napojený na nemecky hovoriaci sídelný priestor (súčasnú Rakúsko) a jeho rezíduum prechádzalo tiež na územie súčasného Maďarska (Malý Žitný ostrov). Centrom bratislavskej sídelnej oblasti bola Bratislava a niektoré jej terajšie mestské časti. Smerom na severovýchod sa na ňu napájali malokarpatské vinohradnícke obce a mestecká. Juhovýchodnú časť bratislavského jazykového ostrova tvorilo niekoľko žitnoostrovských lokalít, ktoré boli charakteristické zväčša poľnohospodárskym zameraním tam žijúceho obyvateľstva.

Na strednom Slovensku sa výrazné nemecké osídlenie sformovalo na priesečníku Tekovskej, Nitrianskej a Turčianskej stolice. Približne od 30. rokov 20. storočia sa pre túto oblasť zaužíval súhrnný termín Hauerland. Týmto pojmom sa označuje niekdajšia banská oblasť osídlená nemeckým obyvateľstvom, ktorá zahŕňa nemecký jazykový ostrov okolo Kremnice, Nitrianskeho Pravna a Handlovej. V období 19. a prvej polovice 20. storočia sa z Hauerlandu odšťahovalo niekoľko skupín nemeckých rodín, ktoré vytvorili dcérske sídla v úrodnejších oblastiach Slovenska.

V rámci terajšieho východného Slovenska sa výrazné nemecké osídlenie sformovalo na území Spiša. Z aspektu charakteru hospodárskych aktivít, ale tiež podľa miesta a času osídlenia sa táto oblasť členila na dva subregióny – Horný a Dolný Spiš. V hospodárskych centrách Horného Spiša prevládala remeselná výroba a cezhraničný obchod medzi Uhorskom a Poľskom. Obyvateľstvo nemeckého pôvodu žijúce na území Dolného Spiša, z hľadiska počtu najväčšími sústredené v údolí rieky Hnilec bolo profesijne zamerané predovšetkým na prácu v baníctve. Osobitné nemeckojazyčné osídlenie Spiša predstavoval sídelný areál v údolí rieky Bodva.

Zoznam použitých prameňov a literatúry

Literatúra

- BELÁKOVÁ, Mária – HLADKÝ, Juraj – ZÁVODNÝ, Andrej (2018). *Hydronymia Malého Dunaja*. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity. ISBN 978-80-568-0167-3.
- BOTÍK, Ján (2007). *Etnická história Slovenska: K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. Bratislava: Lúč. ISBN 978-80-7114-650-6.
- BEŇUŠKOVÁ, Zuzana a kol (2005). *Tradičná kultúra regiónov Slovenska*. Bratislava: Veda. ISBN 80-224-0853-0.

- BERANEK, Franz Josef (1941). *Die deutsche Besiedlung des Pressburger Grossgaus*. München: Verlag Max Schick.
- BERANEK, Franz Josef (1943). Die deutsche Besiedlung der Westslowakei. In: BERANEK, Franz Josef (ed.). *Deutschtumsfragen im Nordkarpatenraum*. Käsmark: Roland-Verlag, 1943, s. 56–77.
- BERANEK, Franz Josef (1943). Die Pressburger Stadtmundart. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 18, s. 4.
- BROSZ, Paul (1992). *Das letzte Jahrhundert der Karpatendeutschen in der Slowakei*. Stuttgart: Arbeitsgemeinschaft der Karpatendeutschen aus der Slowakei. ISBN 978-3980077873.
- ČECHOVÁ, Dominika (2019). *Malokarpatské vinohradníctvo v kontexte daňového zaťaženia obyvateľstva Modry, Pezinka a Svätého Jura. Druhá polovica 17. storočia a prvá polovica 18. storočia*. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave. ISBN 978-80-568-0319-6.
- DUBETZKY, Eugen (1943). Die Entstehung der deutschen Siedlung von Unterderschowitz. In: *Deutsche Stimmen*, 1943, roč. 10, č. 25, s. 4.
- ĎURKOVSKÁ, Mária (2007). História nemeckého osídlenia na území Slovenska do začiatku 19. storočia. In: *Človek a spoločnosť*, 2007, roč. 10, č. 2, s. 1–11. ISSN 1335-3608.
- ĎURKOVSKÁ, Mária (2009). Proces maďarizácie spišských Nemcov a ich postoj ku vzniku Československej republiky. In: *Slezský sborník*, 2009, roč. 107, č. 1, s. 1–14. ISSN 0037-6833.
- ECKERT, Kurt (1928). Die deutschen Siedlungen in der Slowakei. In: *Karpathenland*, 1928, roč. 1, č. 1, s. 5–16.
- EISNER, Pavel (2020). *Chrámy i tvrz*. Praha: Městská knihovna v Praze. ISBN 978-80-7602-893-7.
- EMERITZY, Aurel (1950). Das karpatendeutsche Kulturerbe. In: *Karpaten Jahrbuch*, 1950, roč. 1, č. 1, s. 46–64.
- ERBEN, Alois (1930). Die Heidebauern der Pressburger Sprachinsel. In: *Tagesbote*, 1930, roč. 80, č. 8, s. 2–3.
- FOCHLER-HAUKE, Gustav (1937). *Deutscher Volksboden und Deutsches Volkstum in der Tschechoslowakei. Eine geographisch-geopolitische Zusammenschau*. Heidelberg – Berlin: Kurt Vowinkel Verlag.
- FREIHERR VON CZOERNIG, Karl (1857). *Ethnographie des Oesterreichischen monarchie. Erste Band. Erste Abtheilung*. Wien: Kaiserlich Koenigliche Hof- und Staatsdruckerei.
- FREIHERR VON CZOERNIG, Karl (1857). *Ethnographie des Oesterreichischen Monarchie. II. Band. I. Abtheilung*. Wien: Kaiserlich Koenigliche Hof- und Staatsdruckerei.

- GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, Soňa – OLEJNÍK, Milan (2004). *Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953*. Bratislava: Spoločenskovedný ústav SAV – Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov. ISBN 80-967621-9-2.
- GRUSS, Leonard (1926). Die Gründler und ihre Geschichte. In: WINTER, Eduard (ed.). *Die Deutschen in der Slowakei und in Karpathorussland*. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1926, s. 83–87.
- HANIKA, Josef (1952). *Siedlungsgeschichte und Lautgeographie des deutschen Haulandes in der Mittelslowakei*. München: R. Lerche Verlag, 1952, s. 127–140.
- HANSLITSCHKEK, Franz (1930). Aus dem Arbeitsleben der Kremnitzer Häuergemeinden. In: *Karpathenland*, 1930, roč. 3, č. 4, s. 161–166.
- HANULIAK, Milan (1982). Osídlenie Žitného ostrova z pohľadu stredovekej archeológie. In: *Archaeologia historica*, 1982, roč. 7, č. 1, s. 97–102. ISSN 59-063-82.
- HLADKÝ, Juraj – ZÁVODNÝ, Andrej (2015). *Hydronymia Žitného ostrova*. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity. ISBN 978-80-8082-840-0.
- HORVÁTHOVÁ, Margaréta (2002). *Nemci na Slovensku: etnokultúrne tradície z aspektu osídlenia, remesiel a odievania*. Komárno: Fórum inštitút pre výskum menšín. ISBN 80-8062-152-7.
- HUNFALVY, Paul (1877). *Ethnographie von Ungarn*. Budapest: Franklin-Verein.
- CHALUPECKÝ, Ivan (2013). Die Zips in der zweiten Hälfte des 18. und am Anfang des 19. Jahrhunderts. In: FAZEKAS, István – SCHWARZ, Karl – SZABÓ, Csaba. *Die Zips: eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert. Leben und Werk von Johann Genersich (1761 – 1823)*. Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung, 2013, s. 21–34. ISBN 978-963-89583-7-2.
- ILYÉS, Zoltán (2013). Rekonstruktion und Repräsentation der ethnischen Vergangenheit in Metzenseifen. In: MARINKA, Melinda – KEMÉNYFI, Róbert (eds.). *Ethnographica et Folkloristica Carpathica 18. Die heutige Konnotation des schwäbischen Phänomens*. Debrecen: University Press Debrecen, 2013, s. 48–59. ISBN 978-963-473-625-7.
- JAHN, Egbert Kurt. *Die Deutschen in der Slowakei in den Jahren 1918 – 1929. Ein Beitrag zur Nationalitätenproblematik*. München – Wien: R. Oldenbourg Verlag, 1971. ISBN 3-486-43321-0.
- KAINDL, Raimund Friedrich (1907). *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. Zweiter Band. Geschichte der Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen bis 1763, in der Walachei und Moldau bis 1774*. Gotha: Friedrich Andreas Perthes Aktiengesellschaft.
- KASER, Hans (1934). *Der Volks- und Kulturboden des Slowakeideutschtums. Beiträge zur Siedlungsgeographie*. Breslau: Osteuropa-Institut.
- KASPAREK, Max Udo (1937). Die Deutschen von Demandice in der Südslowakei. In: *Deutsche Stimmen*, 1937, roč. 4, č. 28, s. 1.

- KASPAREK, Max Udo (1942). Die jüngsten Tochttersiedlungen der Kremnitz - DeutschProbener Sprachinsel. In: *Karpatenland*, 1942, roč. 12, č. 3–4.
- KAUTZ, Karl (1951). Vom Deutschtum auf der Grossen Schütt. In: *Karpaten Jahrbuch*, 1951, roč. 2, č. 1, s. 53–59.
- KÁRPÁTY, Peter (2002). Karpatskí Nemci a nemecká otázka na Slovensku. In: *Folia geographica*, 2002, roč. 38, č. 6, s. 41–53. ISBN 80-8068-270-4.
- KÁRPÁTY, Peter (2011). Niekoľko poznámok ku geografickému skúmaniu vývoja nemeckého obyvateľstva v regiónoch východného Slovenska. In: *Geographia Cassoviensis*, 2011, roč. 5, č. 1, s. 47–58. ISSN 1337–6748.
- KEIL, Julius (1942). Heimat im Osten. Aus der Geschichte der deutschen Handelsstadt Bartfeld. Ein kleines Nürnberg unserer Volksgruppe. In: *Deutsche Stimmen*, 1942, roč. 9, č. 52, s. 5.
- KILIÁNOVÁ, Gabriela (2013). Predstava o postave smrti – štúdium kultúrneho javu v slovenskej a nemeckej jazykovej skupine na Slovensku. In: *Slovenský národopis*, 2013, roč. 61, č. 2, s. 125–141. ISSN 1335-1303.
- KLIEGL, Theodor (1895). Die Gründler. In: *Karpathen-Post*, 1895, roč. 16, č. 8, s. 1–2.
- KOKAISL, Petr a kol (2015). *Po stopách Němců ve východní Evropě. Česká republika, Slovensko, Maďarsko, Polsko, Rumunsko, bývalá Jugoslávie a Ukrajina*. Praha: Nostalgie. ISBN 978-80-906207-1-1.
- KOVÁČ, Dušan (1991). *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku 1871 – 1945*. Bratislava: Veda. ISBN 80-224-0155-2.
- KÖVI, Emerich (1910). An meine lieben Zipser. In: *Karpathen-Post*, 1910, roč. 31, č. 4, s. 2.
- KRAJČOVIČ, Pavol (2021). *Huncokári – každodenný život zaniknutej minority*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov. ISBN 978-80-8060-517-9.
- KRAJČOVIČ, Pavol (2023). *História nemeckého obyvateľstva na Slovensku: vysokoškolský učebný text*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda. ISBN 978-80-572-0393-3.
- KRAJČOVIČ, Pavol (2024). *Holzackerland. Slovenské pohoria ako životný priestor nemecky hovoriacich drevorubačov – huncokárov*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda. ISBN 978-80-572-0433-6.
- KRAJČOVIČ, Pavol (2024). *Historický atlas nemeckého obyvateľstva na Slovensku I. Bratislava a okolie*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda, 2024. ISBN 978-80-572-0472-5.
- LEHOTSKÁ, Darina (1961). *Dejiny Modry (1158 – 1958)*. Bratislava: SAV, 1961.
- LEMBERG, Eugen (1926). Geographisch-Statistische Übersicht. In: WINTER, Eduard (ed.). *Die Deutschen in der Slowakei und in Karpathorussland*. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1926, s. 1–4.

- LENDL, Egon (1938). Zur Ansiedlungsgeschichte von Deutsch-Dioszeg. In: *Karpathenland*, 1938, roč. 11, č. 1, s. 20–23.
- LENGOVÁ, Miriam (2012). Z dejín obchodu na Spiši (15. – 17. storočie). In: *Človek a spoločnosť*, 2012, roč. 15, č. 2, s. 9–25. ISSN 1335-3608.
- LIPTAK, Johann (1952). Die Zips. In: LIPTAK, Johann (ed.). *800 Jahre Slowakei Deutschland. Karpaten Jahrbuch 1952*. Stuttgart: Arbeitsgemeinschaft der Karpatendeutschen aus der Slowakei, 1952, s. 47–85.
- LIPTAK, Johann (1953). Die 7 Bergstädte in der Mittelslowakei. In: *Karpaten Jahrbuch*, 1953, roč. 4, č. 1, s. 51–60.
- LUKNIŠ, Michal – MAZÚR, Emil (1959). Geomorfologické regióny Žitného ostrova. In: *Geografický časopis*, 1959, roč. 11, č. 3, s. 161–206.
- LUPTÁK, Marek (2003). Odras vlastných mien v názvoch šácht a štôlní v kremnickej banskej oblasti. In: ĎURICOVÁ, Alena – ŠTEFANÁKOVÁ, Jana (eds.). *Germanistické štúdie*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela. ISBN 80-8055-847-7.
- MAREK, Miloš (2006). *Cudzí etniká na stredovekom Slovensku*. Martin: Matica slovenská. ISBN 80-7090-822-X.
- MAREK, Miloš (2011). *Národnosti Uhorska. Vysokoškolský učebný text*. Trnava: Filozofická fakulta v Trnave. ISBN 978-80-8082-470-9.
- MULÍK, Peter (2021). Nemci v slovenských dejinách a ich prínos k západnej orientácii slovenskej kultúry a civilizácie. In: *Historický zborník*, 2021, roč. 32, č. 2, s. 107–132. ISSN 1335-8723.
- MUSIK, Rudolf (1940). *Deutsches Wesen im Karpatenraum*. Pressburg: Verlag Carl Bayerlein.
- NEELMEYER-VUKASSOWITSCH, Heinrich (1885). *Oesterreich-Ungarn*. Leipzig: Verlag von Franz Duncker.
- NEUNTEUFL, Walter (1944). *Das Deutschtum im Pressburger Raum: mit drei Karten, drei Schaubildern und einem Ortsverzeichnis*. Graz: Südostdeutsches Institut.
- NIEDERLE, Lubor (1903). *Národopisná mapa uherských Slovákov na základe sčítaní ľudu z roku 1900*. Praha: Národopisná spoločnosť československá.
- PEKÁR, Martin (2005). Základné východiská menšinovej politiky na Slovensku od roku 1918 po súčasnosť. In: ŠUTAJ, Štefan (ed.). *Národnostná politika na Slovensku po roku 1989*. Prešov: Universum, 2005, s. 56–67. ISBN 80-89046-30-4.
- PFAUNDLER, Richard (1910). Das Verbreitungsgebiet der deutschen Sprache in Westungarn. Die Gespanschaft Pressburg. In: *Deutsche Erde*, 1910, roč. 9, č. 1, s. 221–225.
- PIIRAINEN, Ilpo Tapani (1995). Deutsche Sprache in der Slowakei. In: *Zagreber Germanistische Beiträge*, 1995, roč. 4, č. 1, s. 71–86. ISSN 1330-0946.

- PLEWNIA, Albrecht – WEGER, Tobias. Slowakei. In: EICHINGER, Ludwig et al. (eds.) (2008) *Handbuch der deutschen Sprachminderheiten in Mittel- und Osteuropa*. Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2008, s. 243–264. ISBN 978-3-8233-6298-2.
- PÖSS, Ondrej (2002). Karpatskí Nemci. In: *História*, 2002, roč. 2, č. 6, s. 17–19. ISSN 1335 8316.
- PÖSS, Ondrej (2010). Zipser Tochtarsiedlungen – Zipserei. In: *Karpatenblatt*, 2010, roč. 19, č. 6, s. 10. ISSN 1336-0736.
- PÖSS, Ondrej (2012). *Dejiny a kultúra karpatských Nemcov*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov. ISBN 978-80-969872-1-4.
- RAINER, Rudolf et al (1985). *Pressburger Land und Leute. Die Deutsche Siedlungsgeschichte des Pressburgerlandes. Bilder von Alt-Pressburg. 2. vermehrte Auflage*. Wien: Verlag der Karpatendeutschen Landsmannschaft in Österreich.
- RÁBIK, Vladimír (2006). *Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku (Šarišská župa a slovenské časti žúp Abovskej, Zemplínskej a Užskej)*. Bratislava: Karpatskonemecký spolok – Slovenské národné múzeum – Múzeum kultúry karpatských Nemcov. ISBN 80-8060-197-6.
- RÁBIK, Vladimír (2012). *Kapitoly z dejín osídlenia Slovenska v stredoveku I. Nemecké osídlenie 2. (Zvolenská, Turčianska, Liptovská a Oravská župa)*. Trnava: Filozofická fakulta v Trnave. ISBN 978-80-8082-554-6.
- RICHTER KOVARIK, Katharina (2003). Kultúra mantáckej minority v období socializmu. In: *Slovenský národopis*, 2003, roč. 51, č. 3, s. 321–341. ISSN 1335-1303.
- ROTH, Peter (2014). K počiatkom metalurgie železa na Spiši. In: *Praehistorica*, 2014, roč. 32, č. 2, s. 277–284. ISSN 0231-5432.
- SĂGEATĂ, Radu – BUZA, Mircea (2017). The Germans in Romania, with Special Regard to the Transylvanian Saxons. In: JORDAN, Peter (ed.). *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft. Band 159*. Wien: Österreichische Geographische Gesellschaft, 2017, s. 297–322. ISBN 978-3-7001-8591-8.
- SCRIDON, Ioana (2012). Neighbourhood Relationships between German Ethnic Groups from Romania. Case study: the Zipsers from Vișeu de Sus, Maramureș County. In: *Journal of Settlements and Spatial Planning*, 2012, roč. 3, č. 1, s. 51–56. ISSN 2248-2199.
- SCRIDON, Ioana – ILOVAN, Oana-Ramona (2015). The Zipsers' Ethnic Identity in Vișeu de Sus/Oberwischau, Romania, in the Context of Inter-Ethnic Relationships. In: JORDAN, Peter (ed.). *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft. Band 157*. Wien: Österreichische Geographische Gesellschaft, 2015, s. 151–168. ISBN 978-3-7001-7940-5.

- SEEWANN, Gerhard (2013). *Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band I. Vom Frühmittelalter bis 1860*. Marburg: Verlag Herder-Institut. ISBN 978-3-87969-373-3.
- SCHEWITZ, Ilona (1932). *Pressburg und Umgebung: Lage, Wirtschaft und Deutschtum*. Saalfeld: Günthers Buchdruckerei.
- SCHRÖER, Karl Julius (1858). *Beitrag zu einem Wörterbuche der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes*. Wien: Kaiserlich Koenigliche Hof- und Staatsdruckerei.
- SCHRÖER, Karl Julius (1864). *Versuch einer Darstellung der deutschen Mundarten des ungrischen Berglandes, mit Sprachproben und Erläuterungen*. Wien: Kaiserlich Koenigliche Hof- und Staatsdruckerei.
- SCHWARZ, Ernst (1927). *Stand und Aufgabender schlesischen Mundartenforschung in den Sudetenländern*. In: SIEBS, Theodor (ed.). *Mitteilungen der Schlesischen Gesellschaft für Volkskunde XXVIII*. Breslau: Kommissionsverlag von M. & H. Marcus, 1927, s. 240–265.
- SCHWARZ, Ernst (1931). *Die bairische mittelalterliche Kolonisation in der Slowakei und ihre Beziehungen zum Burgenland*. In: *Burgenländische Heimatblätter*, 1931, roč. 4, č. 1, s. 151–153.
- SCHWICKER, Johann Heinrich (1881). *Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen*. Wien – Teschen: Verlag von Karl Prochaska.
- SCHWICKER, Johann Heinrich (1886). *Das Königreich Ungarn*. Wien: Verlag von Karl Graeser.
- SIEGMETH, Karl (1907). *Wanderungen in den Turócer Bergen*. In: NIKHÁZY, Friedrich – LÖVY, Moriz (eds.). *Jahrbuch des Ungarischen Karpathen-Vereines. XXXIV. Jahrgang*. Igló: Buchdruckerei des Josef Schmidt, 1907, s. 29–48.
- SMETANKA, Michal – SCHMIEDL, Jozef (2012). *Mnohonárodnostný Medžev. Spomienky na spolužitie Nemcov a Rómov*. Prešov: Centrum antropologických výskumov v Prešove – Nadácia solidarita-Východ Košice – Ústav rómskych štúdií Prešovskej univerzity. ISBN 978-80-89450-07-7.
- STREŠŇÁK, Gábor. *Postavenie stredovekého Šamorína v kontexte privilégia z roku 1405*. In: CSANDA, Gábor – TÓTH, Károly. *Kapitoly z dejín mesta Šamorín*. Šamorín – Dunajská Streda: Fórum inštitút pre výskum menšín – Lilium Aurum, 2005. ISBN 80-8062-271-X.
- STRÖMPL, Rudolf (2004). *Kováči s obrovskými kladivami*. In: *História*, 2004, roč. 4, č. 11-12, s. 25–26. ISSN 1335-8316.
- TIŠLIAR, Pavol (2008). *Nemecké národnostné ostrovy na Slovensku podľa výsledkov Šrobárovho popisu ľudu z roku 1919*. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.). *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Historica 47*. Bratislava: Univerzita Komenského, 2008, s. 89–118. ISBN 978-80-223-2539-4.
- VALLÓ, Albert a kol (1905). *Kölsönös hatások. A hazai nyelvek közt I. Tót jövevényzóké, magyar elemek a mócok nyelvében*. Budapest: Athenaeum.

- VARSIK, Branislav (1984). *Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku*. Bratislava: Veda. ISBN 71-051-84.
- ZIMMERMANN, Fritz (1980). *Historisch-ethnographische Analyse der deutschen Siedlung im Pressburgerland*. Wien: Wilhelm Braumüller Universitäts-Verlagsbuchhandlung, 1980. ISBN 3-7003-0239-8.
- (1858). *Die Krickelhäuer*. In: *Pressburger Zeitung*, 1858, roč. 94, č. 214, s. 3.
- (1909). *Von dem Zipser Volk in der Bukovina*. In: *Karpathen-Post*, 1909, roč. 30, č. 38, s. 3.
- (1911). *Feuilleton. Die Zipser in der Bukowina*. In: *Karpathen-Post*, 1911, roč. 32, č. 34, s. 1–2.
- (1932). *Gebräuche und Sitten unserer Sprachinseldeutschen I. Die Häuergemeinden*. In: *Neues Pressburger Tagblatt*, 1932, roč. 3, č. 75, s. 4.
- (1936). *Die deutsche Sprachinsel der Schütt*. In: *Deutsche Stimmen*, 1936, roč. 3, č. 30, s. 1–2.
- (1936). *Krickelhäu und die Kolonie*. In: *Deutsche Stimmen*, 1936, roč. 3, č. 29, s. 1–2.
- (1936). *150 Jahre Deutschtum in Dioseg*. In: *Deutsche Stimmen*, 1936, roč. 3, č. 23, s. 1–4.
- (1936). *150 Jahre Zipser Gemeinde Jakobeni*. In: *Deutsche Stimmen*, 1936, roč. 3, č. 30, s. 5.
- (1937). *Siedlungsbewegung in den Karpathenländern*. In: *Deutsche Stimmen*, 1937, roč. 4, č. 40, s. 10.

Štatistická analýza Práporu poľných jágrov č. 29 v rokoch 1914 až 1918 s analýzou strát v prvom roku Veľkej vojny

Matúš Burda

Mgr. Matúš Burda
SNP 2508/20, 066 01 Humenné
Theodor Jozef Mousson Primary School
T. J. Moussona 4
071 01 Michalovce
Slovakia
email: matus.burda@gmail.com / matus.burda@1zsmi.sk
https://orcid.org/0000-0002-5647-418X

Populačné štúdie Slovenska 18:27–53

Statistical analysis of Field Yeomanry Battalion No. 29 between 1914 and 1918 with an analysis of casualties in the first year of the Great War

With the declaration of war on Serbia in 1914, thousands of men joined the Austro-Hungarian army to their military garrisons to defend the interests of the monarch and their homeland. Among them were also men from the territory of today's Slovakia, who served in the ranks of infantry, cavalry, artillery, air and technical units. One of these units was Battalion of Field Jägers No. 29, in which men served mainly from the Zvolen, Gemer, Malohont and Novohrad counties. The Slovak military historiography only very superficially analysed the battle path of the „Slovak“ units of the Austro-Hungarian army. Not to mention the absence of a deeper analysis of contemporary written sources, contemporary press or statistical documents when describing the combat performance. The aim of this paper is to describe the combat journey of an elite, but overlooked in Slovak military historiography, infantry unit on the basis of a statistical source, namely death certificates, but also to provide basic data such as the number of the fallen by year of birth or the number of the fallen for each month of the first year of the First World War.

Keywords:: World War I, 1914, Battalion of Field Yeomanry No. 29, Eastern Front, Halych, Austro-Hungarian Army

„Čím boli všetci tí, čo sa krčili v zaväšených dierach zákopov a v tmavých skalných kavernách, všetci, čo prežili už toľko palby a útokov, že to nikdy nezachytí nijaký štatistik? Všetci, ktorých už nieto, a teda sa už nikdy nedozvedia, že by im patrilo obdiv a uznanie?“¹

Prvá svetová vojna predstavuje v slovenskej vojenskej historiografii významný historický medzník, ktorý výrazne zmenil pomery v Európe. Na začiatku vojnovkej kataklizmy si nikto nedokázal predstaviť, že tradičnú stredoeurópsku monarchiu čaká nenávratný zánik. Na jej troskách v závere roka 1918 vznikla samostatná Československá republika, ktorá podľa vtedy presadzovanej politickej ideológie

¹ GRÁF, Štefan. *Nábřežie Františka Jozefa*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1985, s. 63.

vďačila za svoj vznik československým legionárom bojujúcim najmä v Rusku, Taliansku či Francúzsku. Zatiaľ čo legionári vďaka priaznivej politicko-spoločenskej situácii trónili na pomyselnom piedestály slávy, vojaci zaniknutej rakúsko-uhorskej armády sa dostali na okraj záujmu.² Uhorský parlament síce ešte počas prvej svetovej vojny schválil zákon č. VIII/1917, ktorý obciam a mestám dával za povinnosť vybudovať pamätník padlým vojakom v rokoch 1914 až 1918, ale pre mnohé obce to bolo príliš ekonomicky náročné.³ A tak sa na vojakov bojujúcich v uniforme habsburskej monarchie postupne v priebehu 20. storočia zabudlo.⁴ Naskýta sa otázka, či je možné i po viac ako sto rokoch od posledného výstrelu na frontoch Veľkej vojny identifikovať vojakov slovenského pôvodu, respektíve tých, ktorí pochádzali z územia dnešného Slovenska. Slovákmi obývané župy boli integrálnou súčasťou Uhorska a mužská populácia sa bez pochyb podieľala v priebehu stáročí na mnohých víťazstvách i porážkach ozbrojených síl monarchie.

Cieľom štúdie, ktorá primárne vychádza z analýzy úmrtých listov zdigitalizovaných *Vojenským ústredným archívom v Prabe* (ďalej VÚA) a taktiež súdobej tlače, je ponúknuť základný pohľad na štatistické zistenia týkajúce sa vojenských a demografických aspektov padlých príslušníkov Práporu poľných jágrov č. 29 (Feldjägerbataillon Nr. 29; ďalej len FJB 29)⁵ rakúsko-uhorskej jednotky a taktiež

² Pozri napr.: KŠIŇAN, Michal – BABJÁK, Juraj. Prvá svetová vojna v československej, českej a slovenskej pamäti (pred rokom 1989 a po ňom). In: DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ, Gabriela, ed. *Vojak medzi civilmi, civil medzi vojakmi: vzťah armády a spoločnosti v období modernizácie*. Bratislava: Spoločnosť Pro historia, 2017, s. 397–415.

³ BABJÁK, Juraj. *Bolest' v pamäti ukrytá*. Pomníky padlým v prvej svetovej vojne na Slovensku. Bratislava: Pozsony/Pressburg/Bratislava – Peter Rašla, 2016, s. 36. Pozri aj: BREZINA, Peter a kol. *Prvá svetová vojna a Záhorie*. Skalica: Záhorské múzeum v Skalici, 2019, 343 s.

⁴ Nízky záujem o udalosti prvej svetovej vojny dokumentuje aj článok v Podtatranskom Kraji. Pobočka Zväzu československého dôstojníctva v Spišskej Novej Vsi usporiadalo 15. júna 1935 prednášku riaditeľa meštianskej školy v Bardejove A. Kráľa na tému „Boje o Karpaty v rokoch 1914-1915“. Podľa autora krátkej novinovej správy bola hudobná sieň učiteľského ústavu zaplnená len malým počtom ľudí. Prednáška o bojoch v Karpatoch. In: *Podtatranský Kraj*, 21.06.1935, s.4.

⁵ V celom texte používame dobové označenie tejto jednotky i napriek tomu, že v slovenskej vojenskej historiografii sa stretáme aj s označením prápor poľných strelcov, čo však z jazykového hľadiska nezodpovedá skutočnosti. K jednotkám poľných jágrov rukovali spočiatku muži, ktorí mali skúsenosti s lesným terénom. Našli by sme medzi nimi napríklad lesných pytlíakov či poľovníkov. Základom bola nižšia postava a rýchlosť pohybov. Pozri napr.: BURDA, Matúš. Náčrt vývoja práporov poľných jágrov v armáde habsburskej monarchie s dôrazom na prápory dislokované na území severného Uhorska. In: *Vojenská história*, 2022, roč. 26, č. 2, s. 7–32. Pozri aj *Slovník slovenského jazyka z r. 1959-1968* [online]. Označenie jäger ako príslušník vojenskej jednotky habsburskej armády nájdeme aj v umeleckej literatúre. Napríklad: „Chlapí, ktorí boli na fronte pri Píave a Isonzo ich zaraz poznali. - To sú talianski legionári, Češi i Slováci, - vysvetľoval Fero Škopek susedovi Beňovi, staršiemu chlapovi s páchnucou fajkou a zamasteným štrákcom. Beňa nebol vo vojne a nepoznal ani pojem „legionár“. Fero mu to stručne objasnil. - A tie uniformy, čo nosia, to je rovnáša talianskych alpských, horských jágrov. To je elitné talianske vojsko, - končil Fero. Rakúske veliteľstvo veľmi pášlo po týchto legionároch, za zajatého z nich nám sľubovali na fronte štrnásť dní dovolenky a dvesto korún odmeny...“ GRÁF, Štefan. *Zmätko*. Bratislava: Tatran, 1974, s. 58–59.

poukázat' na možnosti ako prinavrátiť stratenú identitu tým, ktorí bojovali za rakúskeho cisára a uhorského kráľa počas rokov 1914 až 1918. Nehovoriac o tom, že práve analýzou úmrtých lístkov môžeme rekonštruovať bojovú cestu vojenskej jednotky, a teda aj konkrétneho vojaka.

Charakteristika dobových prameňov

Účasť Slovákov v jednotkách rakúsko-uhorskej armády, konkrétne v období rokov 1914 až 1918, podrobne nezachytáva žiadna súhrnná syntéza. Ak si uvedomíme, že archívne materiály sú rozmiestnené v archívoch nástupníckych krajín Rakúsko-Uhorska, primárne v Rakúsku, Maďarsku a Česku, a taktiež ich jazykovú rozmanitosť, je stav výskumu bojovej cesty a ďalších štatistických ukazovateľov „slovenských“ jednotiek na veľmi nízkej úrovni. Nehovoriac o tom, že archívne pramene vojenskej povahy je potrebné doplniť o poznatky získané z prameňov slovenskej proveniencie (štátne archívy⁶, cirkevné archívy). Výraznejší posun vo výskume vojenských jednotiek rakúsko-uhorskej armády, ktoré povolávali do zbrane mužov z územia dnešného Slovenska, sme v slovenskej vojenskej historiografii zaznamenali až v posledných rokoch. Takýmto pozitívnym príkladom je odborná štúdia o Prápore poľných jágrov č. 32 (Feldjägerbataillon Nr. 32; FJB 32)⁷ a do podoby publikácie spracované zoznamy padlých Cisárskeho a kráľovského pešieho pluku č. 67 (Infanterieregiment Freiherr Kray Nr. 67; IR 67)⁸, Cisárskeho a kráľovského pešieho pluku č. 66 (Infanterieregiment Erzherzog Peter Ferdinand Nr. 66; IR 66)⁹ a Práporu poľných jágrov č. 32 (Feldjägerbataillon Nr. 1)¹⁰.

Pri analýze bojovej cesty „slovenskej“ jednotky rakúsko-uhorskej armády sme použili viacero metód. Vzhľadom na základný ráz nám dostupných prameňov sme na základe deduktívnej metódy opísali bojovú cestu vyšších vojenských telies (divízia, brigáda, zbor) habsburskej armády. Po zmapovaní pohybu nadriadených vojenských útvarov sme poznatky doplnili o charakteristiku bojovej činnosti na fronte prvej svetovej vojny. Následne sme skúmali úmrtné lístky, dobové pramene a spomienky viažuce sa k frontovému nasadeniu Slovákov v radoch rakúsko-

⁶ S prameňmi uloženými v okresných archívoch pracoval aj historik Peter Vítek. Vďaka podrobnému výskumu sa mu podarilo vytvoriť menný zoznam vojakov z Liptova. Viac pozri: VÍTEK, Peter. *Prvá svetová vojna a Liptov*. Ružomberok: Liptovské múzeum v Ružomberku, 2014, 176 s.

⁷ BURDA, Matúš. Analýza strát Práporu poľných strelcov č. 32 na frontoch prvej svetovej vojny. In DROBŇÁK, Martin – TURIK, Radoslav – SZABÓ, Viktor (ed.). *Slovensko a prvá svetová vojna III*. Humenné: Klub vojenskej histórie Beskydy, 2021, s. 47–75.

⁸ TURIK, Radoslav. *Zoznam padlých vojakov rakúsko-uhorského pešieho pluku č. 67*. Humenné: Klub vojenskej histórie Beskydy, 2021, 240 s.

⁹ TURIK, Radoslav. *Zoznam padlých vojakov rakúsko-uhorského pešieho pluku č. 66*. Humenné: Klub vojenskej histórie Beskydy, 2022, 368 s..

¹⁰ BURDA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Zoznam padlých vojakov rakúsko-uhorského Práporu poľných jágrov č. 32*. Humenné: Klub vojenskej histórie Beskydy, 2025, 96 s.

uhorskej armády. V našom prípade sme nepracovali s matrikou padlých (nem. Sterberegistern) FJB 29, ale len s úmrtnými lístkami, ktoré boli zdigitalizované a uverejnené na webovom sídle VÚA v Prahe v rozmedzí rokov 2012 až 2020. Autori projektu postupne spracúvali súpis padlých príslušníkov rakúsko-uhorskej armády nachádzajúci sa v archíve. Online databáza, ktorá obsahuje padlých a nezvestných vojakov habsburskej armády z územia Slovenska, Podkarpatskej Rusi, Čiech, Moravy a Sliezska, pozostáva zo spracovaných záznamov zelenej a bielej kartotéky. Tieto úmrtné lístky však nevznikli v rozmedzí rokov 1914 až 1918, ale až po skončení prvej svetovej vojny. Autori úmrtných lístkov vychádzali z primárnych prameňov, a to najmä matriky padlých, súdnych prehlásení za mŕtvych a ďalších prameňov vojenskej povahy.¹¹ Informácie, ktoré nám úmrtné lístky ponúkajú, by sme mohli rozdeliť do troch kategórií, a to osobné údaje, vojenské údaje a informačný zdroj, z ktorého boli uvedené informácie odpísané. K osobným údajom patria meno a priezvisko, dátum a miesto narodenia, príslušnosť, dátum a miesto úmrtia, dátum pohrebu, miesto a označenie hrobu, oddelenie a číslo hrobu. Vojenské údaje nám hovoria zase o hodnosti a pluku, v ktorom v momente úmrtia konkrétny vojak bojoval. V závere úmrtného lístka je uvedený pôvodný zdroj, teda matrika padlých, z ktorej bol odpis vyhotovený.

Ak by sme porovnali tieto dva druhy prameňov, tak zatiaľ čo matriku padlých radíme k primárnym prameňom, tak úmrtné lístky patria k sekundárnym prameňom. Každému pluku bol pridelený kňaz, ktorého povinnosťou bolo viesť matriku padlých.¹² Záviselo jednak od kňaza, ale taktiež aj ďalších okolností (bojová aktivita, pohyb jednotky, nedostupný terén atď.), koľko a aké presné informácie sa podarilo zapísať o konkrétnom padlom vojakovi. Pri skúmaní matriky padlých konkrétnej vojenskej jednotky má bádateľ k dispozícii meno a priezvisko, bydlisko, administratívne členenie (župa), krajinu pôvodu, náboženstvo, vek, stav, profesiu, príčinu smrti, miesto pochovania, dátum pochovania, meno kňaza vykonávajúceho pohrebné obrady, mená svedkov úmrtia či účastníkov pohrebu, názov vojenskej jednotky a podriadený útvar, dátum smrti, miesto smrti a hodnosť.

Rozdiel medzi matrikou padlými a úmrtnými lístkami je i v samotnej kvalite vyhotovenia. Vzhľadom na to, že úmrtné lístky a matriky boli písané rukou, v niektorých prípadoch je text veľmi ťažko čitateľný. Ďalším problémom je prepis geografických údajov z matriky padlých na úmrtné lístky. Vzhľadom na krátkosť času, náročnosť agendy a zmenu štátneho jazyka z nemeckého (Čechy, Morava, Sliezska) a maďarského (Slovensko, Podkarpatská Rus) na československý, zapisovali úradníci geografické lokality v pôvodnom úradnom jazyku Rakúsko-Uhorska a v mnohých prípadoch aj prepísali názov obce foneticky. Nehovoriac o tom, že

oblasti mimo územia monarchie, kde padli príslušníci rakúsko-uhorskej armády, sú ťažko identifikovateľné a v mnohých prípadoch nevieme presne lokalizovať miesto úmrtia alebo pochovania. Máme na mysli najmä územie dnešného Ruska, prípadne rôzne zajatecké tábory, ktoré boli vybudované najmä v Ázii. V niektorých prípadoch bol prepisovateľ až príliš nedôsledný a pri prepise sa obmedzil len na konkrétnu obec, kde vojak padol. V takomto prípade má bádateľ problém správne identifikovať konkrétnu obec, pretože na území danej krajiny (Poľsko, Ukrajina, Rusko) sa nachádzajú viaceré obce s rovnakým názvom, ale v inej administratívno-správnej jednotke. Prepisovateľ síce do úmrtného lístka k obci pripísal dobovú lokalitu (Ruské Poľsko, Halič, Volyn, Bukovina), ale bez poznania pohybu vojenskej jednotky by sme len veľmi ťažko vedeli určiť presné miesto úmrtia alebo miesto posledného odpočinku vojaka. Okrem iného sme sa pri našom výskume stretli aj s duplicitnými zápsmi vojakov. I keď je veľmi nepravdepodobné, že by v rovnaký deň a na rovnakom mieste zahynuli vojaci s rovnakými údajmi, pre potreby našej práce sme sa rozhodli ich započítať do štatistik s tým, že priamo v texte alebo v poznámke pod čiarou upozorníme na tento jav. Do budúcnosti je nevyhnutný ďalší výskum a porovnanie údajov získaných z úmrtných lístkov, prípadne vojenských matrik, s cirkevnými matrikami.

Uvedli sme len niekoľko hlavných problémov s ktorými sme sa stretli pri pokuse identifikovať padlých vojakov FJB 29, ale tento výpočet, samozrejme, nie je konečný. Chceli sme len poukázať na skutočnosť s akou sa bádateľ stretne pri analýze primárnych i sekundárnych historických prameňov týkajúcich sa konkrétnej vojenskej jednotky bojujúcej pod zástavou habsburskej monarchie v rokoch 1914 až 1918. Nehovoriac o tom, že tento zoznam nie je konečný a úplný a je nevyhnutné neustále vyhľadávať ďalšie historické pramene (*Verlustliste ausgegeben am*, dobová tlač, cirkevné matriky, obecné pamätníky a pomníky atď.) a databázu padlých aktualizovať.¹³

Členovia Klubu vojenskej histórie (KVH) Beskydy od začiatku roka 2015 systematicky filtrovali úmrtné lístky tých padlých vojakov, ktorí pochádzali z územia dnešného Slovenska, respektíve slúžili vo vojenských jednotkách povolávajúcich z územia severovýchodného Uhorska. Po dôkladnom vyfiltrovaní padlých vojakov podľa príslušnosti k vojenskej jednotke sa nám podarilo zhromaždiť celkovo 562 padlých vojakov FJB 29. Aj v nami skúmanej jednotke sme sa nevyhli duplicitám.

¹¹ *Databáza padlých v 1. sv. válke*. Dostupné online: <https://www.vuapraha.cz/databaze-vha/> [01.08.2023].

¹² Poľný kňaz. In: *Slovenské ľudové noviny*, 01.06.1917, s. 3.

¹³ Bližšie pozri: TURIK, Radoslav. *Zoznam padlých vojakov rakúsko-uhorského pešieho pluku č. 67...*, s. 6-9.

¹⁴ Zatiaľ čo v siedmich prípadoch sme si takmer istý, že vojaci sú v *Kartotéke padlých v 1. svetovej válce* zapísaní duplicitne, v jednom prípade nám identifikáciu sťažuje rozdielne krstné meno. Problémovým vojakom je istí Johann Goga či Zoltán Goga narodený v roku 1895 v obci Cejkov (okres Trebišov), ktorý 5. apríla 1917 zahynul na bližšie nešpecifikovanú chorobu či zranenie v záložnej nemocnici v Lučenci.¹⁵ V tomto prípade je nevyhnutné overiť údaje v cirkevnej matrike danej obce, respektíve ďalej bádať, či československý úradník pri prepise z matriky padlých urobil chybu alebo skutočne sa jedná, aj keď je to veľmi nepravdepodobné, o dve rozdielne osoby pochádzajúce z rovnakej obce, ktorí zomreli v rovnaký deň a na tom istom mieste.

Ďalší krok spočíval vo vytvorení internej databázy padlých príslušníkov FJB 29, pričom sme sa pokúsili identifikovať jednotlivé geografické lokality (bydlisko, miesto úmrtia, miesto pochovania). Len vďaka takémuto postupu sme boli schopní vytvoriť ucelenú databázu zomrelých vojakov nami skúmanej vojenskej jednotky rakúsko-uhorskej armády. Na základe kombinácie poznatkov z mapového materiálu (historické mapy) a štatistických zistení môžeme rekonštruovať pohyb vojenskej jednotky v konkrétny týždeň či mesiac. Štatistickú metódu sme uplatnili aj pri percentuálnom vyjadrení zastúpenia mužov z konkrétneho regiónu (župa). Tu však musíme zdôrazniť, že nie je možné na základe rodiska alebo bydliska identifikovať národnostnú príslušnosť padlého vojaka. Napomôcť nám síce môžu zachované ego-dokumenty (spomienky, denníky, listy), v ktorých sa vojak mohol verejne prihlásiť k svojej národnosti, ale tento typ prameňa musíme nevyhnutne podrobiť podrobnému rozboru a kritike. Pri snahe objektivizovať pomer Slovákov k ostatným národnostiam narukovaným k vojenskej jednotke je do budúcnosti potrebné pracovať s obecnými matrikami, súpismi obyvateľstva, ktoré si obce realizovali vo vlastnom záujme či z nariadenie štátu, a obecnými kronikami. Tento

¹⁴ Duplicitné záznamy: Josef Budovec (nar. 1891 v obci Čierny Balog, okres Brezno) / Josef Budovec (nar. 1891 v obci Jergov – dnes súčasť obce Čierny Balog, okres Brezno), Johann Goga / Zoltán Goga (obaja nar. v roku 1895 v obci Cejkov, okres Trebišov), Eudevít Sinka / Lüdwig Sinka (obaja nar. v roku 1894 v obci Veľká nad Ipľom, okres Lučenec), Ďura Spodnjak / Jiří Spodnjak (obaja nar. v roku 1885 v obci Hriňová, okres Detva), Johann Szmida / Johan Szmida (obaja nar. v roku 1883 v obci Horná Lehota, okres Brezno), Franz Szpodiniák (nar. 1897 v obci Hriňová, okres Detva) / František Szpodniák (nar. 1894 v obci Hriňová, okres Brezno), Štefan Velki Kovidak (V úmrtnom lístku má uvedený len vek, takže predpokladáme, že sa narodil v roku 1889 alebo 1890. Narodil sa v obci Pliešovce, okres Zvolen) / Štefan Velki (nar. 1889 v obci Pliešovce, okres Zvolen), Štefan Omaszta / Štefan Omaszta (nar. 1885 v obci Polomka, okres Brezno). Vo väčšine prípadoch sa údaje zhodujú, ale napríklad u Štefana Omaszta figurujú dva rozdielne dátumy úmrtia (17. jún / 20. jún 1916) i keď s najväčšou pravdepodobnosťou sa jedná o duplicit, keďže v oboch prípadoch je miesto úmrtia i pochovania identické.

¹⁵ *Databáze padlých v 1. sv. válce*. Dostupné online: <https://www.vuapraha.cz/databaze-vha/> [01.08.2023]. Obdobnú databázu s názvom *Svet si pamätá – databáza padlých vojakov v 1. svetovej vojne* spustil aj Vojenský historický ústav v Bratislave dňa 12. decembra 2023. Dostupné online: <https://vhu.dynamit.sk/> [01.01.2024].

krok je vzhľadom na posledné uhorské sčítanie z roku 1910 viac ako prirodzený, keďže v tomto súpise sa badateľne presadzovala asimilačná politika vedúca k pomad'arčaniu ostatných národností s cieľom vytvoriť jednotný uhorský národ.¹⁶

Ďalším dôležitým prameňom skúmania nasadenia príslušníkov FJB 29 na frontoch prvej svetovej vojny je dobová tlač, ktorá vtedajšiemu čitateľovi ponúkala širokospektrálne i keď tendenčné informácie o dianí na bojiskách Veľkej vojny, domácej i zahraničnej politike, medzinárodnom smerovaní habsburskej monarchie či kultúrno-spoločenských aktivitách na *domácom fronte*. S predĺžovaním vojenského konfliktu sa na stránkach slovensky písanej tlače objavovali listy čitateľov prosiacich o poskytnutie informácií o ich blízkych nasadených na fronte.¹⁷ Nechýbali ani opisy heroického nasadenia „slovenských“ jednotiek či pozdravy bojujúcich mužov z ďalekých krajín. Vzhľadom na vysoké straty pribudli do novín aj zoznamy padlých, ranených či nezvestných vojakov. Pri výskume FJB 29 sme pracovali s voľne prístupnými databázami *Slovenskej národnej knižnice* v Martine a *Univerzítnej knižnice* v Bratislave, ktoré nám ponúkajú súbor zdigitalizovanej tlače z rokov 1914 až 1918 v slovenskom, nemeckom a maďarskom jazyku.

Štatistická analýza osobných údajov padlých vojakov FJB 29 bojujúcich v rokoch 1914 až 1918

Jednou z takýchto „slovenských“ jednotiek spoločnej rakúsko-uhorskej armády bol i FJB 29, do ktorého rukovali muži primárne z dnešných okresov Banská Bystrica, Zvolen, Brezno, Hriňová, Veľký Krtíš, Lučenec, Rimavská Sobota, Revúca, Rožňava a taktiež i severných oblastí dnešného Maďarska. Uvedené územie spadalo pod veliteľstvo VI. armádneho zboru so sídlom v Košiciach.¹⁸ Podľa štatistických zistení slúžilo vo FJB 29 v roku 1914 67% Slovákov, 29% Maďarov

¹⁶ MRVA, Ivan – SEGEŠ, Vladimír. *Dejiny Uhorska a Slováci*. Bratislava: Perfekt, 2012, s. 348.

¹⁷ „O mnohých vojakoch nemá ich najbližšia rodina od viac týždňov, ba často aj mesiacov žiadnej zprávy. Nevedia o nich, či sú ranení, či padli do zajatia a či hádam už aj v chladnom hrobe odpočívajú. Aby sme nášmu obecnstvu dopomohli v tom, žeby o takýchto dostalo nejakú zprávu, otvárame novú rubriku. Vojaci o ktorých nechytoriať: Za mierny poplatok (5 balierov za slovo) uverejníme vyzvanie, aby v ozname udanej osobe podali patriční čitatelia – hlavne vojaci – zprávu o vojakoch, o ktorých rodina dávnejšie nič nechytoria.“ Vojaci o ktorých nechytoriať. In: *Slovenský denník*, 16.06.1915, s. 3. V nasledujúcich týždňoch a mesiacoch pribúdali do redakcie žiadosti o uverejnenie správy od blízkych hľadajúcich vojaka. Svoju prosbu o poskytnutie informácií o Martinovi Markovi z obce Veľké Straciny (okres Veľký Krtíš) uverejnila v *Slovenských novinách* jeho sestra, ktorá o svojom bratovi od 15. septembra 1915 nemala žiadne správy. Obdobné prosby nájdeme v slovenskej tlači na pravidelnej báze. Kto vie. In: *Slovenské noviny*, 07.03.1917, s. 2.

¹⁸ Za „slovenské“ jednotky rakúsko-uhorskej armády považujeme tie, ktoré dopĺňali svoj stav mužmi pochádzajúcimi z územia dnešného Slovenska. TURIK, Radoslav. „Slovenské“ pluky rakúsko-uhorskej armády v karpatskej kampani 1914/1915. In: KÓNYA, Peter (ed.). *Prvá svetová vojna v Karpatoch*. Prešov: Prešovská univerzita, 2016, s. 19–36; BURDA, Matúš. K problematike „slovenských“ jednotiek rakúsko-uhorskej armády. In: *Vojenská história*, 2022, roč. 26, č. 1, s. 7–35.

a zvyšné 4% vojakov sa hlásilo k inej národnosti. Naproti tomu, v roku 1918 už v jednotke dominovali Maďari, ku ktorým sa prihlásilo dovedna 48% mužov. K Slovákom sa hlásilo 40% jednotky.¹⁹ Tieto štatistické údaje týkajúce sa národnosti zisťovanej na základe materského jazyka však v súčasnosti už verifikovať nedokážeme. Priznáva to aj rakúska historička Tamara Scheer, ktorá podrobila klasifikačné listiny a kmeňové listy (nem. Grundbuchblatt) kritickému rozboru. Komparáciou týchto historických prameňov patriacich konkrétnemu vojakovi zistila, že v priebehu vojenskej kariéry dochádzalo k zmenám poradia jazykov, ktoré dotýčny vojak ovládal. Záviselo taktiež i od administratívneho pracovníka, ktorý spis vyplňal. V mnohých prípadoch zohrávala úloha aj znalosť jazykov dotýčného vojaka.²⁰ Okrem toho, výskum vojenskej kariéry vojaka sťažujú skartované fondy kmeňových listov ročníkov 1887 až 1898 a strata ďalších fondov.²¹

Ak sa bližšie pozrieme na miesto narodenia, respektíve bydliska, padlých vojakov FJB 29 tak zistíme, že z celkového počtu 562 padlých vojakov ich 168 pochádzalo zo Zvolenskej, 159 z Gemerskej a Malohontskej, 96 z Novohradskej, 51 z Berežskej, 25 z Máramorošskej a 21 z Zemplínskej župy. Zastúpenie mali aj muži z Abovsko-Turnianskej (2 prípady), Tekovskej (1), Békešskej (1), Hontianskej (1), Komárňanskej (1), Liptovskej (2), Nitrianskej (5), Peštianskej (2), Šarišskej (5), Sabolčskej (2), Sarmárskej (1), Spišskej (3), Trenčianskej (2), Ugočskej (4), Užskej (5) a Vesprémskej (1) župy. Piati padlí vojaci pochádzali z územia Čiech, Moravy a Sliezska, ktoré administratívne spadalo pod rakúsku časť monarchie. Ak by sme zistené údaje o bydlisku premietli na súčasnú mapu, tak zo Slovenska pochádzalo 442, z Ukrajiny 78, Maďarska 33, Česka 5 a Rumunska 4 padlí vojaci. Percentuálne tvorili muži z územia dnešného Slovenska 78,65% všetkých strát. Zatiaľ čo muži z Ukrajiny 13,88%, Maďarska 5,87%, Česka 0,89% a Rumunska 0,71% padlých FJB 29 počas rokov 1914 až 1918. Ako sme už v úvode uviedli, doplnovacím obvodom

¹⁹ PICHlíK, Karel. Rozpad rakousko-uherské armády na podzim 1918. In: *Historie a vojenství*, 1963, roč. 12, č. 2, s. 262.

²⁰ SCHEER, Tamara. Konstruktionen von ethnischer Zugehörigkeit und Loyalität in der k.u.k. Armee der Habsburgermonarchie (1868-1914). In MILLNER, Alexandra – TELLER, Katalin (eds.). *Transdifferenz und Transkulturalität. Migration und Alterität in den Literaturen und Kulturen Österreich-Ungarns*. Francisco; Braganca; Bielefeld: Verlag, 2018, s. 162–163. Pozri aj: BURDA, Matúš. K problematike..., s. 18–19.

²¹ Ku skartácii kmeňových listov pristúpili kvôli tomu, že v Archíve vojenskej evidencie osôb v Trnave nemali kde uskladniť materiály z obdobia druhej svetovej vojny. K ďalším prameňom z obdobia prvej svetovej vojny pozri: HNÍZDIL, Pavel. Osudy našich předků v rakousko-uherské armádě – nedílná součást našich rodopisných prací. In *Genealogické a heraldické listy*, 2005, roč. 25, č. 3-4, s. 2–18. Autor tejto štúdie uvádza nepresné číslo padlých Slovákov. Podľa P. Hnízdila padlo v prvej svetovej vojny 40 000 Slovákov, zatiaľ čo slovenská vojenská historiografia uvádza 69 700 padlých Slovákov. Porovnaj s: LETZ, Róbert. *Slovenské dejiny IV. 1914-1938*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2010, s. 23-24; ČAPLOVIČ, Miloslav – ZAŤKOVÁ, Jana. *Slovensko a Slováci vo víre prvej svetovej vojny*. Bratislava: Pro Militaria Historica, Vojenský historický ústav, 2018, 46–97.

FJB 29 bolo novohradské mesto Lučenec. Potvrdzujú to aj naše zistenia, ktoré sme získali podrobnou analýzou a kritickým rozborom úmrtných lístkov. Najviac padlých vojakov FJB 29 z územia dnešného Slovenska pochádzalo z okresov Brezno (78), Detva (56), Rimavská Sobota (50), Zvolen (42), Banská Bystrica (41), Rožňava (31), Lučenec (31) a Poltár (28). V našom zozname nájdeme aj padlých vojakov FJB 29 z okresov Veľký Krtíš (14), Trebišov (7), Poprad (5), Prievidza (3), Prešov (3), Liptovský Mikuláš (3), Levice (2), Spišská Nová Ves (2), Žilina (1), Dolný Kubín (1), Gelnica (1), Komárno (1), Myjava (1), Vranov nad Topľou (1), Stará Ľubovňa (1), Snina (1), Sabinov, Partizánske (1), Nové Zámky (1), Košice – okolie (1), Košice (1), Michalovce (1) a Bánovce nad Bebravou (1).

Druhou najpočetnejšou skupinou medzi padlými vojakmi FJB 29 boli muži z územia súčasnej Ukrajiny. Tí pochádzali z dnešných okresov Mukačevo (14), Iršava (12), Svaľava (9), Mižhira (8), Volovec (8), Tačiv (7), Berehovo (6), Chust (5), Užhorod (4), Vynohradiv (3), Perečín (1), Velykyj Bereznij (1) a Brasov (1). O čosi menší počet padlých sme zaznamenali u vojakov z územia dnešného Maďarska. Tí pochádzali z okresov Szerencs (7), Szécsény (4), Bánytereny (3), Tokaj (2), Cigánd (2), Balassagyarmat (2), Ózd (1), Óriszentpéter (1), Pešť (1), Salgótarján (1), Tiszaújváros (1), Veszprém (1), Szarvas (1), Putnik (1), Pasztoi (1), Nagykálló (1), Hatvan (1), Kecskemét (1) a Ibrány (1). Najmenšiu skupinu tvorili chlapi z územia Česka a Rumunska. Z územia Česka rukovali k jednotke muži z okresov Chomutov (1), Frýdek-Místek (1), Jindřichův Hradec (1), Semily (1) a Děčín. Vojaci z Rumunska zase pochádzali z okresov Desze (1), Kovászna (1), Giulești (1) a Vișeu de Sus (1).

Na základe tejto analýzy bydliska padlých poľných jágrov môžeme konštatovať, že rakúsko-uhorský systém rukovania k jednotkám habsburskej armády bol komplikovaný.²² Potvrzuje to fakt, že k FJB 29 rukovali muži aj z územia mimo doplnovacieho obvodu. Dôvodov prečo k „lučeneckým“ jágrom rukovali chlapi z ostatných častí monarchie je viacero. Jedným z nich je i prevelenie z inej vojenskej jednotky. Takýto prípad môžeme sledovať aj v prípade plukovníka Desidera Farkasa.²³ V jeho prípade ide o presun z „lučeneckého“ práporu, ku ktorému nastúpil hneď po vyhlásení všeobecnej mobilizácie a následne ju viedol aj v bojoch na východnom fronte proti ruským vojskám, k inej vojenskej jednotke. V jarných mesiacoch roka 1915 ho nadriadení prevelili k Cisárskemu a kráľovskému

²² Pozri napr. prípad Samuela Činčuráka: ČINČURÁK, Samuel. *Vojna*. Malé poznámky z môjho života na bojišti v rokoch 1914-1918. MIČIANIK, Pavel a kol. (ed.). b. m.: Miloš Hric, 2016, s. 42–44.

²³ Vojenská kariéra Desidera Farkasa sa skončila predčasne. Zomrel koncom roka 1915 vo viedenskej dôstojníckej nemocnici vo Viedni na bližšie nešpecifikovanú chorobu, ktorou sa údajne nakazil na fronte. Za zásluhy získal Rad železnej koruny a viaceré vyznamenania. Okrem iného bol i výborným spisovateľom, ktorý sa vo svojich knihách venoval najmä taktike. Hrdinská smrť plukovníka. In: *Slovenské noviny*, 11.12.1915, s. 3

pešiemu pluku č. 83 (Infanterieregiment Schikofsky Nr. 83; IR 83).²⁴ Takéto prípady prevelenia jednotlivca neboli v čase prvej svetovej vojny zriedkavé. Ďalšie presuny mohli súvisieť s nadobudnutým vzdelaním, kariérnym postupom či zdravotným stavom. Napriek tomuto konštatovaniu je do budúcnosti nevyhnutný ďalší výskum, aby sme lepšie pochopili zložitý trojdimenzionálny systém rakúsko-uhorskej armády a dopĺňanie jednotlivých zložiek multietnickej armády dunajskej monarchie.

Popis bojovej cesty FJB 29 v roku 1914

Na konci júla 1914 vstupovalo Rakúsko-Uhorsko po boku svojho spojenca Nemeckého cisárstva do vojnového konfliktu s odhodlaním obsadiť do niekoľkých týždňov Srbské kráľovstvo. Následne sa všetka dostupná vojenská sila rakúsko-uhorskej monarchie mala koncentrovať na východe proti Rusku.²⁵ Mobilizačná vyhláška rakúskeho cisára a uhorského kráľa Františka Jozefa I. (vládol v rokoch 1848 až 1916) *K Mojím národom!* vyzývala mužov bez rozdielu ich národnosti, konfesie, spoločenského statusu, profesijného zaradenia či politických názorov hájiť záujmy ich vlasti, teda Rakúsko-Uhorska.²⁶ Uverejnením manifestu vznikla pre mužov vo veku od 19 do 42 rokov povinnosť v čo najkratšom čase dostaviť sa k svojim vojenským posádkam.²⁷ Optimistické vízie náčelníka generálneho štábu o krátkom vojnovom ťažení, ktoré malo skončiť pred vianočnými sviatkami, sa nenaplnili. Do rovnošaty rakúsko-uhorskej armády museli v priebehu rokov 1914

²⁴ Štáb IR 83 bol v roku 1914 spolu s II. a IV. práporom dislokovaný v meste Komárom, zatiaľ čo I. prápor vojenskej úrady umiestnili do meste Szombathely a III. prápor do Kőszegu. K pluku rukovali muži z doplnovacej oblasti mesta Szombathely. Veliteľom jednotky bol v roku 1914 plukovník Artur Iwanina von Iwański (1858-1926). *Schematismus für das K. u. K. Heer und für die K. u. K. Kriegsmarine für 1914*. Wien: Der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1914, s. 544. IR 83 bol na začiatku prvej svetovej vojny podriadený 66. pešej brigády (Komárom) pod velením veliteľa plukovníka Josefa Lieba, ktorá bola spolu s 65. pešou brigádou (Győr) súčasťou 33. pešej divízie (Komárom). Divízii velil poľný podmaršal Karl Edler von Rebracha. Divízia bola súčasťou V. armádneho zboru so sídlom v Prešporku (dnes Bratislava). *Seidels kleines Armeeschema. Dislokation und Einteilung des k. u. k. Heeres, der k. u. k. Kriegsmarine, der k. k. Landwehr und der königlich ungarischen Landwehr*. Wien: L. W. Seidel & Sohn, k. u. k. Hofbuchhändler, 1914, s. 37.

²⁵ K júlovej kríze pozri bližšie napr.: OTTE, Thomas G. 'Six power appalled by war'. The July crisis and the limits of crisis management. In: CORNWALL, Mark (ed.). *Sarajevo 1914. Sparking the First World War*. London: Bloomsbury Academic, 2020, p. 163–183.

²⁶ KOVÁČ, Dušan a kol. *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov XI b. Slováci v prvej svetovej vojne 1914-1918*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2010, s. 20.

²⁷ Vyhlásenie vojny so sebou prinieslo i mnoho komunikačných nedorozumení. „Dňa 30. júna už bola vyhlásená mobilizácia. Z 30. júna na 1. júla v noci bubnoval obecný sluba a hlásil, že všetci muži až do šesťdesiatich rokov života, čo boli vojaci, musia do 24 hodín narukovať. Tu už nebolo plaču a nariekaniu konca. Všetko behalo ako bez hlavy, každý si chystal to najnutnejšie, čo potreboval. Už ráno však prišla potešiteľná zvesť, že obecný sluba bol napitý, a tak to hlásil nesprávne. Mali rukovať len záložníci v prvej zálobe, asi do tridsiatich dvoch rokov.“ KLEMPA, Jozef. *Moje skúsenosti za svetovej vojny*. Denník československého legionára z rokov 1914-1920. Bratislava: Slovart, 2014, s. 11.

až 1918 rukovať i staršie ročníky mužov, s ktorými sa pôvodne ani nepočítalo. Dovedna počas prvej svetovej vojny bolo do habsburskej armády povolaných približne 400 000 mužov z územia dnešného Slovenska, ktorí boli nasadení najmä v pechotných útvaroch, ale aj v jazdectve, delostrelectve, letectve, námorníctve²⁸ a rôznych zabezpečovacích jednotkách nevyhnutných pre vedenie vojny.²⁹

FJB 29 je s územím severovýchodného Uhorska nepretržite spätý od roku 1863. Sklad (Depot-Detachment), neskôr záložná rota (Reserve-Compagnie) a sídlo doplnovacieho obvodu (Militär.-Territorial-Bezirke), boli premiestnené do mesta Zvolen v roku 1863 a v centre Zvolenskej župy zotrvali do roku 1872. Výnimkou bol rok 1871, kedy bola záložná rota presunutá do Krupiny. Mesto ležiace v historickom regióne Hont bolo sídlom záložnej roty aj v rokoch 1873 a 1874. V rokoch 1875 až 1882 rakúsko-uhorské vojenské úrady presunuli záložnú rotu do Banskej Bystrice. Od roku 1883 až do začiatku prvej svetovej vojny bola záložná rota dislokovaná v Lučenci. Štáb FJB 29 bol postupne dislokovaný v Černoviciach (1867-1871), Liberci (1872-1880), Tarnówe (1881-1882), Banskej Bystrici³⁰ (1883, 1898-1900), Dolnej Tuzle (1884-1887), Spišskej Novej Vsi (1888-1890), Miškovci (1891-1894), Levoči (1895-1897), Zaleszczykoch (1901-1905), Gradisce (1906-1908) a Monfalcone (1909-1914), kde pred vojnou sídlili poľné rotý a cyklistická rota. Len jediná poľná rota bola umiestnená v meste Ronchi.³¹ Štáb disponoval okrem iného jedným sanitným automobilom, jedným osobným automobilom a niekoľkými somármi, ktoré sa využívali najmä v horskom teréne. V roku 1912 vojenské úrady nariadili FJB 29 vytvoriť cyklistickú stotinu pozostávajúcu z troch čiat bicyklov, dvoma bicyklami pre sanitné účely a jednej guľometnej čaty. Táto novovytvorená stotina mala nahradiť 4. stotinu FJB 29. Po vypuknutí vojenského konfliktu mala byť stotina ešte doplnená o dva ľahké nákladné automobily a motocykle.³² Podľa *Seidels kleines Armeeschema* (1914) bol FJB 29

²⁸ O službe Slovákov v námorníctve svedčia aj články v dobovej tlači. Napríklad učiteľ na dôchodku Michal Kiss z Trenčína poslal veršovaný pozdrav námorníkovi slúžiacemu v prístave v Pole Vladimírovi Mesjarovi. KISS, Michal. List. In: *Slovenské noviny*, 30.05.1918, s. 2.

²⁹ KOVÁČ, Dušan. *Slovensko v 20. storočí. 2. zväzok*. Bratislava: VEDA, 2008, s. 31–33.

³⁰ Prítomnosť vojenskej jednotky v meste sa pretavila i do kultúrno-spoločenských aktivít či výstavby. Banskobystrický mešťanosta vyhlásil v roku 1891 súťaz na výstavbu oddielovej nemocnice a kasárni pre jeden prápor poľných jágrov v hodnote 186 676 zlatých a 33 grajciarov. CHORVÁT, Peter (ed.). *Pramene k vojenským dejinám Slovenska. III/5/2. Rakúsko-uhorská armáda a spoločnosť na Slovensku v rokoch 1867-1914*. Bratislava: Vojenský historický ústav, 2020, s. 83.

³¹ K historickému vývoju Práporu poľných jágrov č. 29 a dislokácií jednotlivých súčastí tejto vojenskej jednotky bližšie pozri: BURDA, Matúš. Náčrt vývoja Práporov poľných jágrov v armáde habsburskej monarchie s dôrazom na prápory dislokované na území severného Uhorska. In: *Vojenská história*, 2022, roč. 26, č. 2, s. 21–24. V spomínanej štúdií sme v poznámke č. 96 nesprávne uviedli doplnovací obvod a dislokáciu náhradného práporu, ktoré sídlili v Lučenci.

³² HAVEL, Petr – HODÍK, Milan. Vyznamenání za obzvláštní způsoblost v rakousko-uherských ozbrojených silách 1868-1918. In: *Historie a vojenství*, 2000, roč. 50, č. 1, s. 90.

z vojensko-organizačného hľadiska začlenený na začiatku prvej svetovej vojny pod velenie 56. pešej brigády³³ 28. pešej divízie,³⁴ ktorá bola súčasťou III. armádneho zboru. V závere mesiaca august bol III. armády zbor pričlenený k rakúsko-uhorskej 2. armáde, ktorá sa presunula zo srbského frontu.³⁵ FJB 29 sa presunul s celým vojenským kontingentom v rámci bojového plánu proti Rusku na front v rakúskej Haliči.³⁶ Prápor bol následne podriadený 53. pešej brigáde³⁷ 27. pešej

³³ Pešia brigáda č. 56 (Infanteriebrigade Nr. 56) bola dislokovaná v meste Gorica. Brigáde bol podriadený 4. prápor Cisárskeho a kráľovského pešieho pluku č. 27 (Infanterieregiment Nr. 27; IR 27), 4. prápor Cisárskeho a kráľovského pešieho pluku č. 47 (Infanterieregiment Nr. 47; IR 47), Prápor poľných jágrov č. 11 (Feldjägerbataillon Nr. 11; FJB 11), Prápor poľných jágrov č. 20 (Feldjägerbataillon Nr. 20; FJB 20), Prápor poľných jágrov č. 29 (Feldjägerbataillon Nr. 29; FJB 29), Zákopnický prápor č. 3 (Sappeurbataillon Nr. 3; SB 3) a ženijná rota. Veliteľom brigády v roku 1914 bol generálmajor Johann Fernengel. *Seidels kleines Armeeschema. Dislokation und Einteilung des k. u. k. Heeres, der k. u. k. Kriegsmarine, der k. k. Landwehr und der königlich ungarischen Landwehr*. Wien: L. W. Seidel & Sohn, k. u. k. Hofbuchhändler, 1914, s. 38.

³⁴ Pešia divízia č. 28 (Infanterietruppendivision Nr. 28; ID 28) bola dislokovaná v slovinskom meste Lubľana. Divízií bola podriadená Pešia brigáda č. 55 (Infanteriebrigade Nr. 55) so sídlom v Terste, Pešia brigáda č. 56 (Infanteriebrigade Nr. 56) so sídlom v meste Gorica a Pešia brigáda č. 94 (Infanteriebrigade Nr. 94) so sídlom v Tolmíne. Veliteľom ID 28 v roku 1914 bol poľný podmaršal (Feldmarschalleutnant; FML) Rudolf Králíček (1862-1946). Náčelníkom generálneho štábu bol major Maximilian Kraus. *Seidels kleines Armeeschema. Dislokation und Einteilung des k. u. k. Heeres, der k. u. k. Kriegsmarine, der k. k. Landwehr und der königlich ungarischen Landwehr*. Wien: L. W. Seidel & Sohn, k. u. k. Hofbuchhändler, 1914, s. 38.

³⁵ HORVÁTH, Jakub. *Boje v Karpatoch 1914-1915*. Banská Bystrica: Jakub Horváth, 2014, s. 13.

³⁶ Rakúsko-uhorskí vojenský predstavitelia cítili tlak zo strany svojho nemeckého spojencu, čo nevyhnutne znamenalo zosúladienie vojenských plánov habsburskej monarchie so Schlieffenovým plánom. Pred vojnou rakúsko-uhorská generalita vytvorila päť hlavných vojenských plánov – Prípád R (proti Rusku), Prípád B (proti Srbsku a Čiernej Hore), Prípád B-R (vojna na dvoch frontoch, a to na Balkáne a proti Rusku), Prípád I (proti Taliansku) a taktiež plán namierený proti Rumunsku. Na základe jednotlivých prípadov boli rakúsko-uhorské vojská rozdelené do troch operačných skupín, a to Minimalgruppe Balkan, Staffel A a Staffel B. Pre východný front bolo určené zoskupenie Staffel A s 3/5 všetkých ozbrojených zložiek monarchie a ak by vojna prebiehala na dvoch frontoch simultánne, tak jednotky zoskupenia Staffel B mali byť po 18. dni od mobilizácie prisunuté zo srbského bojiska na haličský front cez karpatské priesmyky. HAMILTON, Richard – HERWIG, Holger. *War Planning 1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, s. 33–36.

³⁷ Pešia brigáda č. 53 (Infanteriebrigade Nr. 53) bola dislokovaná v meste Košice. Brigáde boli podriadené tri prápory Cisárskeho a kráľovského pešieho pluku č. 25 (Infanterieregiment Nr. 25) a tri prápory Cisárskeho a kráľovského pešieho pluku č. 34 (Infanterieregiment Nr. 34). Veliteľom brigády bol generálmajor Adolf Urbarz. *Seidels kleines Armeeschema. Dislokation und Einteilung des k. u. k. Heeres, der k. u. k. Kriegsmarine, der k. k. Landwehr und der königlich ungarischen Landwehr*. Wien: L. W. Seidel & Sohn, k. u. k. Hofbuchhändler, 1914, s. 38.

divízií,³⁸ ktorá bola súčasťou VI. armádneho zboru.

Vojenský konflikt so sebou priniesol obrovské straty na životoch. I preto do armády boli povolávané i staršie ročníky mužov, ktorí absolvovali povinnú vojenskú službu v rakúsko-uhorskej armáde.³⁹ Ako prvé vezmeme do úvahy ročníky narodenia 1872 až 1895, ktoré boli na začiatku vojny povolávané do zbrane. Druhým extrémom je nástup mužov do vojenskej služby, ktorí sotva dosiahli plnoletosť. Mladí a neskúsení chlapci bez adekvátneho výcviku a skúseností čelili obrovskej výzve. So zbraňou v ruke hájili záujmy monarchie na frontoch prvej svetovej vojny. Takýto masový odliv mladej produktívnej generácie mal dopad na celú vtedajšiu i povojnovú generáciu, ktorá bola poznačená nielen zdravotnými ťažkosťami, ale i psychickými traumami.⁴⁰ Pri pohľade na zoznam padlých vojakov FJB 29 sme najvyšší počet padlých zaznamenali u ročníkov 1893 (49 padlých), 1886 (36), 1891 (35), 1892 (34), 1897 (34), 1894 (33), 1890 (32), 1895 (32), 1882 (30), 1884 (30), 1887 (29), 1885 (27), 1896 (26), 1889 (23), 1881 (19), 1883 (19), 1888 (17), 1898 (12), 1880 (11). Menej ako desať padlých FJB 29 sme zaznamenali v ročníkoch 1878 (6), 1879 (6), 1899 (4), 1877 (3), 1875 (2), 1876 (2), 1866 (1), 1867 (1), 1870 (1) a 1900 (1). V šiestich prípadoch nebol ročník narodenia uvedený a v jednom prípade nevieme identifikovať rok narodenia.⁴¹

Najstarším padlým vojakom FJB 29 v zozname je Andreas Jankó (nar. 1866) z gemerskej obce Kameňany v okrese Revúca. Síce nepoznáme detailne vojenskú cestu A. Jankóa, ale v prvej polovici roka 1916 bol FJB 29 nasadený na území dnešnej Ukrajiny. Tu A. Jankó postihla bližšie neznáma choroba prípadne nejaké zranenie, ktoré bolo smrteľné, pretože 7. apríla 1916 zomrel v Mobilnej záložnej nemocnici č. 1/7 v meste Volodymyr-Volynskiy v rovnomennom okrese

³⁸ Pešia divízia č. 27 (Infanterieretruppendivision Nr. 27; IR 27) bola dislokovaná v Košiciach. Divízií boli podriadené Pešia brigáda č. 53 (Infanteriebrigade Nr. 53) so sídlom v Košiciach a Pešia brigáda č. 54 (Infanteriebrigade Nr. 54), ktorá bola dislokovaná v Prešove. Veliteľom ID 27 bol poľný podmaršal Friedrich Ritter Gerstenberger von Reichsegg und Gerstberg. Náčelníkom štábu bol kapitán (Hauptmann) Ernst Edler von Malyevacz. *Seidels kleines Armeeschema. Dislokation und Einteilung des k. u. k. Heeres, der k. u. k. Kriegsmarine, der k. k. Landwehr und der königlich ungarischen Landwehr*. Wien: L. W. Seidel & Sohn, k. u. k. Hofbuchhändler, 1914, s. 38. Pred vypuknutím prvej svetovej vojny FJB 29 nebol súčasťou ID 27.

³⁹ Po rakúsko-uhorskom vyrovaní (1867) a prijatí branného zákona (1868) bola v roku 1868 po prvýkrát na území dnešného Slovenska zavedená povinná vojenská služba v armáde. ČAPLOVIČ, Miloslav – ŠUMICHRASŤ, Peter – DENDEŠ, Ján. História povinnej vojenskej služby. In: *Obrana*, 2005, roč. 13, č. 8, s. 6.

⁴⁰ K dopadom prvej svetovej vojny na konkrétnu obec bližšie pozri: BURDA, Matúš. Obec Ruská Kajňa a prvá svetová vojna. In: *Vojenská história*, 2020, roč. 24, č. 1, s. 57-65 alebo DUDEKOVÁ, Gabriela. Stratégia prežitia v mimoriadnej situácii. Vplyv Veľkej vojny na rodinu na území Slovenska. In: *Forum Historiae*, 2009, roč. 3, č. 1.

⁴¹ V prípade Stefana Kupcza (Stefan Kupecz) z Čierneho Balogu v okrese Brezno nevieme s určitosťou identifikovať rok narodenia. V úmrtnom lístku je uvedený ako rok 1897 tak aj rok 1879, ktorý je uvedený v zátvorke s otáznikom.

na Ukrajine. O deň na to, 8. apríla 1916, bol pochovaný na vojnovom cintoríne pri kasárňach v meste Volodymyr-Volynskiy do hrobu č. 347. Podotýkame, že označenie hrobového miesta v úmrtných lístkoch je veľmi vzácny údaj.

Na druhej strane, najmladším vojakom v našom zozname padlých, ktorý v čase prvej svetovej vojny obliekal uniformu FJB 29 a zomrel, bol Ján Senko (nar. 1900) z obce Muránska Lehota v okrese Revúca. Obdobne ako v predchádzajúcom prípade, i J. Senko zomrel v nemocničnom zariadení, a to konkrétne v Poľnej nemocnici č. 3 v talianskom meste Trident. Smrť vojaka „lučeneckého“ práporu je datovaná na 14. novembra 1918, teda tri dni po podpise prímeria v Compiègne (11. november 1918). Pochovaný bol o deň neskôr, 15. novembra 1918, na miestnom cintoríne. Prípád J. Senka dokazuje, že v závere vojny povolávali vojenské orgány do zbrane aj mladých chlapcov, aby aspoň čiastočne naplnili vojnou zdecimované vojenské oddiely.

Úmrtné lístky nám ďalej ponúkajú informácie o dosiahnutej hodnosti padlého vojaka. Z pohľadu FJB 29 dominovali medzi padlými rádoví vojaci – jágri (Jäger), ktorých počas rokov 1914 až 1918 padlo celkovo 503.⁴² Dvaja vojaci padli v hodnosti vojak v zálohe. Medzi ďalšími padlými vojakmi FJB 29 nájdeme 21 slobodníkov (Gefreiter), troch slobodníkov v zálohe, osem desiatnikov (Korporal), osem čatárov (Zugsführer), jedného čatára v zálohe, dvoch titulárnych čatárov, jedného poddôstojníka, dvoch štábnych rotmajstrov, jedného šikovateľa (Feldwebel), jedného jednoročného dobrovoľníka⁴³ (Einjährig Freiwilliger), jedného kadet - aspiranta⁴⁴ (Kadettaspirant), dvoch nadporučíkov (Oberleutnant) a jedného majora (Major). V piatich prípadoch chýba údaj o hodnosti padlého vojaka alebo hodnosť nevieme identifikovať.

V slovenskej vojenskej historiografii prevláda názor, že Slováci mali v radoch dôstojníckeho zboru rakúsko-uhorskej armády minimálne zastúpenie. Ako konštatoval historik Vojtech Dangel, „Slováci sú jediným národom monarchie, ktorý podľa tejto štatistiky [štatistika z roku 1910 – pozn. autora] nemá žiadne zastúpenie

medzi dôstojníkmi z povolania a medzi záložnými dôstojníkmi má zastúpenie najnižšie.“⁴⁵ Toto tvrdenie môžeme podložiť aj v prípade FJB 29, kde po majorovi najvyššou hodnosťou, ktorá padla v bojoch prvej svetovej vojny a je zaznamenaná v kartotéke padlých FJB 29, sú dvaja nadporučíci narodení v Česku.⁴⁶ Situácia v uhorskej časti monarchie bola však na rozdiel od Čech diametrálne odlišná. Musíme si uvedomiť, že ak chcel vojak slovenského pôvodu, respektíve vyrastajúci v slovenskom prostredí, dosiahnuť kariérny postup v armáde, musel sa prispôbiť daným politicko-spoločenským okolnostiam. V mnohých prípadoch teda vojak pristúpil k zmene príslušnosti či uplatňovaniu maďarského alebo nemeckého jazyka v komunikácií. Prikladom z nášho prostredia môžu byť titulárny generál poľný zbrojmajster zo Žarnovice Štefan Bartheldy (1852-1929), titulárny generál poľný zbrojmajster z Vyhní Eduard Plank (1857-1933), Skaličan v hodnosti generálplukovníka Karol Tersztyánsky (1854-1921) či generálplukovník barón Samuel Hazai (1851-1942) z Rimavskej Soboty.⁴⁷

Aj medzi padlými FJB 29 nájdeme dôstojníkov pochádzajúcich z územia dnešného Slovenska. Jedným z takých je dôstojník vojenského skladu (nem. Magazin Offizier) Viktor Buibás (nar. 1875) z obce Temeš v dnešnom okrese Prievidza, ktorý v rakúsko-uhorskej armáde dosiahol hodnosť major. Do hodnosti bol povýšený 1. februára 1918. Osudným sa mu stala nám bližšie neznáma choroba či zranenie. Zomrel 9. júna 1918 v záložnej nemocnici v Levoči. V. Buibása pochovali 12. júna na miestnom rímskokatolíckom cintoríne. Za svoju aktívnu službu bol dekorovaný Jubilejným krížom 1908 (nem. Militär-Jubiläumskreuz) a Bronzovou vojenskou záslužnou medailou na stuhe Vojenského záslužného kríža (nem. Bronzene Militärverdienstmedaille am Bande des Militär Verdienstkreuzes).⁴⁸

Mobilizácia rakúsko-uhorskej armády prebehla bez výraznejších problémov i napriek tomu, že v júli 1914 vojaci z vidieckych oblastí nastúpili na žatevnú

⁴² V úmrtných lístkoch nájdeme aj označenie myslivec (1 prípad), čo je český ekvivalent nemeckého výrazu jäger. Taktiež v 1 prípade sa stretávame s označením strelec (der Schützer, Scharschütze), čo však nie je adekvátne poľnému jágrovi (der Jäger). Nesprávne je uvedená hodnosť domobranec, ktorú v našom prípade stotožňujeme s rádovým vojakom – jágrom. K terminológii bližšie pozri poznámku pod čiarou č. 1 v: BURDA, Matúš. K problematike „slovenských“ jednotiek rakúsko-uhorskej armády. In: *Vojenská história*, 2022, roč. 26, č. 1, s. 7–35.

⁴³ Jednoročnú službu mohli absolvovať absolventi stredných škôl alebo žiaci, ktorí úspešne ukončili šesť ročníkov na gymnáziu a podrobili sa komisionálnej skúške. Okrem toho, k jednoročnej službe mohol nastúpiť aj učiteľ obecnej alebo meštianskej školy či osoba, ktorej boli uznané zásluhy vo vede alebo umení. NEDOROST, Libor. Češi v 1. světové válce. 1. díl. Praha: Libri, 2006, s. 124.

⁴⁴ Jednoročný dobrovoľník, ktorého úroveň vzdelania mu umožňovala aktívne slúžiť v armáde. Musel však absolvovať kurz v škole pre záložných dôstojníkov.

⁴⁵ DANGL, Vojtech. K problematike prestíže dôstojníckeho zboru v období dualizmu. In: *Vojenská história*, 2001, roč. 5, č. 1, s. 14.

⁴⁶ Nadporučík Ludwig Heinz (nar. 1883) z obce Třeboň v okrese Jindřichův Hradec zomrel hneď na začiatku vojenského konfliktu 9. septembra 1914 v záložnej nemocnici v obci Cieszanów na území dnešného Poľska. Pochovaný bol v rovnaký deň na bližšie neurčenom mieste v obci (prípadne v okolí obce) Cieszanów. Druhým padlým nadporučíkom FJB 29 je Karl Gross (nar. 1887) z obce Jiřkov v okrese Děčín. Padol na bojisku 9. septembra 1914 pri meste Jaroslaw. Bol pochovaný priamo na bojisku v rovnaký deň.

⁴⁷ BALLA, Tibor. Najvyššia generalita rakúsko-uhorskej armády za Veľkej vojny (s pôvodom na území dnešného Slovenska). In: *Vojenská história*, 2018, roč. 22, č. 4, s. 197–214.

⁴⁸ Ranglisten des Kaiserlichen und Königlichen Heeres 1918. Abgeschlossen mit Personalverordnungsblatt Nr 40/18. Teilweise bis Personalverordnungsblatt Nr 77 Berichtigt. Wien: Aus der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1918, s. 1597.

dovolenku.⁴⁹ Začiatkom júla mali vojaci a dôstojníci siedmich zborov z celkovo 16 žatevnú dovolenku. K uvedeniu VI. armádneho zboru do vojenskej pohotovosti mohlo dôjsť až 25. júla 1914. O tri dni (28. júl 1914) na to Rakúsko-Uhorsko vyhlásilo Srbsku vojnu a Európa sa dostala do víru svetovej vojny. Muži z celej monarchie sa hrnuli do posádkových miest, aby si splnili svoju povinnosť. V prvej polovici augusta úspešne prebehla mobilizácia a rakúsko-uhorské vojská boli pripravené na vojenské ťaženie proti Srbsku na juhu a Rusku na východe.⁵⁰ Do bojovej činnosti sa „lučenecký“ prapor zapojil na prelome augusta a septembra 1914 v okolí mesta Komarów⁵¹ (26. august – 2. september 1914), Rave Ruskej (6. až 15. september 1914) a Evova, ktoré bolo centrom korunnej krajiny Halič.

⁴⁹ K priebehu mobilizácie na území dnešného Slovenska z pohľadu priameho účastníka pozri napr.: VRÁBEL, Ferdinand. Pôsobenie Fridricha Maťašovského v službe v rakúsko-uhorskej armáde v rokoch prvej svetovej vojny. In: *Vojenská história*, 2021, roč. 25, č. 4, s. 77. Pozri aj: DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ, Gabriela. Človek vo vojne. Bratislava: VEDA, Historický ústav SAV, 2019, s. 27–46.

⁵⁰ McMEEKIN, Sean. *Červenec 1914*. Brno: CPress, 2014, s. 120.

⁵¹ Po víťazstve 1. rakúsko-uhorskej armády v bitke pri Krasniku (23. - 25. augusta 1914) sa ruská 4. armáda stiahla smerom na sever k mestu Lublin, čo spôsobilo vytvorenie medzery medzi porazenou cárskou armádou a 5. ruskou armádou pod velením Pavla Adamoviča Plehveho (1850-1916), ktorého nemecký pôvod vzbudzoval v ruskej armáde značnú pozornosť. Na prelome augusta a septembra prvého roka vojny sa frontová línia rozprestierala na celom území Haliče. Grandiózny úspech generála jazdeckta Viktora Dankla (1854-1941) povzbudil celú rakúsko-uhorskú generalitu a aj susednú 4. armádu generála pechoty Moritza von Auffenberga (1852-1928), ktorý vo svojich plánoch počítal s kooperáciou medzi jeho jednotkami a oddielmi generálplukovníka arcivojvodu Josefa Ferdinanda (1872-1942) rozprestierajúca sa v oblasti Zolkiew – Magierow. Veliteľ 4. armády sa nesprávne domnieval, že nepriateľská armáda dosiahla líniu Zamosc – Komarow – Tyszowce už 24. augusta, pričom on sám predpokladal stret dvoch armád 25. alebo 26. augusta. V skutočnosti sa hlavná časť ruskej armády zdržiavala pri Krasnostawe, Hrubieszowe a Chelme. Armeoberkommando (AOK) spolu s generálom Auffenbergom zamýšľalo obkľúčiť nepriateľa severne od Tomaszowa, čo vyústilo do 7-dňovej bitky pri Komarowe. Najvyššie armádne velenie nariadilo II. zboru postúpiť do Zamoscu a VI. zboru do Tyszowca, IX. zbor bol umiestnený medzi nich. Manévry jednej aj druhej armády predurčili za bojisko priestor medzi riekami Wieprz a Huczwa. Aj napriek nie práve vydarenému obkľučovaciemu manévru generála Auffenberga, spôsobili nepriateľskej armáde ťažké straty, čo podlomilo morálku ruskej generalite. Počiatkové rozhodnutie ruského generála Plehveho zmenili až správy o pripravovanej akcii Rakúsko-Uhorska, čím sa cárska armáda dostala do defenzívy a musela čeliť častým výpadom nepriateľa. V bitke pri Komarowe, kde bojovalo dokopy 400 000 vojakov, sa vyznamenali aj pluky VI. armádneho zboru generála pechoty Svetozara Boroeviča (1856-1920) s väčšinovým zastúpením chlapov bojujúcich z územia dnešného Slovenska. Rakúsko-Uhorsko získalo ďalší vojenský úspech, čo v konečnom zúčtovaní nemalo žiaden veľký význam, keďže poskytlí dostatok času nepriateľskej armáde na zotavenie a prísun ďalších posíl. Ak by sa taktický manéver generála Auffenberga podarilo naplniť, celková situácia na fronte by sa zmenila a možno by došlo aj k prehodnoteniu situácie na bojisku v Haliči ruským velením, ktoré by sa už nesnažilo púšťať do veľkých ofenzív na východnom fronte. Na ruskej strane sa straty vyšplhali na 26 000 mužov, avšak Rakúsko-Uhorsko prišlo až o 40 000 vojakov v týždňovej bitke o Komarow. Bližšie pozri: Österreich-Ungarns Letzter Krieg 1914 – 1918, Erster Band: Das Kriegsjahr, Wien: Verlag der Militarwissenschaftlichen Mitteilungen, 1930. s. 190–290; GOLOVIN, Nikolaj Nikolajevič. The Great Battle of Galicia (1914): A Study in Strategy. In: *The Slavonic Review*, 1926, Vol. 5, No. 13, 1926, p. 25–47.

Bojové nasadenie vojakov FJB 29 dokazujú aj úmrtné lístky. Prvý zaznamenaný prípad úmrtia máme z 19. augusta 1914. Ján Kubiš (nar. 1877) z Detvianskej Huty (okres Detva) mal podľa informácie z úmrtného lístka zomrieť priamo na bojisku pri rieke Piave na vrchu Monte Solarolo v Taliansku. To však nie je možné, pretože Taliansko po vyhlásení vojny a aktivácií zmlúv vyhlásilo neutralitu a do vojny sa nezapojilo. Tento jav nie je v úmrtných lístkoch ojedinelý, keďže úradníci museli prepísať tisíce údajov za krátky čas a nie vždy boli pri prepise dôslední. Nehovoriac o tom, že v pôvodných matrikách padlých sa názvy obcí, miest úmrtí a pochovania udávali v pôvodnom jazyku (maďarský jazyk, nemecký jazyk, ruský jazyk, poľský jazyk). Skutočne prvé zaznamenané prípady úmrtia pochádzajú z 26. až 29. augusta 1914.⁵² „Lučenecký“ prapor sa v danom období pohyboval v okolí južne od mesta Pavlivka. Následne prapor postupoval na pozície pred mesto Lvov na líniu Tomaszow – Podhorce. FJB 29 sa dostal do prvého vážnejšieho stretu na severnej časti spomínanej línie pri mestách Rava Ruská a Maheriv. V nasledujúcich dňoch jednotka bojovala pri mestách Jaroslaw (9. september), Lvov (10. september), Pruchnik (16. september), Lublin (24. september) a obci Liponia pri Bolekhive (niekedy v septembri 1914).⁵³ Uhorská tlač vyzdvihovala súdržnosť a vzájomnú kooperáciu mnohonárodnostného vojska. Čitateľ Slovenského denníka sa mohol dočítať o tom ako „*Tyrolské cisárske strelci (jágri) s obdivuhodnou chrabrosťou bojovali spoločne s mohamedánmi, s Maďarmi, so severnými Slováckmi, s južnými Slovanmi, s Čechmi, s Rusínmi a s Horvatmi a čo je najobdivuhodnejšie: už prvý mesiac vojny tak dovedna skonal rozličné národy monarchie, že ani dlhé roky pokoja neboli ustave stvorit' medzi nimi takej jednoty.*“⁶⁴ Slovanmi chvály nešetril ani uhorský politik Albert Apponyi (1846 – 1933). V jednom zo svojich vystúpení vyzdvihol nemaďarské národy, ktoré „*bez vyhovoriek si zástávali svoje miesta, masová zrada takeho charakteru, aké boli na dennom poriadku pri českých jednotkách, sa v uhorských jednotkách nevyskytovali ani sporadicky. Bratislavské a košické, v prevažnej miere zo Slovákov pozostávajúce vojenské telesá sa mohli*

⁵² Disponujeme aj dvoma úmrtnými lístkami, v ktorých je uvedený nesprávny dátum úmrtia. Karl Kotlár (nar. 1893) z Dobšinej (okres Rožňava) mal údajne padnúť 6. júna 1914 pri obci Krutniv na území dnešnej Ukrajiny. Jedná sa o evidentnú chybu prepisovateľa. Ján Kubiš (1877) z Detvianskej Huty (okres Detva) mal zahynúť v boji 19. augusta 1914 na vrchu Monte Solarolo v Taliansku. Tento údaj je taktiež nesprávny, keďže Taliansko vstúpilo do vojny až v máji 1915.

⁵³ Táto lokalita je však nejasná. Ak vezmeme do úvahy, že FJB 29 v mesiaci september bojoval v okolí Evova, tak do úvahy prichádza aj obec Bolekhivtsi v Drobyčskom rajóne a nie len mesto Bolechiv v Kalužskom rajóne. Vzdialenosť medzi oboma mestami je približne 50 km. Okrem tejto lokality máme ešte aj obec Damnicze, ktorú nevieme v súčasnosti identifikovať. Práve v okolí tejto obce 18. septembra 1914 padol vojak FJB 29 Josef Anton Klein (nar. 1893) z Banskej Bystrice. Druhým problémom je obec Smolnik, ktorú síce vieme lokalizovať v poľskej gmine Komańcza, ale vzhľadom na to, že sa nachádza až príliš ďaleko od miesta posledného výskytu padlých vojakov FJB 29 je tento údaj problematický. Pri tejto obci padol 8. septembra 1914 Georg Kortmányik (nar. 1885) z Cino-bane (okres Poltár).

⁵⁴ Dánska zpráva o našom položení na haličskom bojisku. In: *Slovenský denník*, 27.09.1914, s. 1.

chváliť najskvelejšími bojovými hrdinskými činnosťami.⁵⁵ O udatnosti „lučeneckých“ jágrov sa dočítame aj v dobovej tlači. *Slovenské noviny* v júni 1915 uverejnili článok, v ktorom autor v krátkosti vyzdvihoval menovite hrdinstvo vojakov FJB 29. Článok je však písaný príliš všeobecne a neuvádza žiadne bližšie okolnosti a už vôbec nie miesto či konkrétnu bitku, v ktorej sa príslušník FJB 29 vyznamenal.⁵⁶

Najvyššie armádne velenie (Armeeoberkommando; ďalej AOK) na čele s náčelníkom Conradom von Hötzendorfom⁵⁷ (1852 – 1925) z obavy obkľúčenia nepriateľom rozhodli o hromadnom ústupe na nové pozície v Haliči, ktorej východnú časť spolu s mestom Lvov (nem. Lemberg) okupovali ruské vojská. Od 11. septembra 1914 rakúsko-uhorské vojská prešli do defenzívy. Obranná línia sa mala ustáliť na riekach Visla a San. Ruská armáda neváhala a v druhej polovici septembra 1914 postupovala smerom do vnútrozemia korunnej krajiny až smerom ku Karpatom, ktoré oddeľovali Halič od Uhorska. Do nových pozícií na rieke San smerovali aj jágri „lučeneckého“ práporu. Pri skúmaní úmrtných lístkov zistíme, že sa do bojových operácií aktívne nezapájali. Dokonca nám absentujú aj údaje o zomrelých vojakov FJB 29 v nemocničných zariadeniach. Prvý takýto údaj pochádza až z 18. októbra 1914.⁵⁸ K zvýšenej bojovej činnosti došlo až v druhej polovici mesiaca. Ruské vojská sa pokúsili o prechod cez riekku San a Visla s cieľom obsadiť významnú fortifikáciu Przemysl.⁵⁹ Príslušníci FJB 29 boli nasadení v blízkosti mesta Rudnik nad Sanom južne od mesta Lublín.⁶⁰ Prepisovatelia úmrtných lístkov neboli príliš dôslední, pretože v prameňoch sekundárnej povahy uvádzajú aj mesto Rudnik v tesnej blízkosti Lublína. Okrem toho máme k dispozícii

⁵⁵ KOVÁČ, Dušan (ed.). *Pramene...*, s. 75.

⁵⁶ Hrdinovia 29. jágerského bataillonu lučeneckého. In: *Slovenské noviny*, 27.05.1915, s. 2.

⁵⁷ V slovenskom jazyku k jeho životu pozri napr.: DANGL, Vojtech – SEGEŠ, Vladimír. *Vojvodcovia. 111 osobností vojenských dejín Slovenska*. Praha: Ottovo nakladatelství, 2012, s. 428–431. K osobnosti Hötzendorfovi podrobnejšie pozri napr.: DORNIK Wolfram. Conrad von Hötzendorf and the “Smoking Gun”: A Biographical Examination of Responsibility and Traditions of Violence against Civilians in the Habsburg Army. In BISCHOF Günter – KARLHOFER, Ferdinand (ed.) *1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I*. Innsbruck: Innsbruck University Press, 2014, p. 55–77. ISBN 978-1-60801-026-4; SONDHHAUS, Lawrence. *Franz Conrad von Hötzendorf: Architect of the Apocalypse*. Boston; Leiden; Köln: Humanities Press, 2000, 280 p.

⁵⁸ Johann Szeckerka nar. 1880 vo Vyšnej Slanej (dnes okres Revúca) zomrel na bližšie neurčenú chorobu v epidemickej nemocnici v Užhorode. Pochovaný bol v ten istý deň na epidemickom cintoríne v Užhorode.

⁵⁹ Bližšie pozri: VRBA, Jirí. *Przemysl*. Brno: Signum belli, 1914, s. 27–50.

⁶⁰ „Lučenecký“ prápor bojoval po boku ďalších „slovenských“ jednotiek rakúsko-uhorskej armády. V rovnakom období sa v okolí mesta Rudnik nad Sanom pohyboval aj IR 66. Práve za odvahu a bojové nasadenie v bojoch o mesto bol hospodársky a cestný komisár v Humennom Ján Dely dekorovaný veľkou zlatou a striebornou medailou a taktiež ho povýšili do hodnosti strážmajstra. SZABÓ, Viktor. Obyvatelia Zemplína vo Veľkej vojne 1914–1918 na stránkach regionálnej dobovej tlače. In: DROBŇÁK, Martin – SZABÓ, Viktor (eds.). *Prvá svetová vojna a východné Slovensko*. Humenné: Klub vojenskej histórie Beskydy, 2014, s. 16–17.

úmrtný lístok Mikukáša Fundja (nar. 1892) z obce Telgárt (dnes okres Brezno), ktorý padol 24. októbra 1914 v boji pri obci Rudniki. Problematická zostáva len identifikácia, pretože len na území Poľska sa nachádzajú dve obce s názvom Rudniki v blízkosti mesta Rudnik nad Sanom a taktiež sme jedno mesto s rovnakým názvom identifikovali aj na území dnešnej Ukrajiny. Je veľmi nepravdepodobné, aby malá časť práporu bola nasadená niekoľko desiatok kilometrov od epicentra najťažších bojov, ktoré jednotka v závere októbra podstúpila. Naše tvrdenie môžeme ešte podporiť faktom, že medzi jágami nájdeme aj vojakov, ktorí padli v neďalekých nemocničných zariadeniach (Pikuly, Rzesów). I tu teda s najväčšou pravdepodobnosťou zlyhal ľudský faktor a úradník bol pri prepise nedôsledný. To, že „lučenecký“ prápor bol v závere októbra 1914 pod paľbou nepriateľa, ktorý sa v dňoch od 18. do 23. októbra pokúšal prebiť sa cez riekku San, dosvedčujú štatistické pramene. Armádne velenie pristúpilo k rozdeleniu síl 15. a 27. pešej divízie. Časť bojovala na rieke San severne od mesta Rudnik nad Sanom, druhá časť, respektíve vybrané vojenské oddiely uvedených jednotiek, bola nasadená na južnom úseku bojiska s cieľom zabrániť prechodu ruských vojsk pri mestách Sieniawa, Lezachów a Nielepkowiece. V období od 22. do 29. októbra 1914 zaiste padlo 20 vojakov FJB 29, pričom dvaja z nich pri zatiaľ neidentifikovanej obci Sievigi pri Sane. Možno sa jedná práve o vyššie spomínanú obec Sieniawa, kde sa prápor po rozkaze z vyššej inštancie presunul.⁶¹

Na prelome októbra a novembra 1914 sa obe bojujúce strany preskupili. Rakúsko-uhorské armádne velenie rozhodlo o stiahnutí svojich vojsk pred Krakov z dôvodu obrovského náporu ruských vojsk a taktiež početnej prevahy, keďže straty na životoch boli na oboch bojujúcich stranách obrovské. Okrem ťažkých strát priamo na bojisku sa medzi vojakmi rozširovali životu nebezpečné infekčné choroby. Vojakov trápili chladné noci a pre blížiaci sa zimné mesiace i nevhodné oblečenie.⁶² Rakúsko-uhorské velenie sťahovalo armády dvoma smermi. Časť smerovala k mestu Krakov, druhá zasa na úpätie karpatských hôr, ktoré mala brániť

⁶¹ Dvaja príslušníci FJB 29 (Josef Seidl nar. 1885 z obce Malá Tereňa a Johann Papresek nar. 1884 z Hriňovej) padli na bojisku pri akejsi obci Sievigi na rieke San, ktorú momentálne nevieme identifikovať. Nazdávame sa, že by to mohla byť obec Sieniawa.

⁶² Len pre ilustráciu uvádzame spomienky ruského generála A. A. Brusilova: „*Současné jsem bláslil, že moje armáda v listopadu, v Karpatech, v neustálých bojích, jest nabá, letní obleky jsou roztrhány, vojáci, chodící po kolena ve sněhu a za dosti silných mrazů, že nemají bot a nedostali dosud zimního šatstva. (...) Nemusím k tomu připomenouti, že jsem otázku o teplém šatstvu přivedl na přetřes již v září, ale, jak mně bylo vyloženo, soudilo se, že je třeba nejdříve zásobiti teplými věcmi vojska severozápadní fronty, poněvadž tam jest podnebí drsnější; ale nikto nemůžil, že v Karpatech je zima ještě krutější a že vojska, operující v horách, také a ještě více potřebují zimního šatstva.*“ BRUISLOV, Alexejevič Alexej. *Vzpomínky na světovou válku a vlastní životopis*. Praha: Čin; Orbis, 1929, s. 142.

rakúsko-uhorská 3. armáda. Práve medzi rakúsko-uhorskou 3.⁶³ a 4. armádou⁶⁴ vznikol nebránený priestor, ktorý chcela využiť ruská 3. armáda. Nehovoriac o tom, že rakúsko-uhorská 3. armáda bránila obrovský priestor na hraniciach medzi Uhorskom a rakúskou Haličou.⁶⁵

Koncom novembra 1914 sa vojaci FJB 29 dostali do postavenie v zostave VI. armádneho zboru severne od mesta Krakov.⁶⁶ Súpermi VI. armádneho zboru na druhej strane bojiska boli vojská XVIII. a XXV. armádneho zboru 9. ruskej armády. Z novembra 1914 máme k dispozícii len päť takýchto písomných záznamov o úmrtí priamo na bojisku. Po jednom padli na bojisku pri obci Łańcut (7. november 1914), Lublin (23. november 1914) a Radomsk (21. november 1914). Dvaja muži zomreli po boji neďaleko obce Górna Wies (pravdepodobne v závere novembra 1914). Všetky uvedené lokality sa nachádzajú v okolí Krakova, kde v dňoch 16. až 20. novembra prebiehali urputné bojové operácie. Nápor sa rakúsko-uhorským vojskám podarilo zastaviť. Medzitým však ruské vojská 8. armády prenikli cez karpatské priesmyky a obsadili severovýchodné mestá Uhorska Bardejov, Svidník, Stropkov, Medzilaborce, Snina a Humenné.⁶⁷ Vzhľadom na straty v uvedenom období môžeme konštatovať, že FJB 29 sa do výraznejšej bojovej aktivity nezapájal.

Záverečnú etapu haličskej kampane, odohrávajúcu sa na prelome novembra a decembra, charakterizuje ofenzíva rakúsko-uhorskej armády s cieľom prinútiť ruské armádne velenie k ústupu z územia severovýchodného Uhorska a preniesť ťažisko bojov na haličské pláne, ktoré počas jesene sužovali početné dažďové preháňky a nízke nočné teploty. Náčelník generálneho štábu Conrad von Hötzendorf vypracoval úderný plán, ktorý spočíval v rýchlom presune XIV. armádneho zboru generála pechoty Josefa Rotha (1859 – 1927) z Krakova do Mszany Dolnej. Toto bojové zoskupenie malo podniknúť útok z juhozápadu na hlavné ruské oddiely. Rakúsko-uhorský náčelník generálneho štábu predpokladal,

⁶³ Veliteľom rakúsko-uhorskej 3. armády bol v tej dobe generál pechoty Svetozár Borojevič von Bojna (1856-1920).

⁶⁴ Veliteľom rakúsko-uhorskej 4. armády bol v tej dobe generál pechoty Jozef Ferdinand (1872-1942).

⁶⁵ HORVÁTH, Jakub. *Boje...*, s. 22.

⁶⁶ Život v Krakove a okolí popisuje vo svojich spomienkach katolícky kňaz Stanislav Suda. SUDA, Stanislav. *Deník z Veľké války*. Svědectví polního kuráta c. a k. armády z let 1914-1917. Brno: Extra Publishing, 2017, 268 s.

⁶⁷ K tejto epizóde prvej svetovej vojny bližšie pozri: DROBŇÁK, Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. *Stopy prvej svetovej vojny v Humennom. Humenné 1914*. Humenné: REDOS, 2009, s. 32; DROBŇÁK, Martin a kol. *Mementá prvej svetovej vojny. Diel I*. Humenné: REDOS, 2008, s. 29–31; DROBŇÁK, Martin a kol. *Mementá prvej svetovej vojny. Diel II*. Humenné: REDOS, 2009, s. 58–62; FEDIČ, Vasil' a kol. *Dejiny Humenného*. Humenné: REDOS, 2008, s. 150-160; KÓNYA, Peter. *Ruská okupácia v Šariši a Zemplíne r. 1914-1915*. In KÓNYA, Peter (ed.). *Prvá svetová vojna v Karpatoch*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2016, s. 75-85; BURDA, Matúš. *Okupácia mesta Humenné carskou armádou v novembri 1914 z hľadiska dobovej tlače, archívnych materiálov, hmotných pozostatkov a pamiatok*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 2017, 33 s. [študentská vedecká a odborná činnosť].

že ruský generál Radko Dmitriev (1859-1918) nariadi 8. armáde generála Alexeja Alexejeviča Brusilova (1853-1926) podniknúť útok na rakúsko-uhorské sily. Tento strategický počin by umožnil rakúsko-uhorskej 3. armáde vytlačiť ruské vojská zo Šarišskej a Zemplínskej župy späť cez Karpaty s cieľom pokračovať v ofenzíve na území dnešného Poľska a Ukrajiny. Pre úspešnú realizáciu vojenskej operácie bolo nevyhnutné čo najrýchlejšie prisunúť veľkú časť rakúsko-uhorskej 4. armády. Vojská, medzi ktorými bol i VI. armádny zbor so „slovenskými“ jednotkami, sa v dňoch od 28. novembra do 2. decembra 1914 presúvali železničnou traťou Krakov – Jordanów – Mszana Dolna. Prvé útočné akcie začali hneď po úspešnom presune do pozícií. Rakúsko-uhorským vojskám vypomáhala divízia nemeckej pechoty. Vzhľadom na značné podcenenie zo strany ruskej generality, vojská habsburskej monarchie postupovali v okolí Wieliczky bez vážnejších problémov. Na celom úseku haličského frontu tiahnuce sa od Krakova až po karpatské priesmyky prebiehala do 12. decembra 1914 bojová činnosť, z ktorej vzišla úspešne práve rakúsko-uhorská armáda. Ruská 3. armáda zostala v boji osamotená, keďže ruská 8. armáda nedokázala včas prisunúť svoje jednotky, ktoré operovali v Karpatoch, respektíve na území severovýchodného Uhorska. Ruskému armádnemu veleniu nezostávalo nič iné len ustúpiť na nové obranné pozície na rieke Dunajec. Vojenská operácia, v historiografii označovaná ako Limanowsko-Lapanowska bitka zastavila nápor ruských vojsk v Haliči a Karpatoch. Pevnosť Krakov sa rakúsko-uhorskému veleniu podarilo uchrániť pred ruskými jednotkami.⁶⁸ „Lučeneckí“ jágri sa do bojovej činnosti opätovne príliš nezapojili. Na prelome novembra a decembra sa presúvali do nových pozícií do Podkarpatského regiónu. Výraznejšie straty na bojisku zaznamenal FJB 29 až koncom decembra, a to pri obci Malinówka (19. december), Grabówka⁶⁹ (20. december) a Grab Kamionka (28. december). Najväčšie straty jednotka zaznamenala v rozmedzí od 20. do 23. decembra, kedy pri obci Końskie padlo dovedna päť „lučeneckých“ jágrov.⁷⁰ FJB 29 sa v závere roka postupne presúval k územiu dnešného Slovenska. Na prelome decembra a januára sa vojenská činnosť spomalila. Ťažisko bojov sa postupne presunulo do Karpát, ktoré začiatkom roka 1915 zasypal sneh.

⁶⁸ Podrobne k bitke pozri: BATOR, Juliusz. *Wojna Galicyjska*. Krakov: Wydawnictwo EGIS Sp. z o.o., 2008, s. 137–159.

⁶⁹ Z úmrtného lístka Jána Kališka (nar. 1893) z obce Klenovec (okres Rimavská Sobota) sa dozvedáme, že bol 20. december 1914 zabitý na bojisku pri obci Grabów. Problematická je identifikácia obce. Ak zohľadníme ďalšie straty FJB 29 v závere decembra 1914, tak najpravdepodobnejšie sa jedná o obec Grabówka v Powiate brzozowski v Podkarpatskom vojvodstve.

⁷⁰ V prípade Jána Palíka (nar. 1882) z obce Halič (okres Lučenec) došlo pri prepisovaní k chybe. V úmrtnom lístku má ako miesto smrti napísané srbské mesto Valjevo, čo však nie je možné, pretože FJB 29 v čase úmrtia J. Palíka, teda 10. decembra 1914, bol nasadený na fronte v Haliči, kde „lučeneckí“ jágri bojovali aj v nasledujúcich mesiacoch Veľkej vojny. V prvej polovici roka 1915 dokonca bojovali aj na území dnešného Slovenska.

Záver

Ak by sme mali zosumarizovať údaje získané z VÚA v Prahe, tak z celkového počtu 562 úmrtných lístkov sa k prvému roku Veľkej vojny viaže dovedna 104. V dvoch prípadoch však môžeme konštatovať, že majú uvedený nesprávny dátum úmrtia, keďže vojaci padli v máji (1 prípad) a v júni (1 prípad) 1914. Môžeme teda konštatovať, že úradník sa pri prepise z matriky padlých zaiste pomýlil a uviedol nesprávny dátum úmrtia. Taktiež aj J. Kubiš a J. Palík, ktorých sme spomínali vyššie, majú nesprávne uvedený dátum úmrtia. Je nevyhnutný ďalší archívny výskum písomných prameňov, aby sme dokázali údaje o dátume a miesta úmrtia korigovať. Odhliadnuc od týchto troch prípadov, padlo v Haliči od augusta do decembra 101 vojakov FJB 29. Počas augusta, kedy sa rakúsko-uhorské vojská postupne presúvali na srbské bojisko a do Haliče, „lučenecký“ prápor poľných jágrov zaznamenal najvyššie straty. Celkovo padlo na haličských rovinách či v nemocničných zariadeniach 44 vojakov FJB 29. Októbrové presuny, bojové nasadenie i postupná zmena počasia si vyžiadala 25 obetí. Najnižšie straty podľa úmrtných lístkov zaznamenal „lučenecký“ prápor v mesiaci november, kedy zomrelo 6 mužov. Decembrový presun do nových pozícií uchránil prápor od väčšej bojovej aktivity. Až v závere decembra sa opätovne FJB 29 dostáva do boja v blízkosti uhorských hraníc. V mesiaci december dokázateľne padlo 14 jágrov. Vzhľadom na charakter úmrtných lístkov, vieme z nich vyčítať bližšie nešpecifikované príčiny úmrtia – zabitie priamo na bojisku, bližšie neurčená choroba, utopenie a neznáma príčina, čo vo väčšine prípadoch predznamenáva úmrtie na nejakú chorobu, strelné poranenie či iný závažný úraz. V prvom roku Veľkej vojny bolo na bojisku zabitých 85 vojakov FJB. Neznámu príčinu úmrtia má uvedených 18 mužov. V kartotéke padlých VÚA v Prahe sme objavili dva úmrtné lístky na meno Josef Budovec / Josef Budovecz (nar. 1891) v obci Čierny Balog / Jergov, čo je dnes súčasťou obce Čierny Balog (okres Brezno). Zatiaľ čo v jednom úmrtnom lístku je ako príčina smrti zabitie priamo na bojisku neďaleko obce Gorná Wies, na druhom úmrtnom lístku je príčina smrti neznáma, ale ako miesto smrti je uvedená Poľná nemocnica č. 608 v obci Gorná Wies. Dátum úmrtia, dátum pochovania i miesto pochovania sú identické v oboch prípadoch (25. november 1914). S najväčšou pravdepodobnosťou sa jedná o duplicitný záznam, ale na potvrdenie našej hypotézy je nevyhnutné preskúmať matriku padlých FJB 29 a cirkevnú matriku obce / farnosti, do ktorej obec administratívne spadala.

Vojaci FJB 29 však nezomierali len na bojovom poli, ale aj na následky strelných poranení, infekcií či iných chorôb. Úmrtné lístky nám ponúkajú len názvy zariadení, kde daný vojak zomrel. Príčina úmrtia nebola pre povojnové orgány zásadná, a tak je nevyhnutný ďalší archívny výskum, a to najmä matriky padlých FJB 29. Dôvod smrti môžeme odvodzovať len od umiestnenia vojaka do nemocničného zariadenia. Poľné a mobilné nemocnice boli budované v blízkosti frontovej línie a slúžili najmä

na rýchle ošetrovanie raneného vojaka, prípadne základnú diagnostiku s následným presunom zraneného alebo chorého do nemocničného zariadenia v zázemí (napr. záložná nemocnica, vojenská nemocnica). V úmrtných lístkoch sa stretáme aj s epidemickými nemocnicami, kde sa liečili vojaci z infekčného ochorenia. Vojaci FJB 29 počas mesiacov august až december 1914 zomreli v poľnej nemocnici č. 601 v obci Podhorce, Nemocnici na ulici Gyulai Pál č. 2 v Budapešti, Záložnej nemocnici č. 1 v Prahe (Kráľovské Vinohrady), Mobilnej záložnej nemocnici 1/6 Tomaszów, Nemocnici cisára Františka Jozefa, Záložnej nemocnici v obci Cieszanów, Epidemickej nemocnici v Užhorode, Poľnej nemocnici č. 205 v obci Pikuly, Poľnej nemocnici č. 402 v obci Hajsad, Vojenskej nemocnici v meste Rzeszów, Záložnej nemocnici v Lučenci, Vojenskej epidemickej nemocnici č. 1 v Krakove a Záložnej nemocnici v meste Oradea. V dvoch prípadoch máme uvedené ako miesto úmrtia uvedené mesto Praha bez bližšieho určenia nemocničného zariadenia. Michal Samo (nar. 1891) z obce Závadka nad Hronom (okres Brezno) zomrel v blízkosti železničnej stanice v okolí obce Rudník nad Sanom. Môžeme sa len nazdávať, že M. Samo čakal na transport do nemocničného zariadenia v zázemí. Avšak zomrel skôr ako mu bola poskytnutá adekvátna lekárska pomoc. Posledným miestom jeho odpočinku sa stal miestny cintorín v obci Rudník nad Sanom. Možno je na mieste otázka, prečo detailne uvádzame aj nemocničné zariadenia. Pre bádateľa je to cenný zdroj o pohybe vojenskej jednotky, pretože mobilné alebo poľné nemocnice boli budované v blízkosti frontovej línie. A na základe toho vieme dotvoriť bojovú cestu pluku rakúsko-uhorskej armády či konkrétneho vojaka.

Zoznam prameňov a literatúry

Dobová tlač

- Slovenský denník*, 1914, 1915.
Slovenské ľudové noviny, 1917.
Slovenské noviny, 1915, 1917, 1918
Podtatranský Kraj, 1935.

Publikované pramene

- BRUISLOV, Alexejevič Alexej. 1929. *Vzpomínky na světovou válku a vlastní životopis*. Praha: Čin; Orbis, s. 142.
 BURDA, Matúš – TURIK, Radoslav. 2025. *Zoznam padlých vojakov rakúsko-uhorského Práporu poľných jágrov č. 32*. Humenné: Klub vojenskej histórie Beskydy, 96 s. ISBN 978-80-973444-7-4.

- ČINČURÁK, Samuel. 2016. *Vojna*. Malé poznámky z môjho života na bojišti v rokoch 1914-1918. MIČIANIK, Pavel a kol. (ed.). b. m.: Miloš Hric, s. 42-44. ISBN 978-80-972385-3-7.
- CHORVÁT, Peter (ed.). 2020. *Pramene k vojenským dejinám Slovenska*. III/5/2. Rakúsko-uhorská armáda a spoločnosť na Slovensku v rokoch 1867-1914. Bratislava: Vojenský historický ústav, 2020, 83 s. ISBN 978-80-89523-67-2.
- KLEMPA, Jozef. 2014. *Moje skúsenosti za svetovej vojny*. Denník československého legionára z rokov 1914-1920. Bratislava: Slovart, s. 11. ISBN 978-80-5561-162-4.
- KOVÁČ, Dušan a kol. 2010. *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov XI b*. Slováci v prvej svetovej vojne 1914-1918. Bratislava: Literárne informačné centrum, s. 20, 75. ISBN 978-80-8119-027-8.
- Ranglisten des Kaiserlichen und Königlichen Heeres 1918. Abgeschlossen mit Personalverordnungsblatt Nr 40/18. Teilweise bis Personalverordnungsblatt Nr 77 Berichtigt.* Wien: Aus der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1918, s. 1597.
- Seidels kleines Armeeschema. Dislokation und Einteilung des k. u. k. Heeres, der k. u. k. Kriegsmarine, der k. k. Landwehr und der königlich ungarischen Landwehr.* Wien: L. W. Seidel & Sohn, k. u. k. Hofbuchhändler, 1914, s. 37-38.
- Schematismus für das K. u. K. Heer und für die K. u. K. Kriegsmarine für 1914.* Wien: Der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1914, s. 544.
- SUDA, Stanislav. 2017. *Deník z Veľké války*. Svědectví polního kuráta c. a k. armády z let 1914-1917. Brno: Extra Publishing, 268 s. ISBN 978-80-7525-127-5.
- Monografie a zborníky ako celok**
- BABJÁK, Juraj. 2016. *Bolest' v pamäti ukrytá*. Pomníky padlým v prvej svetovej vojne na Slovensku. Bratislava: Pozsony/Pressburg/Bratislava – Peter Rašla. ISBN 978-80-85474-77-0.
- BATOR, Juliusz. 2008. *Wojna Galicyjska*. Krakov: Wydawnictwo EGIS Sp. z o.o.. ISBN 978-83-7396-747-2.
- BREZINA, Peter a kol. 2019. *Prvá svetová vojna a Záhorie*. Skalica: Záhorské múzeum v Skalici, 343 s. ISBN 978-80-99900-01-2.
- ČAPLOVIČ, Miloslav – ZAŤKOVÁ, Jana. 2018. *Slovensko a Slováci vo víre prvej svetovej vojny*. Bratislava: Pro Militaria Historica, Vojenský historický ústav. ISBN 978-80-89523-54-2.
- DANGL, Vojtech – SEGEŠ, Vladimír. 2012 *Vojvodcovia. 111 osobností vojenských dejín Slovenska*. Praha: Ottovo nakladateľství, 2012. ISBN 978-80-7360-986-3.
- DROBŇÁK, Martin – KORBA, Matúš – TURIK, Radoslav. 2009. *Stopy prvej svetovej vojny v Humennom*. Humenné 1914. Humenné: REDOS. ISBN 978-80-969233-9-7.

- DROBŇÁK, Martin a kol. 2008. *Mementá prvej svetovej vojny*. Diel I. Humenné: REDOS. ISBN 978-80-969233-8-0.
- DROBŇÁK, Martin a kol. 2009. *Mementá prvej svetovej vojny*. Diel II. Humenné: REDOS. ISBN 978-80-969233-7-3.
- DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ, Gabriela. 2019. *Človek vo vojne*. Bratislava: VEDA, Historický ústav SAV. ISBN 978-80-224-1786-0.
- FEDIČ, Vasiľ a kol. 2008. *Dejiny Humenného*. Humenné: REDOS. ISBN 80-968790-4-9.
- HAMILTON, Richard – HERWIG, Holger. 2009. *War Planning 1914*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 978-02-521-11096-9.
- HORVÁTH, Jakub. 2014. *Boje v Karpatoch 1914-1915*. Banská Bystrica: Jakub Horváth. ISBN 978-80-971688-0-3.
- KOVÁČ, Dušan. 2008. *Slovensko v 20. storočí*. 2. zväzok. Bratislava: VEDA. ISBN 978-80-224-1014-4.
- LETZ, Róbert. 2010. *Slovenské dejiny IV. 1914-1938*. Bratislava: Literárne informačné centrum. ISBN 978-80-8119-028-5.
- McMEEKIN, Sean. 2014. *Červenec 1914*. Brno: CPRESS. ISBN 978-80-264-0438-5.
- MRVA, Ivan – SEGEŠ, Vladimír. 2012. *Dejiny Uhorska a Slováci*. Bratislava: Perfekt. ISBN 978-80-8046-586-5.
- NEDOROST, Libor. 2006. *Češi v 1. svetovej válke*. 1. díl. Praha: Libri. ISBN 80-7277-321-6
- Österreich-Ungarns Letzter Krieg 1914 – 1918*, Erster Band: Das Kriegsjahr, Wien: Verlag der Militarwissenschaftlichen Mitteilungen, 1930. s. 190 – 290.
- SONDHAUS, Lawrence. 2000. *Franz Conrad von Hötzendorf: Architect of the Apocalypse*. Boston; Leiden; Köln: Humanities Press, 280 p. ISBN 978-0391040977.
- TURIK, Radoslav. 2021. *Zoznam padlých vojakov rakúsko-uhorského pešieho pluku č. 67*. Humenné: Klub vojenskej histórie Beskydy. ISBN 978-80-973444-4-3.
- TURIK, Radoslav. 2022. *Zoznam padlých vojakov rakúsko-uhorského pešieho pluku č. 66*. Humenné: Klub vojenskej histórie Beskydy. ISBN 978-80-973444-5-0.
- VÍTEK, Peter. 2014. *Prvá svetová vojna a Lipton*. Ružomberok: Liptovské múzeum v Ružomberku. ISBN 978-80-971535-2-6.
- VRBA, Jiří. 1914. *Přemysl*. Brno: Signum belli. ISBN 978-80-260-3138-3.

Kapitoly v monografiách, štúdie a články:

- BALLA, Tibor. 2018. Najvyššia generalita rakúsko-uhorskej armády za Veľkej vojny (s pôvodom na území dnešného Slovenska). In: *Vojenská história*, roč. 22, č. 4, s. 197–214. ISSN 1335-3314.

- BURDA, Matúš. 2021. Analýza strát Práporu poľných strelcov č. 32 na frontoch prvej svetovej vojny. In: DROBŇÁK, Martin – TURIK, Radoslav – SZABÓ, Viktor (ed.). *Slovensko a prvá svetová vojna III*. Humenné: Klub vojenskej histórie Beskydy, s. 47–75. ISBN 9788097344429.
- BURDA, Matúš. 2020. Obec Ruská Kajňa a prvá svetová vojna. In: *Vojenská história*, roč. 24, č. 1, s. 57–65. ISSN 1335-3314.
- BURDA, Matúš. 2022. K problematike „slovenských“ jednotiek rakúsko-uhorskej armády. In: *Vojenská história*, roč. 26, č. 1, s. 7–35. ISSN 1335-3314.
- BURDA, Matúš. 2022. Náčrt vývoja práporov poľných jágrov v armáde habsburskej monarchie s dôrazom na práporov dislokované na území severného Uhorska. In: *Vojenská história*, 2022, roč. 26, č. 2, s. 7–32. ISSN 1335-3314.
- BURDA, Matúš. 2017. *Okupácia mesta Humenné cárskou armádou v novembri 1914 z hľadiska dobovej tlače, archívnych materiálov, hmotných pozostatkov a pamiatok*. Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, 33 s. [študentská vedecká a odborná činnosť].
- ČAPLOVIČ, Miloslav – ŠUMICHRASŤ, Peter – DENDEŠ, Ján. 2005. História povinnej vojenskej služby. In: *Obrana*, roč. 13, č. 8, s. 6. ISSN 1336-1910.
- DANGL, Vojtech. 2001. K problematike prestíže dôstojníckeho zboru v období dualizmu. In: *Vojenská história*, roč. 5, č. 1, s. 14. ISSN 1335-3314.
- DORNIK Wolfram. 2014. Conrad von Hötzendorf and the “Smoking Gun”: A Biographical Examination of Responsibility and Traditions of Violence against Civilians in the Habsburg Army. In: BISCHOF Günter – KARLHOFER, Ferdinand (ed.) *1914 : Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I*. Innsbruck : Innsbruck University Press, p. 55–77. ISBN 978-1-60801-026-4.
- DUDEKOVÁ, Gabriela. 2009. Stratégia prežitia v mimoriadnej situácii. Vplyv Veľkej vojny na rodinu na území Slovenska. In: *Forum Historiae*, roč. 3, č. 1. ISSN 1337-6861.
- GOLOVIN, Nikolaj Nikolajevič. 1926. The Great Battle of Galicia (1914): A Study in Strategy. In: *The Slavonic Review*, Vol. 5, No. 13, 1926, p. 25–47.
- HAVEL, Petr – HODÍK, Milan. 2000. Vyznamenání za obzvláštní způsoblost v rakousko-uherských ozbrojených silách 1868-1918. In: *Historie a vojenství*, roč. 50, č. 1, s. 90. ISSN 0018-2583.
- HNÍZDIL, Pavel. 2005. Osudy našich předků v rakousko-uherské armádě – nedílná součást našich rodopisných prací. In *Genealogické a heraldické listy*, roč. 25, č. 3-4, s. 2–18. ISSN 1212-9631.
- KÓNYA, Peter. 2016. Ruská okupácia v Šariši a Zemplíne r. 1914-1915. In: KÓNYA, Peter (ed.). *Prvá svetová vojna v Karpatoch*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, s. 75–85. ISBN 978-80-555-1717-9.

- KŠIŇAN, Michal – BABJÁK, Juraj. 2017. Prvá svetová vojna v československej, českej a slovenskej pamäti (pred rokom 1989 a po ňom). In: DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ, Gabriela (ed.). *Vojak medzi civilmi, civil medzi vojakmi: vzťah armády a spoločnosti v období modernizácie*. Bratislava: Spoločnosť Pro historia, s. 397–415. ISBN 978-80-89910-01-4.
- OTTE, Thomas G. 2020. ‘Six power appalled by war’. The July crisis and the limits of crisis management. In: CORNWALL, Mark (ed.). *Sarajevo 1914. Sparking the First World War*. London: Bloomsbury Academic, p. 163–183. ISBN 978-1-3500-9321-8
- PICHLÍK, Karel. 1963. Rozpad rakousko-uherské armády na podzim 1918. In: *Historie a vojenství*, roč. 12, č. 2, s. 262.
- SZABÓ, Viktor. 2014. Obyvatelia Zemplína vo Veľkej vojne 1914-1918 na stránkach regionálnej dobovej tlače. In: DROBŇÁK, Martin – SZABÓ, Viktor (eds.). *Prvá svetová vojna a východné Slovensko*. Humenné: Klub vojenskej histórie Beskydy, s. 16-17. ISBN 978-80-971858-5-5.
- SCHEER, Tamara. 2018. Konstruktionen von ethnischer Zugehörigkeit und Loyalität in der k.u.k. Armee der Habsburgermonarchie (1868-1914). In: MILLNER, Alexandra – TELLER, Katalin (eds.). *Transdifferenz und Transkulturalität. Migration und Alterität in den Literaturen und Kulturen Österreich-Ungarns*. Francisco;Braganca; Bielefeld : Verlag, s. 162–163. ISBN 978-3-8394-3248-8.
- TURIK, Radoslav. 2016. „Slovenské“ pluky rakúsko-uhorskej armády v karpatskej kampani 1914/1915. In: KÓNYA, Peter (ed.). *Prvá svetová vojna v Karpatoch*. Prešov: Prešovská univerzita, s. 19–36. ISBN 978-80-555-1717-9.
- VRÁBEL, Ferdinand. 2021. Pôsobenie Fridricha Maťašovského v službe v rakúsko-uhorskej armáde v rokoch prvej svetovej vojny. In: *Vojenská história*, roč. 25, č. 4, s. 77. ISSN 1335-3314.

Umelecká literatúra

- GRÁF, Štefan. *Zmätok*. Bratislava: Tatran, 1974, s. 58–59.
- GRÁF, Štefan. *Nábřežie Františka Jozefa*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1985, s. 63.

Internetové zdroje

- Databáze padlých v 1. sv. válce*. Dostupné online: <https://www.vuapraha.cz/databaze-vha/> [01.05.2024].
- Slovník slovenského jazyka z r. 1959-1968* [online].

Možnosti výskumu procesu sobášnosti na Slovensku a v jeho regiónoch od konca 19. do polovice 20. storočia¹

Branislav Šprocha – Pavol Tišliar

doc. RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D.
Slovak Academy Science
Centre of Social and Psychological Sciences, v.v.i.
Šancová 56
811 05 Bratislava
Slovak Republic
e-mail: branislav.sprocha@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6197-0519>

prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.
Masaryk University
Faculty of Arts Department of Archaeology and Museology
Arna Nováka 1
602 00 Brno
Czech Republic
&
University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava
Faculty of Arts
Slovak Republic
e-mail: tisljar@phil.muni.cz
<https://orcid.org/0000-0002-0886-7499>

Populačné štúdie Slovenska 18:55–69

Possibilities for research into the marriage process in Slovakia and its regions from the late 19th to the mid-20th century

Nuptiality is an important demographic process closely linked to the reproduction process. In the late 19th and first half of the 20th century, the population of Slovakia was characterized by a low age at first marriage, as well as the almost universality of married life. The study focuses on methodological options for analyzing marriage rate at the level of counties or districts of Slovakia in the late 19th century and the first half of the 20th century. The analysis is based on officially published historical data in Source Works and Statistical Yearbooks, as well as the results of population censuses, which allow the construction of several demographic indicators of marriage rate. The basic starting point is the calculation of the gross marriage rate as an elementary indicator of marriage activity in the population. For a more detailed analysis, it is possible to use some more sophisticated indicators, such as age-specific marriage rates by gender and marital status, which allow identifying differences in the age dynamics of marriage between men and women. An important synthetic indicator is also the aggregate marriage rate, which provides an idea

¹ Článok je jedným z výsledkov projektov: APVV-0199-20 “Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia” a VEGA č. 1/0231/23 “Priestorové diferenciacie prirodzeného pohybu obyvateľstva na Slovensku od konca 19. storočia do konca 20. rokov 20. storočia”.

of the overall intensity of marriages during the reproductive period. Both indicators are also linked to the possibility of constructing indicators of the timing of marriage, in the form of the average age at marriage or the average age at first marriage for men and women separately. Based on census data, a method of calculating the indicator known as the Singulate Mean Age at Marriage (SMAM), which is analogous to the average age at first marriage, was further presented. It is also possible to determine from these data the proportion of permanently single men and women at the end of reproductive age (50 years), which allows us to capture the extent of celibacy and changes in preferences for marital behavior. However, due to the nature and availability of the necessary classifications, all of these indicators cannot be calculated for the entire analyzed period of the second half of the 19th and first half of the 20th century. The study therefore also focuses on the limitations in question and especially presents the possibilities of regional analyses at the level of counties and, after the establishment of an independent Czechoslovakia or the Slovak Republic, at the level of districts.

Keywords: nuptiality, demographic indicators, second half of the 19th and first half of the 20th century, Slovakia, counties, districts

Úvod

Sobášnosť predstavuje jednu zo základných dimenzií demografického správania populácie a kľúčový komponent reprodukčného procesu. Ako inštitucionalizovaná forma partnerského spoluzitia bola historicky úzko spätá so zakladaním rodiny a vstupom do reprodukčnej fázy života. V spoločnostiach pred nástupom modernej regulácie pôrodnosti zohrávali manželstvá rozhodujúcu úlohu v populačnom vývoji, a preto ich štúdium predstavuje nevyhnutný predpoklad pre hlbšie porozumenie demografickým procesom minulosti.

Tradičné výskumy sobášnosti na Slovensku boli prevažne realizované na národnej úrovni² a len v obmedzenej miere sa zaoberali aj regionálnou analýzou. Najčastejšie išlo len o krátke časové medzivojnové obdobie³ alebo úsek existencie vojnovnej Slovenskej republiky⁴. Obdobie druhej polovice 19. a začiatku 20. storočia však zmapované nebolo vôbec. Podrobnejšia analýza sobášnosti na úrovni nižších administratívnych jednotiek, ako sú historické župy a okresy, umožňuje lepšie identifikovať regionálne špecifiká a vývojové trendy v sociálnych a kultúrnych vzorcach uzatvárania manželstiev.

Hlavným cieľom tohto článku je predstaviť metodické možnosti výskumu sobášnosti na Slovensku a v jeho regiónoch prostredníctvom oficiálne publikovaných údajov z obdobia druhej polovice 19. a prvej polovice 20. storočia. Pozornosť je venovaná nielen popisu dostupných štatistických zdrojov, ale aj aplikácii rôznych

² MAJO, Juraj – ŠPROCHA, Branislav. *Storočie populačného vývoja Slovenska I.: demografické procesy*. Bratislava : Infostat, 2016; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *100 rokov obyvateľstva Slovenska: od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2018.

³ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : STIMUL, 2009.

⁴ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava : Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, 2016.

demografických indikátorov, ktoré umožňujú analyzovať sobášne správanie v historickom a regionálnom kontexte.

Zdroje údajov

Hlavným zdrojom údajov pre analýzu procesu sobášnosti sú pramenné publikácie demografickej štatistiky známe pod názvom pohyby obyvateľstva. Prvé súborné pohyby obyvateľstva (*Népmozgalma*)⁵ v obmedzenom rozsahu začal vydávať uhorský štatistický úrad od roku 1876. Nešlo však o súvislú časovú radu, preto najmä obdobie druhej polovice 19. storočia je možné aspoň v základných rysoch pokryť len prostredníctvom údajov publikovaných v štatistických ročenkách. V Uhorsku začali vychádzať od roku 1871 a boli v nich publikované základné údaje o počte demografických udalostí, a teda aj sobášov, pričom v niektorých rokoch navyše v kombinácii ešte s vekom ženicha a nevesty. Najnižšou administratívnu jednotkou, za ktorú boli tieto údaje boli župy.

Pohyby obyvateľstva vydávané Uhorským kráľovským štatistickým úradom vytvárajú súvislú časovú radu až od roku 1900 a končia rokom 1918. Publikované boli v edícii *Magyar Statisztikai Közlemények*.⁶ Vzhľadom na problémy spojené s presahmi žúp mimo územie dnešného Slovenska, nie je možné konštruovať analytické indikátory pre celú jeho populáciu. Odporúčame preto pracovať s tými župami, ktorých územie v prevažnej miere ležalo na dnešnom území Slovenska. Pre obdobie rokov 1914 – 1918 však pohyby obyvateľstva prezentovali údaje len do úrovne vtedajších obvodov. Opätovne preto pri regionálnej analýze budú využité štatistické ročenky, ktoré počty sobášov prinášali aj za jednotlivé župy.

Po prvej svetovej vojne od roku 1919 bola obnovená publikačná séria pohybov obyvateľstva československou štatistikou vydávaná ako súčasť edície

⁵ *Magyarország népszámlálási évkönyve 1876-ban*. Budapest : Athenaeum, 1878. Následne potom už za dvojročné periód: *A Magyar Koronásországainak ... évi népszámlálása*. Budapest : Athenaeum, x. Publikované takto boli roky 1890–1891; 1892–1893. *A Magyar Koronásországainak 1897. Évi népszámlálási statisztikája*. Budapest, 1900. Úplné rady údajov za Pohyby však až od roku 1900.

⁶ *Népszámlálási évkönyv 1900, 1901 és 1902 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1905; *Népszámlálási évkönyv 1903, 1904 és 1905 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1907; *Népszámlálási évkönyv 1906, 1907 és 1908 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1910; *Népszámlálási évkönyv 1909, 1910, 1911 és 1912 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1916; *Népszámlálási évkönyv 1913–1918 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1924.

Československá statistika.⁷Tieto pramenné diela pokrývali obdobie rokov 1919–1937 bez väčších problémov spojených s územným rozsahom.

Ďalším problematickým obdobím pri rekonštrukcii dejín obyvateľstva Slovenska sú roky 1938–1945. Za roky 1939–1943 síce Štátny štatistický úrad v Bratislave publikoval za územie Slovenskej republiky v edícii *Štatistické zprávy*⁸ niektoré základné, ako aj podrobnejšie triedenia o uzavretých manželstvách, no väčšina zo zbieraných údajov napokon zostala len v rukopisnej podobe a v plnom rozsahu sa nezachovala.⁹ Dodatočná rekonštrukcia demografických udalostí za roky 1939–1945 preto bola veľmi problematickým procesom. V rokoch 1945–1946 sa na matričných úradoch, ktoré boli počas vojnových udalostí opustené, alebo ktorých chod bol narušený, vykonávali dodatočne zápisy. Rovnako sa získavali údaje z matrik obcí, ktoré boli odstúpené Maďarsku po Viedenskej arbitráži za časť roku 1945 a predovšetkým za roky 1939–1944 s cieľom rekonštruovať základné ukazovatele prirodzeného pohybu obyvateľstva celého Slovenska.¹⁰ Tie boli následne publikované v pramennom diele Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945–1948¹¹ spolu s podrobným triedením údajov za celé Slovensko z roku 1945. Situácia po druhej svetovej vojne z hľadiska zdrojov údajov už bola menej komplikovaná, keďže bola opätovne obnovená publikačná séria pohybov obyvateľstva, ktoré od roku 1949 (vrátane) začali vychádzať každoročne.

Pre výpočet mier sobášnosti sme okrem počtu udalostí v príslušnom triedení potrebovali aj vekovú štruktúru obyvateľstva Slovenska. V prípade uhorských

⁷ Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1919–1920. In: Československá statistika sv. 53, řada XIV., sešit 1 (ďalej ČSS sv. 53). Praha : Státní úřad statistický (ďalej SÚS), 1929; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1921–1922. In: Československá statistika sv. 59, řada XIV., sešit 2 (ďalej ČSS sv. 59). Praha : SÚS, 1929; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1923–1924. In: Československá statistika sv. 63, řada XIV., sešit 3 (ďalej ČSS sv. 63). Praha : SÚS, 1930; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1925–1927. In: Československá statistika sv. 77, řada XIV., sešit 4 (ďalej ČSS sv. 77). Praha : SÚS, 1932; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1928–1930. In: Československá statistika sv. 121, řada XIV., sešit 5 (ďalej ČSS sv. 121). Praha : SÚS, 1936; Pohyb obyvateľstva v Československej republike v letech 1931–1933. In: Československá statistika sv. 145, řada XIV., sešit 6 (ďalej ČSS sv. 145). Praha : SÚS, 1938; Pohyb obyvateľstva v bývalém Československu v letech 1934–1937. In: Československá statistika sv. 163, řada XIV., sešit 7 (ďalej ČSS sv. 163). Praha : SÚS, 1941.

⁸ Štatistické zprávy r. 2, 6/1941, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. ; Štatistické zprávy r. 3, 1/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 2–9; Štatistické zprávy, r. 3, 2–3/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 22–32; Štatistické zprávy, r. 3, 4/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 58–72; Štatistické zprávy r. 3, 7/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 102–103; *Štatistické zprávy r. 3, 10/1942*, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 142–154; *Štatistické zprávy r. 3, 11–12/1942*, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 158–180; *Štatistické zprávy r. 4, 3/1943*, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 26–37.

⁹ *Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1959.

¹⁰ Tamže.

¹¹ Tamže, s. 12–13.

žúp zasahujúcich z prevažnej časti svojej plochy na územie dnešného Slovenska vychádzame zo sčítaní ľudu z rokov 1900¹² a 1910.¹³ Pre medzivojnové obdobie a roky 1945 – 1949 išlo o vekovo-pohlavnú štruktúru k 1.7. publikovanú v práci Českého štatistického úradu: *Věkové složení obyvatelstva v letech 1920–1937 a 1945–1979*.¹⁴

Metodické prístupy hodnotenia procesu sobášnosti

Základnú orientáciu vo vývoji intenzity uzatvárania manželstiev poskytuje absolútny počet sobášov. Ide o elementárny demografický ukazovateľ, ktorý sa získava jednoduchou agregáciou zaznamenaných uzavretých manželstiev za dané obdobie. Hoci tento údaj prináša základnú informáciu o sobášnosti, má limitovanú výpovednú hodnotu, keďže nezohľadňuje veľkosť ani vekovo-štruktúrne charakteristiky populácie, z ktorej sobášiaci osoby pochádzajú.

Z toho dôvodu sa častejšie využíva hrubá miera sobášnosti, ktorá vyjadruje počet sobášov na 1 000 obyvateľov danej populácie. Tento ukazovateľ poskytuje presnejší obraz o intenzite uzatvárania manželstiev, pretože zohľadňuje celkovú populačnú veľkosť a tým eliminuje rozdiely medzi populáciami rôzneho rozsahu. Napriek tomu však zostáva hrubým ukazovateľom, keďže nereflektuje vnútornú štruktúru populácie – predovšetkým vekové a rodové zloženie, ktoré významne ovplyvňuje sobášne správanie.

$${}_t hms = \frac{{}_t S}{{}_t P} \cdot 1000$$

kde

${}_t S$ je počet sobášov v roku (t),

${}_t P$ stredný stav obyvateľstva (1.7.) v roku (t).

Nevýhodou tohto ukazovateľa je, že nezohľadňuje vekový aspekt a pri výpočte pracuje aj s osobami, ktoré reálne nie sú exponovanou populáciou pre uzavretie manželstva. Ide jednak o maloleté osoby a tiež mužov a ženy, ktoré už v manželstve žijú.

¹² Népszámlálás 1900, s. 152–175.

¹³ Népszámlálás 1910, s. 90–99.

¹⁴ ČSÚ. *Věkové složení obyvatelstva v letech 1920–1937 a 1945–1979 (ČSSR, ČSR, SSR)*. Praha 1981, s. 4–41 a 112–115.

Pri hlbšej analýze sobášnosti sa preto obvykle zohľadňujú faktory, ako je pohlavie, vek a rodinný stav. Je potrebné si uvedomiť, že muži a ženy sa od seba odlišujú v intenzite či časovaní vstupov do manželstva. Najjednoduchším nástrojom ako tieto diferencie zachytiť sú vekovo-špecifické miery sobášnosti. Počítajú sa ako podiel sobášov v určitom veku k strednému stavu obyvateľstva v tom istom veku (oddelené podľa pohlavia).

$${}_t m_x^{pohl} = \frac{{}_t S_x^{pohl}}{{}_t P_x^{pohl}}$$

kde

${}_t S_x^{pohl}$ počet sobášov mužov alebo žien v roku (t) vo veku (x),

${}_t P_x^{pohl}$ stredný stav počtu mužov alebo žien v roku (t) vo veku (x).

Ešte podrobnejší pohľad na intenzitu sobášnosti získame, keď spojíme vek s rodinným stavom a vypočítame miery sobášnosti podľa veku a rodinného stavu. Takýmto spôsobom môžeme určiť intenzitu s akou sú uzatvárané manželstvá slobodnými osobami, respektíve opakované sobáše rozvedenými a ovdovenými. Aj v tomto prípade operujeme zvlášť s mierami pre mužov a ženy. Napríklad vekovo-špecifické miery sobášnosti slobodných môžeme vypočítať ako počet sobášov slobodných mužov alebo žien v určitom veku (x) k strednému stavu slobodných v tom istom veku. Platí:

$${}_t S_x^{pohl, slob} = \frac{{}_t S_x^{pohl, slob}}{{}_t P_x^{pohl, slob}}$$

Údaje o počte mužov a žien podľa veku a rodinného stavu sú však pre obdobie druhej polovice 19. a prvej polovice 20. storočia dostupné len zo sčítania ľudu. Preto sa častejšie konštruujú tzv. redukované miery sobášnosti slobodných. Pri ich výpočte sa v menovateli využívajú údaje o strednom stave všetkých mužov alebo žien príslušného veku bez rozlíšenia rodinného stavu:

$${}_t B_x^{pohl, rodinný stav} = \frac{{}_t S_x^{pohl, rodinný stav}}{{}_t P_x^{pohl}}$$

Úhrn redukovaných mier sobášnosti slobodných dáva úhrnnú sobášnosť. Ide o syntetický ukazovateľ, ktorý svojou hodnotou výstižne charakterizuje sobášnosť populácie. Úhrnná sobášnosť udáva, aká časť mužov alebo žien uzavrie aspoň raz za život (do veku 50 rokov) manželstvo.

$${}_t B_x^{pohl} = \sum_{x=\min}^9 {}_t B_x^{pohl}$$

K základným zdrojom údajov umožňujúcim analyzovať dopady vzniku manželských zväzkov v populácii Slovenska patrí sčítanie obyvateľov. Práve štruktúra obyvateľstva podľa rodinného stavu zisťovaná v sčítaniach predstavuje prvotný pohľad na rozloženie jednotlivcov v danej populácii v kontexte ich legislatívneho vzťahu k manželstvu.

Z hľadiska samotnej analýzy sa dá pracovať jednak so samotnými počtami a podielmi jednotlivých skupín podľa veku, pohlavia a ďalších triediacich znakov. Porovnaním v čase alebo priestore tak dostaneme hrubý obraz o prípadných zmenách alebo priestorových rozdieloch v zastúpení jednotlivých skupín rodinného stavu. Obzvlášť často prezentovaným je najmä v spojitosti s procesom vzniku manželských zväzkov podiel aspoň raz ženatých / vydatých resp. slobodných mužov alebo žien vo veku 50 rokov. Okrem samotných podielov je však možné tieto údaje využiť aj na konštrukciu niektorých komplexnejších analytických indikátorov. Asi najznámejším je SMAM (*singulate mean age at marriage*), ktorý prezentuje počet rokov, ktoré prežije osoba ako slobodná pred dovŕšením 50. roku života.¹⁵

Základom pre konštrukciu SMAM je štruktúra osôb podľa veku, pohlavia a rodinného stavu. Vychádzame pritom z celkového počtu osôb triedených podľa vekových skupín (1-ročné, 5-ročné, x-ročné) a pohlavia. Druhým primárnym vstupom sú počty slobodných (*never-married*) osôb rovnako triedené do príslušných vekových skupín a v závislosti od pohlavia. Ako sme už uviedli, oba vstupy sú na Slovensku ľahko dostupné z výsledkov sčítaní obyvateľov a je možné s nimi pracovať nielen na národnej, ale aj regionálnej, či lokálnej úrovni a kombinovať ich s viacerými ďalšími štrukturálnymi znakmi.

Samotná konštrukcia indikátora SMAM je založená na nasledujúcich na seba naväzujúcich krokoch:

1) výpočet podielu slobodných osôb S_x^S pre každú vekovú skupinu,

$$S_x^S = \frac{P_x^S}{P_x^{spolu}}$$

P_x^S počet slobodných osôb vo veku (x),

P_x^{spolu} počet všetkých osôb vo veku (x).

¹⁵ Bližšie pozri UNITED NATIONS. *Manual X: Indirect Techniques for Demographic Estimation*. New York: Department of International Economic and Social Affairs, 1983.

2) výpočet celkového počtu človeko-rokov prežitých v slobodnom stave. Ten vychádza z podielu slobodných a šírky vekového intervalu. V prípade, že šírka vekového intervalu je jeden rok (1-ročné vekové skupiny), potom počet rokov, ktoré v ňom prežije osoba ako slobodná je rovný podielu slobodných v tomto veku. Predpokladáme rovnomerné rozloženie udalostí počas kalendárneho roka, preto z celkového časového úseku daného intervalu v stave slobodní-slobodná prežijú tú časť, ktorá zodpovedá podielu slobodných. Môžeme zapísať:

$$L_x^s = s_x^s \cdot a_x$$

L_x^s počet človeko-rokov, ktoré osoba vo veku (x) prežije ako slobodná,

s_x^s podiel slobodných osôb vo veku (x),

a_x šírka vekového intervalu (x).

Pre celkový počet človekorokov, ktoré prežije osoba ako slobodná medzi vekmi (x_{min}) a (x_{max}) potom platí:

$$L_{x_{min} \rightarrow x_{max}}^s = \sum_{x_{min}}^{x_{max}} L_x^s$$

3) výpočet podielu aspoň raz ženatých / vydatých a trvalo slobodných. Podiel trvalo slobodných predstavujú osoby, ktoré zostali slobodné na konci sledovaného intervalu - ak budeme analyzovať sobášnosť v reprodukčnom veku (16-49 rokov), potom trvalo slobodné osoby budú muži a ženy vo veku 50 rokov. To platí, ak máme k dispozícii jednoročné vekové skupiny. V prípade 5-ročných, resp. x-ročných je potrebné tento podiel odhadnúť jednoduchou interpoláciou:

$$p_{50}^s = \frac{(s_{45-49}^s + s_{50-54}^s)}{2}$$

Následne podiel aspoň raz ženatých vydatých je možné vyjadriť:

$$p_{50}^{ž,v} = 1 - p_{50}^s$$

4) výpočet počtu človeko-rokov prežitých trvalo slobodnými osobami - nadväzuje na predchádzajúce kroky, pričom v prípade horného intervalu $x_{max} = 49$ rokov platí:

$$L_{50}^s = 50 \cdot p_{50}^s$$

5) výsledná konštrukcia SMAM (pre interval 16 - 49 rokov):

$$SMAM_{16}^{49} = \frac{(16 + L_{16 \rightarrow 49}^s - L_{50}^s)}{p_{50}^{ž,v}} = \frac{(16 + \sum_{16}^{49} s_x^s \cdot a_x - 50 \cdot p_{50}^s)}{1 - p_{50}^s}$$

Aplikácia vybraných metodických prístupov

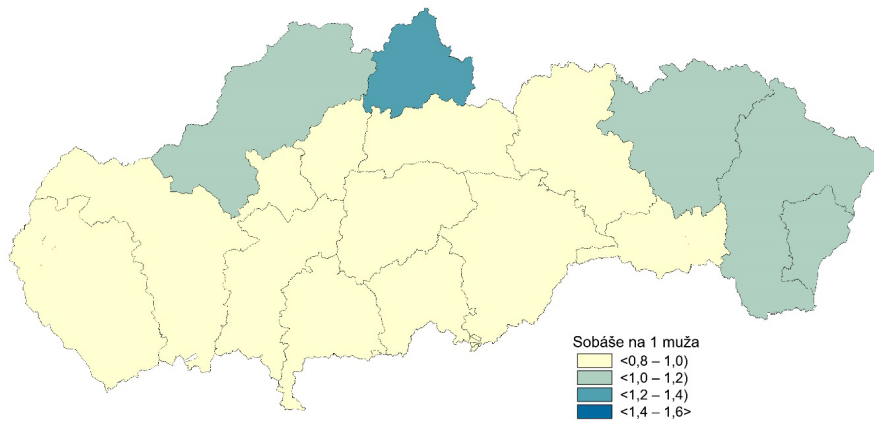
V historicko-demografickom výskume sobášnosti na regionálnej úrovni predstavujú hrubé miery sobášnosti len elementárny nástroj kvantifikácie intenzity uzatvárania manželstiev. Ide o ukazovateľ, ktorý nezohľadňuje informácie o štruktúrnych vlastnostiach populácie, ako je vek alebo pohlavie, a preto jeho výpovedná hodnota ostáva značne limitovaná. Napriek tomu však v prípade Slovenska a najmä na regionálnej úrovni predstavuje jedinú dostupnú možnosť analýzy, a to najmä pre 19. storočie a obdobie po skončení prvej svetovej vojny, kedy detailnejšie údaje potrebné pre výpočet sofistikovanejších ukazovateľov spravidla absentujú.

Istý pokrok v dostupnosti údajov možno zaznamenať až na prelome 19. a 20. storočia, predovšetkým v rokoch tesne pred prvou svetovou vojnou, kedy sa začínajú objavovať podrobnejšie štatistiky obsahujúce vekové zloženie obyvateľstva v jednotlivých župách spolu s vekovo a rodovo členenými údajmi o uzavretých manželstvách. Táto kombinácia umožnila rekonštruovať vekovo špecifické sobášne miery pre vybrané trojročné obdobia (1900 – 1902 a 1910 – 1912) a na ich základe určiť aj hodnoty úhrnnej miery sobášnosti. Výsledky výpočtov, rozlíšené podľa pohlavia, sú vizualizované na dvojiciach máp (obrázky 1 a 2 pre mužov a 3 a 4 pre ženy).

Z týchto výstupov vyplýva, že úroveň sobášnosti u mužov bola na začiatku 20. storočia vo väčšine žúp pomerne vysoká – počet uzavretých manželstiev na jedného muža dosahoval takmer hodnotu jedna. Vyššie hodnoty sa vyskytli najmä v severných oblastiach stredného Slovenska (najmä v oblasti Oravy) a vo východoslovenských župách ako Šarišská, Zemplínska či Užská.

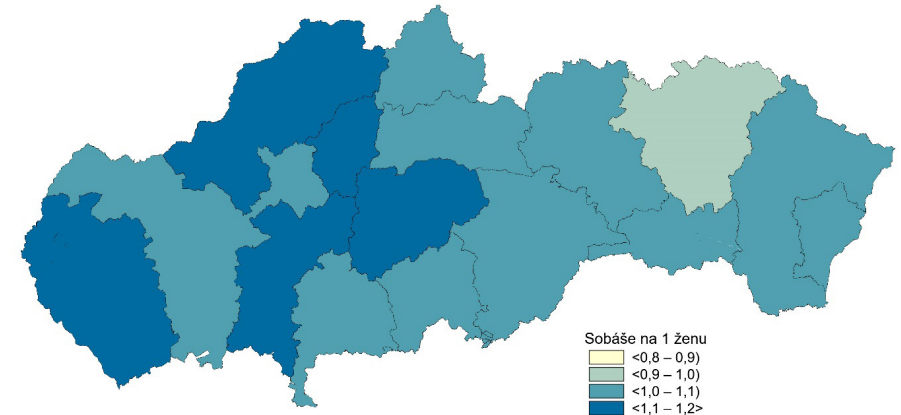
Predvojnové roky priniesli v mnohých župách nárast intenzity sobášnosti mužov. Výraznejšie zmeny boli zaznamenané najmä vo východných častiach Slovenska a v severných regiónoch ako Trenčianska a Liptovská župa. Naproti tomu nižšie hodnoty pretrvávali v oblastiach ako Bratislavská a Turčianska župa, avšak aj tu už sobášnosť prekročila prah jedného sobáša na muža.

Obr. 1: Úhrnná sobášnosť mužov v župách na Slovensku v rokoch 1900 – 1902

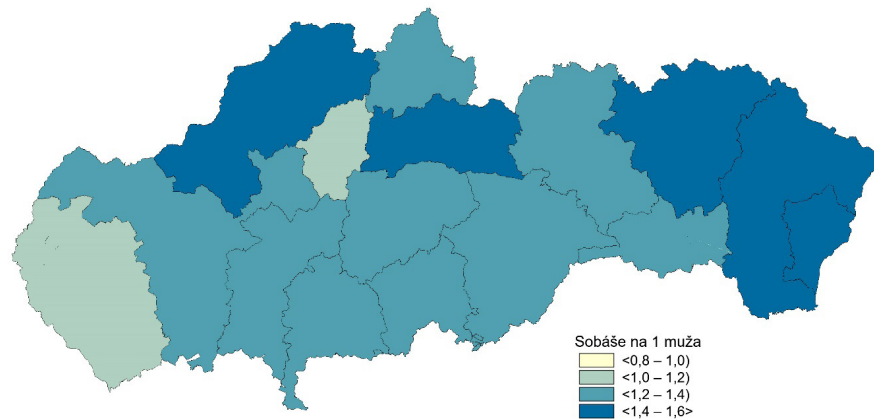

pridávala aj Bratislavská župa, kde úhrnná sobášnosť presahovala hodnotu 1,1 sobáša na jednu ženu. Na opačnom póle sa nachádzala Šarišská župa, kde zaznamenaná intenzita sobášnosti klesala pod hodnotu jedného sobáša na ženu, čo predstavovalo najnižšiu úroveň v danom období.

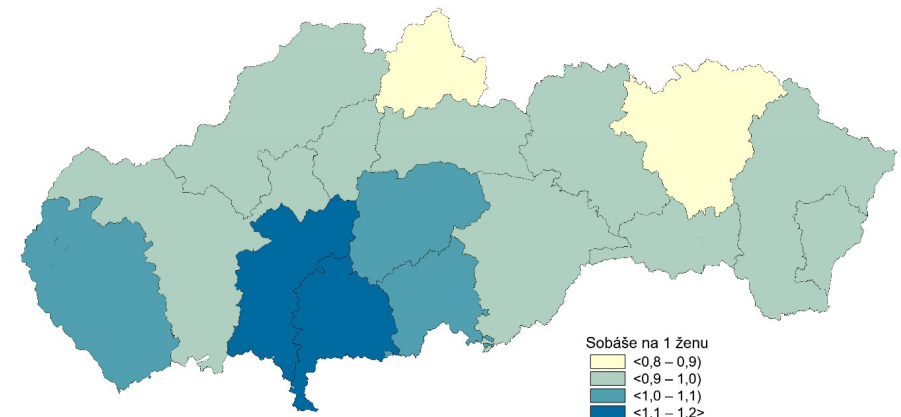
Obr. 3: Úhrnná sobášnosť žien v župách na Slovensku v rokoch 1900 – 1902

Obr. 2: Úhrnná sobášnosť mužov v župách na Slovensku v rokoch 1910 – 1912

Obr. 4: Úhrnná sobášnosť žien v župách na Slovensku v rokoch 1910 – 1912

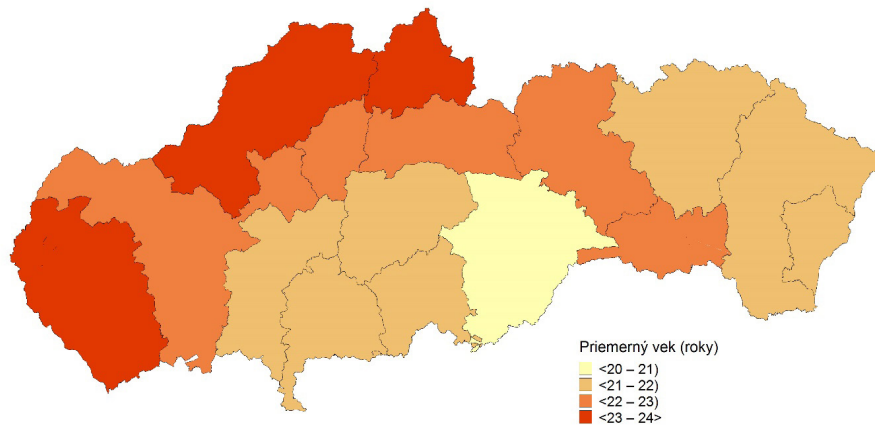

V prípade ženskej populácie vykazovala situácia na začiatku 20. storočia určité odlišnosti v porovnaní s mužmi. Celková intenzita vstupu do manželstva bola mierne vyššia a regióny s najvyššími hodnotami sa koncentrovali predovšetkým v západných a stredných častiach Slovenska. Išlo o súvislý pás žúp s vyššou sobášnosťou, rozprestierajúci sa od Trenčianskej župy na severe, cez Zvolenskú a Tekovskú, až po južné časti stredného Slovenska. K tejto skupine sa na západe

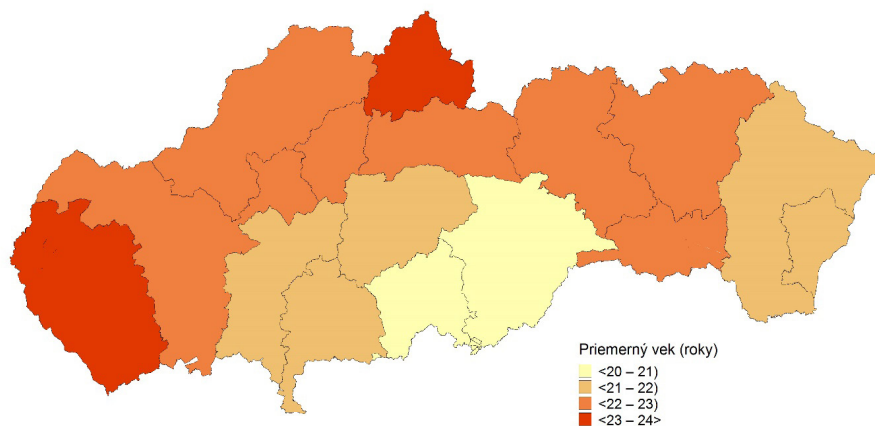
Približne o desať rokov neskôr, v období bezprostredne pred prvou svetovou vojnou, sa zaznamenal mierny pokles sobášnosti u žien. Vyššie hodnoty zostali zachované len v niekoľkých regiónoch, predovšetkým v Tekovskej župe, ku ktorej sa v tomto období pridala aj Hontianska. Spolu so Zvolenskou a Novohradskou

župou vytvárali kompaktný priestor so zvýšenou ženskou sobášnosťou. Na západnom Slovensku si vyššiu úroveň sobášnosti udržala už len Bratislavská župa. Naopak, v severných oblastiach krajiny sa situácia vyvíjala odlišne. V župách ako Oravská a Šarišská sa úroveň uzatvárania manželstiev medzi ženami zreteľne znížila, čím sa tieto regióny stali priestorom s najnižšou sobášnou intenzitou v predvojnovom období.

Obr. 5: Priemerný počet rokov, ktoré žena prežila do vydaja ako slobodná v župách na Slovensku, sčítanie ľudu v roku 1880

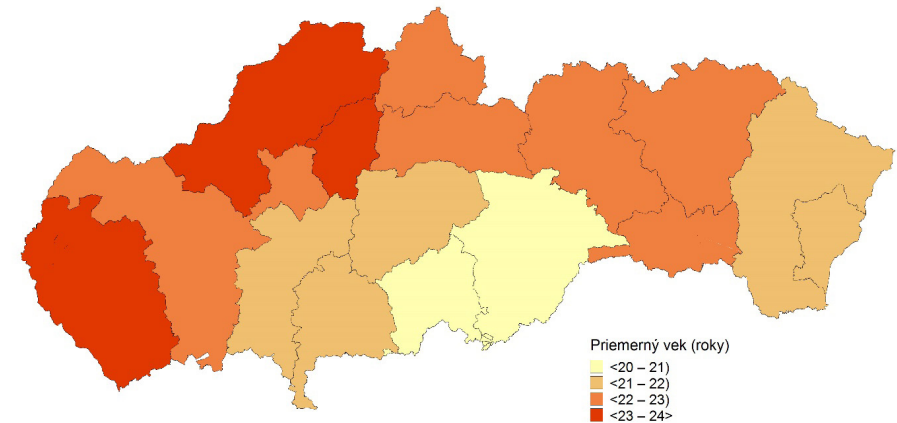
Obr. 6: Priemerný počet rokov, ktoré žena prežila do vydaja ako slobodná v župách na Slovensku, sčítanie ľudu v roku 1890

Na základe údajov zo sčítaní obyvateľstva z rokov 1880 až 1910 a z nich odvodeného ukazovateľa SMAM možno identifikovať skoré načasovanie vstupu do manželstva u slobodných žien na Slovensku aj v regionálnom kontexte. V sledovanom období priemerný vek, do ktorého ženy zotrvali v slobodnom stave pred uzavretím prvého manželstva, nepresiahol v žiadnej župe hodnotu 25 rokov.

Z analýzy obr. 5 a 6 zároveň vyplýva existencia výrazných regionálnych rozdielov v časovaní prvých sobášov, ktoré sa vyznačovali relatívnou stabilitou v priebehu sledovaného obdobia. Nezávisle od konkrétneho roku sčítania sa vyšší priemerný vek pri vstupe do manželstva opakovane zaznamenával v župách západného a severného prihraničného pásma Slovenska – predovšetkým v Bratislavskej, Trenčianskej a Oravskej župe, ku ktorým sa v roku 1900 pridala aj Turčianska župa. V týchto regiónoch sa hodnota SMAM pohybovala v intervale 23 až 24 rokov.

Obr. 7: Priemerný počet rokov, ktoré žena prežila do vydaja ako slobodná v župách na Slovensku, sčítanie ľudu v roku 1900

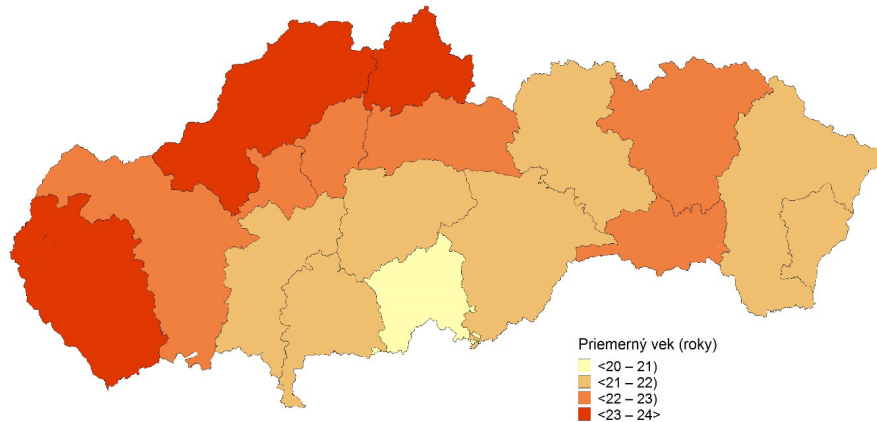

V rozmedzí 22 až 23 rokov sa SMAM v rokoch 1880 – 1910 pohyboval aj vo väčšine susedných okresov týchto žúp, ako aj v niektorých župách severovýchodného Slovenska, najmä Spišskej a Šarišskej. Naproti tomu najnižšie hodnoty priemerného veku pri prvom sobáši, ktoré indikujú najskorší vstup do manželstva, sa vyskytovali v južnej časti stredného Slovenska a na východnom okraji územia. Mimoriadne nízke hodnoty SMAM, v rozpätí 20 až 21 rokov, boli zaznamenané v Gemersko-Malohontskej a Novohradskej župe.

Identifikované priestorové rozdiely v načasovaní manželských štartov možno čiastočne interpretovať aj v širšom európskom kontexte výskytu sobášnych

modelov. Ako vo svojich prácach identifikoval John Hajnal¹⁶, imaginárna línia vedúca medzi Petrohradom a Terstom rozdeľovala Európu na dve odlišné sobášne zóny. Vzhľadom na geografickú polohu Slovenska táto deliaca hranica pravdepodobne prebiehala na pomedzí Moravy a Slovenska, pričom severozápadné župy Slovenska – Oravská, Trenčianska a Bratislavská – susedili s oblasťami charakteristickými neskorším vstupom do manželstva, typickým pre tzv. „európsky sobášny vzorec“¹⁷.

Obr. 8: Priemerný počet rokov, ktoré žena prežila do vydaja ako slobodná v župách na Slovensku, sčítanie ľudu v roku 1910

Záver

Štúdium sobášnosti na Slovensku v období od konca 19. do polovice 20. storočia ukazuje, že ide o demografický proces s výraznými regionálnymi rozdielmi a dlhodobou stabilitou niektorých vzorcov správania. Hoci obmedzená dostupnosť údajov – najmä z druhej polovice 19. storočia a vojnových rokov – limituje možnosť aplikácie sofistikovanejších analytických prístupov, základné indikátory, ako hrubá miera sobášnosti či úhrnná sobášnosť, umožňujú identifikovať základné tendencie vývoja na národnej aj regionálnej úrovni. Významné diferencie boli pozorované v intenzite i načasovaní vstupu do manželstva medzi pohlaviami i medzi regiónmi.

U mužov bola najvyššia sobášnosť zaznamenaná najmä v severných a východných župách, zatiaľ čo u žien dominovali západné a stredné oblasti Slovenska. Ukazovateľ SMAM potvrdil skorý vstup do manželstva na väčšine

území, s výnimkou žúp na severozápade, kde bol priemerný vek pri prvom sobáši vyšší. Tieto regionálne vzorce možno do určitej miery interpretovať aj v kontexte širších európskych modelov sobášnosti, najmä tzv. „európskeho sobášneho vzorca“ podľa Johna Hajnala.

Celkové štúdiá poukazujú na to, že aj napriek metodologickým obmedzeniam je možné z historických štatistických zdrojov a výsledkov sčítaní obyvateľov rekonštruovať základné črty vývoja sobášneho správania na Slovensku. Regionálny prístup otvára nové možnosti analýzy a umožňuje lepšie pochopiť sociálne, kultúrne a ekonomické faktory, ktoré formovali rozhodovanie o vstupe do manželstva v sledovanom období.

Zoznam prameňov a literatúry

- HAJNAL, John. European Marriage Patterns in Perspective. In: D. V. Glass & D. E. C. Eversley (Eds.), *Population in History: Essays in Historical Demography*. London: Edward Arnold, 1965, s. 101–143.
- HAJNAL, John. Two Kinds of Preindustrial Household Formation System. In: *Population and Development Review*, 1982, roč. 8, č. 3, s. 449-494.
- LIVI-BACCI, Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 2003.
- MAJO, Juraj – ŠPROCHA, Branislav. *Storočie populačného vývoja Slovenska I.: demografické procesy*. Bratislava : Infostat, 2016.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava : STIMUL, 2009.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava : Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, 2016.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *100 rokov obyvateľstva Slovenska: od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2018.
- UNITED NATIONS. *Manual X: Indirect Techniques for Demographic Estimation*. New York: Department of International Economic and Social Affairs, 1983.

¹⁶ Bližšie napríklad HAJNAL, John. European Marriage Patterns in Perspective. In: D. V. Glass & D. E. C. Eversley (Eds.), *Population in History: Essays in Historical Demography* (pp. 101–143). London: Edward Arnold, 1965; HAJNAL, John. Two Kinds of Preindustrial Household Formation System. In: *Population and Development Review*, 1982, roč. 8, č. 3, s. 449-494.

¹⁷ LIVI-BACCI, Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2003.

Úmrtnosť v župách na Slovensku na konci 19. a na začiatku 20. storočia¹

Branislav Šprocha – Pavol Tišliar

doc. RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D.
Slovak Academy Science
Centre of Social and Psychological Sciences, v.v.i.
Šancová 56
811 05 Bratislava
Slovak Republic
e-mail: branislav.sprocha@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6197-0519>

prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.
Masaryk University
Faculty of Arts Department of Archaeology and Museology
Arna Nováka 1
602 00 Brno
Czech Republic
&
University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava
Faculty of Arts
Slovak Republic
e-mail: tisljar@phil.muni.cz
<https://orcid.org/0000-0002-0886-7499>

Populačné štúdie Slovenska 18:71–91

Mortality in counties in Slovakia at the end of the 19th and beginning of the 20th century

The presented article focuses on a more comprehensive analysis of process of mortality in Slovakia from the second half of the 19th century to the beginning of the 20th century, with a special emphasis on regional differences between individual counties. Mortality, as one of the key demographic processes affecting the natural movement of the population, is examined through synthetic indicators, primarily life expectancy at birth and infant mortality, which simultaneously provide an indirect picture of the health status and living conditions of the population. The research uses historical data published by the Hungarian Royal Statistical Office, which allows a detailed view of mortality rates in individual regions of Slovakia. The findings confirm a permanent decrease in mortality and a simultaneous increase in life expectancy, however, this process took place unevenly and was accompanied by significant regional disparities. The highest mortality rate and the lowest life expectancy were recorded mainly in the western counties, especially Bratislava, Nitra and Trenčín, while the eastern and central Slovak regions showed more favorable demographic indicators. This was largely related to differences in infant mortality. It was higher in the western

---

¹ Článok je jedným z výsledkov projektov: APVV-0199-20 “Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia” a VEGA č. 1/0231/23 “Priestorové diferenciacie prirodzeného pohybu obyvateľstva na Slovensku od konca 19. storočia do konca 20. rokov 20. storočia”.

counties in the long term. Although these indicators became more homogenized over time, certain disproportions persisted, which confirms the complexity and long-term nature of demographic changes.

Keywords: mortality, demographic indicators, second half of the 19th and first half of the 20th century, Slovakia, counties, districts

Úvod

Úmrtnosť predstavuje jeden z dvoch primárnych demografických procesov, ktoré priamo ovplyvňujú prirodzený pohyb a tým počet obyvateľov. Je to neodvratiteľný a nevyhnutný jav, pre populačný vývoj nemenej dôležitý ako pôrodnosť. Samotná ľudská reprodukcia, ako neustála obnova populácie prostredníctvom rodenia a úmrtia jej členov, tvorí základný predpoklad jej existencie a ďalšieho vývoja spoločnosti. Práve prostredníctvom úmrtnosti dochádza k výmene generácií, čo umožňuje adaptáciu ľudského rodu na meniace sa životné podmienky.

Proces úmrtnosti je výsledkom dlhodobého pôsobenia rôznych vnútorných a vonkajších vplyvov na zdravie človeka. Môžeme povedať, že priebeh procesu úmrtnosti je zaťažený minulosťou všetkých osôb v sledovanej populácii.² Preto sa úmrtnosť vyznačuje pomerne vysokou mierou zotrvačnosti a zmeny jej charakteru prebiehajú aj niekoľko generácií.

V čase pred zásadnou premenou reprodukčných vzorcov, ktorá sa historicky prejavila v špecifickom prechode k modernému demografickému režimu, bola úroveň úmrtnosti všeobecne veľmi nepriaznivá. Stredná dĺžka života pri narodení, ktorú Livi-Bacci³ vo svojej práci prezentuje na približne 30 až 35 rokov, bola často ešte znižovaná výskytom opakujúcich sa úmrtnostných otrasov a populačných kríz. Ako naznačujú niektoré výskumy⁴, až v druhej polovici 19. storočia sa v niektorých oblastiach severnej a západnej Európy podarilo dosiahnuť trvalejšie hodnoty nad hranicou 40 rokov a na začiatku 20. storočia prekročiť úroveň 50 rokov.

Základné faktory tohto stavu súviseli s nedostatočným materiálnym zázemím obyvateľstva, obmedzenými potravinovými zdrojmi a nízkou kvalitou výživy. Výsledná podvýživa prispievala k oslabeniu imunitného systému, čo výrazne ovplyvňovalo priebeh infekcií. Významným faktorom bol aj životný štýl a životné podmienky – od oblečenia a hygieny, cez stav obydli, až po úroveň zdravotníckych poznatkov a preventívnych opatrení. Kombinácia týchto prvkov predstavovala

² KUČERA, Milan. *Populace České republiky 1918 – 1991*. Praha: Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, 1994, s. 129.

³ LIVI-BACCI, Massimo. *A Concise History of World Population*. Oxford: Blackwell Publishers, 2001, s. 97.

⁴ KUČERA, Milan. Budou se Evropané dožívat věku sta let? In: HORSKÁ, Pavla – KUČERA, Milan – MAUR, Eduard – STILOUKAL, Milan. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990, s. 425; LIVI-BACCI, Massimo. *A Concise...*, s. 97.

súbor štrukturálnych bariér, ktoré najvýraznejšie obmedzovali populačný rozvoj a prispievali k udržiavaniu stavu tzv. syndrómu zaostalosti.

Rozsah vplyvu úmrtnosti na populačný vývoj možno demonštrovať aj kvantitatívne. Pri biologicky determinovanej úrovni pôrodnosti a priemernom veku dožitia na úrovni 30 rokov malo každé zlepšenie či zhoršenie tohto ukazovateľa o jediný rok dopad na tempo populačného rastu v rozsahu približne jedného promile⁵. Z toho vyplýva, že ak sa prirodzený prírastok pohyboval v priemere na úrovni troch promile, aj zdanlivo malé posuny v mortalitných ukazovateľoch mohli predstavovať zásadnú zmenu v demografickej dynamike daného obdobia.

Úmrtnostné charakteristiky obyvateľstva Slovenska však prešli od druhej polovice 19. storočia do polovice 20. storočia viacerými dôležitými zmenami. Podobne ako v prípade iných demografických procesov, aj úmrtnosť bola primárne analyzovaná v historickom kontexte (do polovice 20. storočia) predovšetkým na národnej úrovni.⁶ Regionálny pohľad poskytovali len niektoré parciálne práce venujúce svoju pozornosť buď medzivojnovému obdobiu⁷, alebo rokom spojeným s existenciou vojnovnej Slovenskej republiky⁸. Úsek pred prvou svetovou vojnou tak zostáva vo svojej podstate bielym miestom v analýze úmrtnostných pomerov regiónov Slovenska. Určitou výnimkou bola len staršia práca Vereša⁹, ktorá sa zameriavala na dojčenskú úmrtnosť.

Cieľom predloženého príspevku je preto predstavenie niektorých analytických možností historickej demografie aplikovateľných pri analýze procesu úmrtnosti na úrovni žúp na začiatku 20. storočia využitím oficiálnych údajov hromadnej povahy publikovaných Uhorským kráľovským štatistickým úradom. Okrem toho predstavíme aj základné taktó získané výsledky dotýkajúce sa jednak celkovej úrovne úmrtnosti, ako aj úmrtnosti najmenších detí.

⁵ LIVI-BACCI, Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha: Nakladatelství lidové noviny, 2003, s. 78.

⁶ Išlo napríklad o práce GRUNT, Juraj. Úmrtnostné tabuľky pre obyvateľstvo Slovenska v období 1900/01 a 1910/11. In: *Demografie*, roč. 6, 1964, s. 117–128; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Populačný vývoj Slovenska v dlhom 19. Storočí. Náčrt demografických trendov. In: KOVÁČ, Dušan – KOWALSKÁ, Eva – ŠOLTĚS, Peter a kol. *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava: VEDA, 2015, s. 64–94; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Intenzita a character úmrtnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, roč. 38, 2014, s. 203–233; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *100 rokov obyvateľstva Slovenska od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, Filozofická fakulta UK Bratislava, 2018.

⁷ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava: STIMUL, 2008.

⁸ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938–1945*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2016.

⁹ VEREŠ, Pavel. Vývoj kojencké úmrtnosti na Slovensku v letech 1900–1912. In: *Historická demografie*, roč. 9, 1985, s. 175–183.

Zdroje údajov metodické prístupy

Nenahraditeľným zdrojom pramenných empirických údajov pre hlbšiu analýzu procesu úmrtnosti sú Pohyby obyvateľstva (*Népmozgalma*)¹⁰. Tie súvislú časovú radu potrebných vstupov vytvárajú pre obdobie rokov 1900 – 1912. Publikované boli v edícii *Magyar Statisztikai Közlemények*.¹¹ Najnižšou administratívnou jednotkou, pre ktoré boli údaje o počte zomretých triedené podľa veku a pohlavia publikované, predstavujú župy. V dôsledku toho nie je možné pre uvedené obdobie automaticky konštruovať demografické indikátory za celú populáciu Slovenska v dnešnom vymedzení, ale len jednotlivé populácie žúp, ktoré v prevažnej miere zasahovali na jeho územie. Pre úplnosť ešte dodávame, že pre obdobie pred rokom 1900 je možné ešte využiť čiastkové údaje pre roky 1892 a 1893, ktoré tiež poskytujú dátovú základňu na výpočet sofistikovanejších nástrojov, akými sú napríklad hrubé miery úmrtnosti (počet zomretých na 1000 obyvateľov. Od roku 1913 v podstate až do polovice 20. storočia už ani v jednom Pramennom diele takéto možnosti publikované údaje neposkytnú, bez ohľadu na to, či išlo o župnú alebo okresnú úroveň.

Pre výpočet mier úmrtnosti sme okrem počtu udalostí v príslušnom triedení potrebovali aj vekovú štruktúru obyvateľstva Slovenska. V prípade uhorských žúp zasahujúcich z prevažnej časti svojej plochy na územie dnešného Slovenska vychádzame zo sčítaní ľudu z rokov 1900¹² a 1910.¹³

Základnou informáciou, ktorú poskytuje demografická štatistika je počet zomretých osôb v určitý kalendárny rok alebo inak vymedzený časový okamih. V kombinácii s ďalšími zisťovanými údajmi o zomretom (napr. pohlavie, vek, príčina smrti) je možné tieto súbory zomretých ďalej hlbšie analyzovať. Samotné súbory počtu zomretých akokoľvek triedené (z pohľadu času, priestorového vymedzenia populácie, či zisťovaných znakov) sú však výrazne závislé jednak na veľkosti samotnej populácie a intenzite tohto procesu, preto dávajú skutočne len

¹⁰ *Magyarország népesedésmozgalma 1876-ban*. Budapest : Athenaeum, 1878. Následne potom už za dvojiročné periody: *A Magyar Koronarszágainak ... évi népmozgalma*. Budapest : Athenaeum, x. Publikované takto boli roky 1890–1891; 1892–1893. *A Magyar Koronarszágainak 1897. Évi népmozgalma statisztikája*. Budapest, 1900. Úplné rady údajov za Pohyby však až od roku 1900.

¹¹ *Népmozgalma 1900, 1901 és 1902 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1905; *Népmozgalma 1903, 1904 és 1905 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1907; *Népmozgalma 1906, 1907 és 1908 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1910; *Népmozgalma 1909, 1910, 1911 és 1912 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1916; *Népmozgalma 1913–1918 évi*. Magyar Statisztikai Közlemények. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1924.

¹² Népszámlálás 1900, s. 152–175.

¹³ Népszámlálás 1910, s. 90–99.

základnú informáciu. Cieľom analytického prístupu je však získať hlbšie informácie o tomto demografickom procese a najmä jeho intenzite.

Prvým a najjednoduchším ukazovateľom intenzity úmrtnosti je hrubá miera úmrtnosti. Prezentuje priemerný počet zomretých osôb danej populácie pripadajúcich na jej jednu osobu resp. najčastejšie na 1000 osôb príslušnej populácie v danom kalendárnom roku (prípadne inak vymedzenom časovom intervale, napr. 5-ročné obdobie a pod.). Vzhľadom na uvedenú definíciu je možné hodnotu hrubej miery úmrtnosti vyjadriť nasledujúcim vzťahom:

$$hmú_t^p = \frac{D_t^p}{P_{1.7.,t}^p}$$

D_t^p je celkový počet zomretých osôb v populácii (p) v kalendárnom roku (t),

$P_{1.7.,t}^p$ je stredný stav (priemerný stredný stav) osôb populácie (p) v kalendárnom roku (t).

Uvedená hodnota priemerného počtu zomretých býva najčastejšie vyjadrená na 1000 osôb, kedy sa hodnoty hrubej miery úmrtnosti prezentujú v ‰.

Ide o „hrubý“ nie príliš citlivý indikátor intenzity úmrtnosti, ktorého hlavnou prednosťou je relativizácia počtu zomretých k veľkosti populácie. Použitie hrubej miery úmrtnosti umožňuje tak porovnávať úmrtnosť bez ohľadu na početnosť predmetných populácií. Keďže však proces úmrtnosti veľmi úzko súvisí s rozložením jej intenzity podľa veku a samotnou vekovou a pohlavnou štruktúrou danej populácie, je toto priblíženie nepostačujúce a navyše často výrazne skresľujúce až zavádzajúce. V historickej demografii, keď ešte nedošlo k výrazným transformačným zmenám v rámci demografickej revolúcie (a tým aj diferenciam z hľadiska vekovej štruktúry), môže byť pomerne spoľahlivým indikátorom úmrtnostných pomerov. Navyše v toto období často ide aj o jediný analytický ukazovateľ, ktorý je možné z dostupných údajov často konštruovať. V prípade, že sú dostupné aj podrobnejšie údaje, a to najmä triedenie zomretých podľa veku (vekových skupín) a pohlavia spolu s vekovou štruktúrou danej populácie, je možné vypočítať aj niektoré sofistikovanejšie indikátory úmrtnosti, či konštruovať úmrtnostné tabuľky.

Základom pre konštrukciu komplexnejších indikátorov úmrtnosti je inkorporácia vekovej štruktúry do výpočtu a to v podobe mier úmrtnosti podľa veku a pohlavia. Tým sa zohľadňujú nielen prípadné diferencie podľa veku, ale aj skutočnosť, že sila úmrtnosti je odlišná pre mužov a ženy. Preto, ak to údaje dovoľujú, proces úmrtnosti sa analyzuje separátne pre mužov a ženy. Pre samotnú konštrukciu mier úmrtnosti vo veku (vekovej skupine) (x) pre mužov môžeme zapísať:

$$mú_{x,t}^{muži,p} = \frac{D_{x,t}^{muži,p}}{P_{x,1.7,t}^{muži,p}}$$

$mú_{x,t}^{muži,p}$ je vekovo-špecifická miera úmrtnosti mužov vo veku (x), v populácii (p) v roku (t),

$D_{x,t}^{muži,p}$ predstavuje počet zomretých mužov vo veku (x), v populácii (p), v roku (t),

$P_{x,1.7,t}^{muži,p}$ je stredný stav (priemerný stredný stav) počtu mužov vo veku (x), v populácii (p), v roku (t).

Analogicky postupujeme pre ženy:

$$mú_{x,t}^{ženy,p} = \frac{D_{x,t}^{ženy,p}}{P_{x,1.7,t}^{ženy,p}}$$

$mú_{x,t}^{ženy,p}$ je vekovo-špecifická miera úmrtnosti žien vo veku (x), v populácii (p) v roku (t),

$D_{x,t}^{ženy,p}$ predstavuje počet zomretých žien vo veku (x), v populácii (p), v roku (t),

$P_{x,1.7,t}^{ženy,p}$ stredný stav (priemerný stredný stav) počtu žien vo veku (x), v populácii (p), v roku (t).

Keďže medzi mužmi a ženami môžu existovať v jednotlivých vekových skupinách pomerne významné rozdiely v sile úmrtnosti, túto je možné vyjadriť prostredníctvom tzv. mužskej nadúmrtnosti. Tú môžeme jednoducho vyjadriť ako pomer mier úmrtnosti mužov a žien v príslušnej vekovej skupiny, prípadne ak sme konštruovali úmrtnostné tabuľky (pozri nižšie), ako rozdiel stredných dĺžok života.

V demograficky vyspelých populáciách, ktoré z historického hľadiska prešli demografickou revolúciou (a teda s nízkou intenzitou úmrtnosti) má priebeh mier úmrtnosti tvar písmena J. V populáciách s vysokou úmrtnosťou je to skôr písmeno U, keďže dôležitou charakteristickou črtou je vysoká dočasná a detská úmrtnosť. Vo všeobecnosti tak platí, že v prvom roku bolo riziko úmrtia pomerne vysoké. Postupne však klesalo až približne do obdobia pred pubertou a následne dochádzalo k jeho rastu. Ten býval o niečo výraznejší u mužov, pričom u oboch pohlaví ide o takmer exponenciálny rast s vekom.

Vzhľadom na vysokú úmrtnosť najmenších detí na Slovensku pred druhou svetovou vojnou je pre komplexnú analýzu procesu úmrtnosti veľmi dôležitým faktorom podrobná analýza úmrtnostných charakteristík v dočasnom a detskom veku. Dočasná úmrtnosť je obrazom nielen úmrtnostných pomerov, ale nepriamo aj úrovne zdravotníctva a starostlivosti o najmenšie deti. Celkovo pri analýze úmrtnosti v dočasnom veku môžeme využiť jednak mieru dočasnej úmrtnosti a častejšie kvocient dočasnej úmrtnosti. Keďže však sila úmrtnosti v prvom roku života nie je rovnomerne rozložená, ale najvyššia býva tesne po narodení a s každým prežitým dňom a týždňom klesá, je obdobie do 1. roku života členené (ak to údaje dovoľujú) na menšie časové úseky.

Mieru úmrtnosti detí v prvom roku života môžeme definovať ako pomer počtu zomretých detí v dokončenom veku 0 rokov (od narodenia po dovŕšenie presného veku 1 rok) k strednému stavu populácie 0-ročných. Vyjadrené zvlášť pre chlapcov a dievčatá dostávame vzťahy:

miera dočasnej úmrtnosti chlapcov:

$$mú_{0,t}^{chlapci,p} = \frac{D_{0,t}^{chlapci,p}}{P_{0,1.7,t}^{chlapci,p}}$$

miera dočasnej úmrtnosti dievčat:

$$mú_{0,t}^{dievčatá,p} = \frac{D_{0,t}^{dievčatá,p}}{P_{0,1.7,t}^{dievčatá,p}}$$

$D_{0,t}^{chlapci/dievčatá,p}$ predstavuje počet zomretých chlapcov/dievčat v dokončenom veku (0) rokov, v populácii (p), v roku (t),

$P_{0,1.7,t}^{chlapci/dievčatá,p}$ je stredný stav (priemerný stredný stav) počtu chlapcov/dievčat v dokončenom veku (0) rokov, v populácii (p), v roku (t).

Najčastejšie používaným ukazovateľom úmrtnosti detí do 1. roku života je kvocient dočasnej úmrtnosti. Existuje viacero spôsobov jeho výpočtu v závislosti od vstupných údajov, no najjednoduchší a na dátové podklady najmenej náročný je pomer medzi počtom zomretých dočasných a počtom živonarodených v príslušnom kalendárnom roku (alebo období). V zmysle uvedeného potom pre kvocient dočasnej úmrtnosti môžeme uviesť:

$$kdú_{0,t}^{spolu,p} = \frac{D_{0,t}^{spolu,p}}{N_t^{živo,spolu,p}}$$

$D_{0,t}^{spolu,p}$ počet zomretých detí v dokončenom veku (0) rokov v populácii (p) v kalendárnom roku (t),

$N_t^{živo,spolu,p}$ počet živonarodených detí v populácii (p), v roku (t).

a analogicky zvlášť pre chlapcov a dievčatá:

$$kdú_{0,t}^{chlapci,p} = \frac{D_{0,t}^{chlapci,p}}{N_t^{živo,chlapci,p}}$$

$$kdú_{0,t}^{dievčatá,p} = \frac{D_{0,t}^{dievčatá,p}}{N_t^{živo,dievčatá,p}}$$

Uhorská demografická štatistika však publikovala nielen počty zomretých dojčiat do jedného roku života, ale dostupné sú pre niektoré obdobia aj počty zomretých za kratšie časové úseky. Išlo napríklad o dni, týždne a mesiace života. Vďaka tomu je možné konštruovať aj podrobnejšie ukazovatele dojčenskej úmrtnosti, ktoré prvý rok života rozkladajú na príslušné časové sekvencie. Vďaka nim tak vieme analyzovať aj silu úmrtnosti v prvých dňoch, týždňoch života, či ako sa správala úmrtnosť s každým prežitým mesiacom dieťaťa. Pre tento účel sa potom počítajú nasledujúce ukazovatele:

$${}_t k_{0} = \frac{{}_t D_{0,\delta}}{N_t} \cdot 1000 \text{ Kvocient úmrtnosti prvého dňa}$$

$${}_t k_{0-2} = \frac{{}_t D_{0-2,dni}}{N_t} \cdot 1000 \text{ Kvocient popôrodnej úmrtnosti}$$

$${}_t k_{0-6} = \frac{{}_t D_{0-6,dni}}{N_t} \cdot 1000 \text{ Kvocient skorej úmrtnosti}$$

$${}_t k_{0-2} = \frac{{}_t D_{0-2,dni}}{N_t} \cdot 1000 \text{ Kvocient novorodeneckej úmrtnosti}$$

$${}_t k_{3-364} = \frac{{}_t D_{3-364,dni}}{N_t} \cdot 1000 \text{ Kvocient ponovorodeneckej úmrtnosti}$$

Najčastejšie používaným syntetickým indikátorom celkových úmrtnostných pomerov zvlášť mužov a žien v populácii v určitom roku alebo období je nesporne stredná dĺžka života pri narodení. Tá v sebe odzrkadľuje silu úmrtnosti vo všetkých

vekoch – od narodenia až po najvyšší vek, kedy zomrela posledná osoba. Ide však o dátovo náročnejší demografický model ktorý pre obdobie skúmané historickou demografiou býva aplikovaný len výnimočne. Publikované údaje uhorským kráľovským štatistickým údajom však umožnil pre začiatok 20. storočia jeho aplikáciu aj do úrovne jednotlivých žúp.

Úmrtnostné tabuľky predstavujú modely demografických procesov založené na princípe úbytkov (dekrementov) z východiskového súboru, kde reálny demografický proces je pretransformovaný na fiktívnu tabuľkovú populáciu tak, že sa zbaví vplyvu aktuálnej vekovej štruktúry (vypočítané charakteristiky sú zbavené deformujúcich vplyvov vekovej štruktúry).

Ako sme uviedli vyššie, intenzita úmrtnosti úzko súvisí s vekom a pohlavím. Preto pri skúmaní úmrtnosti narážame na otázku ako merať, porovnávať a analyzovať vývoj tohto procesu prostredníctvom nejakého indikátora, ktorý by tieto aspekty zahrňoval. Konštrukcia vekovo-špecifických mier síce zohľadňuje rozdiely vo vekových štruktúrach a umožňuje zostaviť ich aj zvlášť pre obe pohlavia, ale pracovať pri podrobnom vekovom triedení približne so 100x2 (100 vekov x 2 pohlavie) mierami je veľmi nepraktické. Najčastejšie na tieto účely používaným analytickým indikátorom úmrtnosti sa preto stala stredná dĺžka života pri narodení, ako jedna z hlavných funkcií úmrtnostných tabuliek.

Základnou ideou konštrukcie úmrtnostných tabuliek je, že na určitý počet tabuľkových narodených (najčastejšie sa používa číslo 100 000) necháme pôsobiť pravdepodobnosti úmrtia odvodené z reálnej populácie popisujúce určitú úroveň úmrtnosti. Dané pravdepodobnosti konštruujeme v tzv. čistom stave bez existencie rušivých udalostí (napr. emigrácie). Tým predpokladáme, že úmrtnosť je jediným demografickým procesom, ktorý pôsobí negatívne, teda v zmysle opustenia populácie.

Vychádzame pritom z úvah, že máme *teoretickú stacionárnu populáciu*, ktorá dostatočne dlho nemení svoju vekovú štruktúru a ani sa nezväčšuje, ani nezmenšuje, čiže počet narodených a zomretých je rovnaký, pričom neexistuje ani migrácia.

Za takýchto predpokladov potom platí:

- 1) miery úmrtnosti sú nemenné v čase
- 2) narodí sa rovnaký počet detí v čase
- 3) populácia je migračne uzavretá.

Vzhľadom na možný nízky počet zomrelých osôb v jednotlivých vekoch sa pre regionálne administratívne jednotky (akými boli napríklad župy na Slovensku) konštruujú tzv. skrátené úmrtnostné tabuľky. Šírka jednotlivých vekových skupín závisí pritom samozrejme od spôsobu publikovania údajov o počte zomretých.

Vstupnými údajmi pre zostavenie úmrtnostnej tabuľky sú:

${}_n D_x$ počet zomrelých vo veku (x) až (x+n) zvlášť pre mužov alebo ženy,

${}_n P_x$ počet mužov alebo žien vo veku (x) až (x+n).

Keďže však v prípade žúp Slovenska išlo o pomerne malé populačné entity, okrem toho že boli aplikované skrátené úmrtnostné tabuľky, miery úmrtnosti boli konštruované pre trojročné časové úseky. Konkrétne išlo o roky 1900 – 1902 a 1910 – 1912. Voľba týchto rokov pritom nebola náhodná, pretože pre roky 1900 a 1910 disponujeme údajmi o vekovej štruktúre mužov a žien získaných zo sčítaní ľudu.

Pre každú župu na Slovensku boli najprv vypočítané miery úmrtnosti pre jednotlivé vekové skupiny a pre obe pohlavia zvlášť:

$$mú_x^{muži,ž} = \frac{D_x^{muži,ž}}{P_x^{muži,ž}}$$

$$mú_x^{ženy,ž} = \frac{D_x^{ženy,ž}}{P_x^{ženy,ž}}$$

pričom $D_x^{muži,ž}$ predstavuje priemerný počet zomretých (mužov alebo žien)

v príslušnej župe (ž) za roky 1900 – 1902 resp. 1910 – 1912 a $P_x^{ženy,ž}$ je počet mužov alebo žien získaný zo sčítania ľudu 1900 resp. 1902.

Z takto odvodených vekovo-špecifických mier úmrtnosti následne vypočítame exponenciálnou metódou pravdepodobnosti úmrtia:

$$q_x^{muži,ž} = 1 - e^{-n \cdot mú_x^{muži,ž}}$$

$$q_x^{ženy,ž} = 1 - e^{-n \cdot mú_x^{ženy,ž}}$$

Pre presný vek 0 rokov sa pravdepodobnosť úmrtia vyjadruje ako kvocient doječenskej úmrtnosti (pozri vyššie).

Hodnoty pravdepodobností je pri značne nevyrovnanom vekovom priebehu možné vyrovnat' napríklad nasledujúcim polynómom:

$$q_x = -0,073 q_{x-10} + 0,294 q_{x-5} + 0,558 q_x + 0,294 q_{x+5} - 0,073 q_{x+10}$$

Tabuľková populácia žijúcich (práve narodených) chlapcov alebo dievčat je stanovená na 100 000:

$$l_0^{muži,ž} = 100\ 000$$

$$l_0^{ženy,ž} = 100\ 000$$

Tabuľkový počet zomretých vo všeobecnosti dostávame ako:

$$d_x^{muži,ž} = l_{x'}^{muži,ž} \cdot q_x^{muži,ž}$$

$$d_x^{ženy,ž} = l_{x'}^{ženy,ž} \cdot q_x^{ženy,ž}$$

Tabuľkový počet osôb dožívajúcich sa presného veku vypočítame prostredníctvom nasledujúceho vzťahu:

$$l_{x'+n}^{muži,ž} = l_{x'}^{muži,ž} - l_{x'}^{muži,ž} \cdot q_x^{muži,ž}$$

$$l_{x'+n}^{ženy,ž} = l_{x'}^{ženy,ž} - l_{x'}^{ženy,ž} \cdot q_x^{ženy,ž}$$

Tabuľkový počet žijúcich osôb (zvlášť muži a ženy) je následne možné pre prvý vek života vyjadriť ako:

$$L_0^{muži,ž} = n \cdot (l_0^{muži,ž} - 0,9 \cdot d_0^{muži,ž})$$

$$L_0^{ženy,ž} = n \cdot (l_0^{ženy,ž} - 0,9 \cdot d_0^{ženy,ž})$$

a pre všetky ostatné vekové skupiny ($x > 0$):

$$L_x^{muži,ž} = n \cdot (l_{x'}^{muži,ž} - 0,9 \cdot d_x^{muži,ž})$$

$$L_x^{ženy,ž} = n \cdot (l_{x'}^{ženy,ž} - 0,9 \cdot d_x^{ženy,ž})$$

Pre posledný otvorený vekový interval (napr. 85+ rokov) platí:

$$L_{x+}^{muži,ž} = \frac{l_{x+}^{muži,ž}}{mú_{x+}^{muži,ž}}$$

$$L_{x+}^{ženy,ž} = \frac{l_{x+}^{ženy,ž}}{mú_{x+}^{ženy,ž}}$$

Celkový počet rokov, ktoré ešte prežijú v súbore osoby od presného veku (x) získavame ako sumu počtu osobo-rokov od najstaršej vekovej skupiny (otvorený interval $x+$) po vek (x):

$$T_{x'}^{muži,ž} = \sum_{x+}^{x'} L_x^{muži,ž}$$

$$T_{x'}^{ženy,ž} = \sum_{x+}^x L_x^{ženy,ž}$$

pričom platí:

$$T_{x'}^{muži,ž} = L_{x+}^{muži,ž}$$

$$T_{x'}^{ženy,ž} = L_{x+}^{ženy,ž}$$

a celkový počet rokov, ktoré tabuľková populácia práve narodených chlapcov a dievčat môže prežiť, vyjadríme ako:

$$T_0^{muži,ž} = \sum_{x+}^{0'} L_x^{muži,ž}$$

$$T_0^{ženy,ž} = \sum_{x+}^{0'} L_x^{ženy,ž}$$

Priemerný počet rokov, ktoré jedna osoba môže prežiť, sa potom dá ľahko odvodiť vzťahom:

$$e_{x'}^{muži,ž} = \frac{T_{x'}^{muži,ž}}{l_{x'}^{muži,ž}}$$

$$e_{x'}^{ženy,ž} = \frac{T_{x'}^{ženy,ž}}{l_{x'}^{ženy,ž}}$$

V prípade, že ($x = 0$) dostávame už spomínanú strednú dĺžku života pri narodení, ktorá prezentuje priemerný počet rokov života, ktoré by práve narodení chlapec alebo dievča mali pred sebou za predpokladu nemeniacich sa úmrtnostných pomerov danej populácie slovenských žúp v príslušnom trojročnom období (1900 – 1902 resp. 1910 – 1912).

Niektoré charakteristiky úmrtnostných pomerov v župách na Slovensku

Jedným z najpoužívanejších syntetických ukazovateľov zachytávajúcich mieru úmrtnosti obyvateľstva je stredná dĺžka života pri narodení. Tento ukazovateľ, konštruovaný osobitne pre mužské a ženské pohlavie, sumarizuje intenzitu úmrtnosti naprieč celým vekovým spektrom a udáva počet rokov, ktoré by novorodenec hypoteticky prežil, ak by počas celého svojho života čelil rovnakým rizikám úmrtia ako populácia v danom roku či období.

Historicky najstaršie údaje, ktoré umožňujú odhad tohto ukazovateľa pre slovenské územie, pochádzajú z druhej polovice 19. storočia. Na základe nich možno predpokladať, že muži narodení v tomto období sa mohli priemerne dožiť len niečo vyššie tridsiatich rokov. Ženy na tom neboli výrazne lepšie – ich očakávaná dĺžka života sa pohybovala približne na úrovni 33 rokov.¹⁴ Tieto hodnoty korešpondovali s trendmi charakteristickými pre európske populácie v štádiu tzv. tradičného demografického modelu, ktorý opisuje aj Livi-Bacci.¹⁵ Slovensko v tomto období zaostávalo v strednej dĺžke života za vyspelými krajinami severnej Európy približne o 15 až 20 rokov.

V priebehu ďalších dekád nastal pozvoľný, ale trvalý pokles úmrtnosti, čo viedlo k postupnému predlžovaniu života. Na začiatku 20. storočia sa priemerná dĺžka života pri narodení zvýšila u mužov na viac než 36 rokov, u žien približne na 39 rokov. Bezprostredne pred vypuknutím prvej svetovej vojny už prekročili hodnoty u mužov 40-ročnú hranicu a u žien sa blížili k 43 rokom. V priebehu štyridsiatich rokov sa teda novorodencom predĺžila očakávaná dĺžka života približne o desaťročie. Napriek tomuto posunu však rozdiel oproti krajinám so stabilne najnižšou mierou úmrtnosti, ako boli Švédsko alebo Nórsko, zostával stále významný – pohyboval sa na úrovni 14 až 15 rokov.

Podrobnejšie regionálne údaje sú k dispozícii až od začiatku 20. storočia. Ako je zrejme z obr. 1, už v tomto období môžeme identifikovať určité priestorové diferencie. Najnižšiu priemernú dĺžku života u mužov zaznamenala Trenčianska župa, kde nedosahovala ani 33 rokov. Vysoká miera úmrtnosti pretrvávala aj v Nitrianskej, Zvolenskej a Liptovskej župe, kde sa očakávaná dĺžka života novorodencov pohybovala medzi 33 až 35 rokmi.

Naopak, priaznivejšie hodnoty boli zaznamenané v niektorých oblastiach stredného a východného Slovenska – najmä v župách ako Hontianska, Gemersko-Malohontská či Šarišská. Významne vyššiu priemernú dĺžku života – dosahujúcu až 38 až 40 rokov – vykazovala aj Turčianska župa, čo svedčí o značne diferencovanom vývoji zdravotných a demografických podmienok medzi regiónmi.

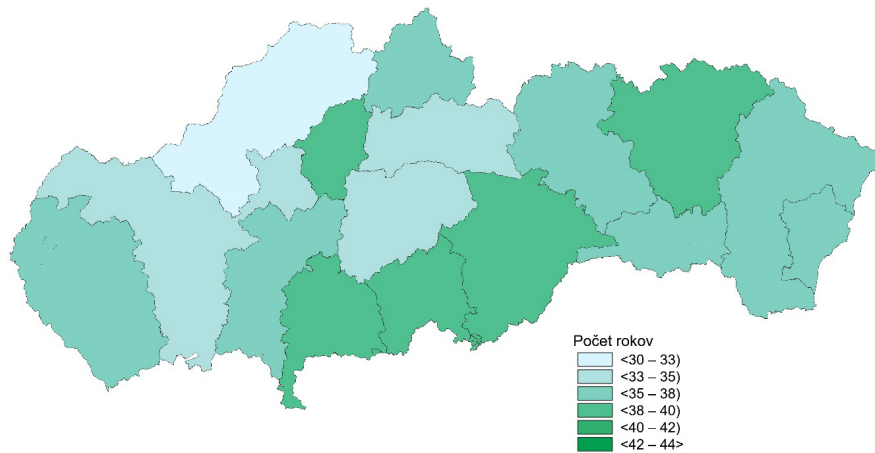
Na začiatku druhej dekády 20. storočia zistujeme, že vo všetkých župách Slovenska došlo k zreteľnému zlepšeniu úmrtnostných pomerov a tým k nárastu hodnôt strednej dĺžky života mužov pri narodení. Najintenzívnejší rast bol zaznamenaný v tých oblastiach, kde boli v predchádzajúcom období úmrtnostné charakteristiky nepriaznivé (aj na slovenské pomery). Napríklad v Trenčianskej župe došlo k predĺženiu očakávanej dĺžky života mužov pri narodení približne o 7,4 roka. V župách ako Nitra či Liptov sa tento ukazovateľ zvýšil o viac než šesť rokov. Na opačnom konci spektra sa nachádzala Novohradská župa, kde sa

¹⁴ Úmrtnostní tabulky 1920 – 1922. Československo, České země, Slovensko. In: *Zprávy a Rozborly*. Praha : Federální statistický úřad, 1978, s. 4.

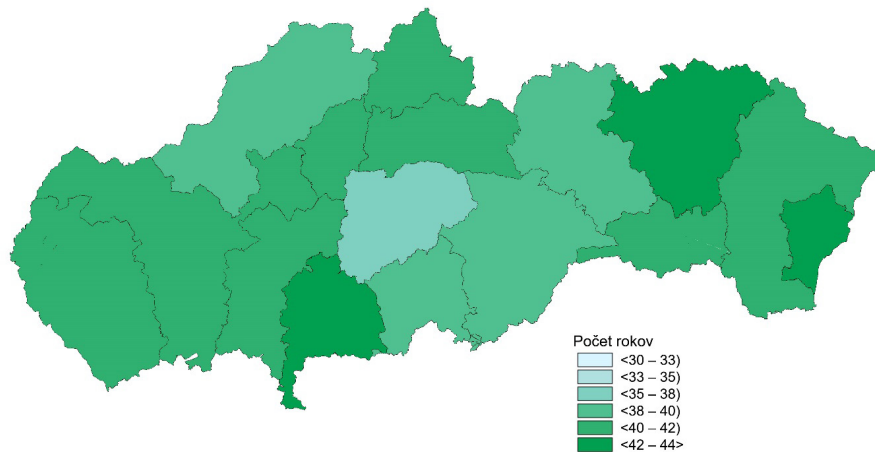
¹⁵ LIVI-BACCI, Massimo. *Populace*...s. 129.

hodnota zmenila len minimálne – prírastok nepresiahol ani jeden rok. Podobne pomalé tempo rastu (1 až 2 roky) bolo charakteristické aj pre župy Turca, Hontu, Spiša a Gemera-Malohontu.

Obr. 1: Stredná dĺžka života mužov pri narodení v župách Slovenska, priemer rokov 1900 – 1902

Obr. 2: Stredná dĺžka života mužov pri narodení v župách Slovenska, priemer rokov 1910 – 1912

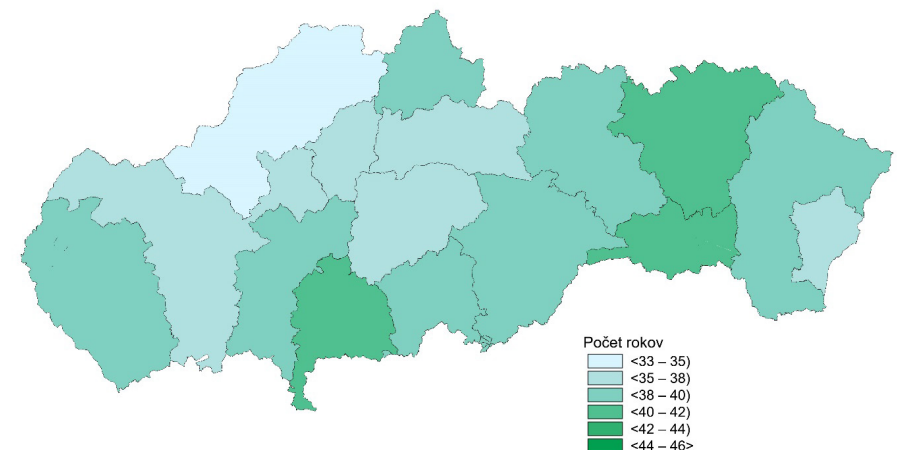

Tieto nerovnomerné regionálne prírastky spôsobili isté preskupenie v rozložení úmrtnostných pomerov medzi jednotlivými župami. Najnižšie hodnoty strednej dĺžky života mužov pri narodení vykazovala Zvolenská župa, ktorá nedosahovala ani 38 rokov. Len o niečo lepšia situácia bola v ďalších regiónoch, ktoré sa na prelome storočí radili k demograficky menej priaznivým – išlo o Trenčiansku, Spišskú a Novohradskú župu, kde sa priemerný počet očakávaných rokov života pohyboval v intervale 38 až 39 rokov.

V prípade Gemersko-Malohontskej župy sa hodnota nedostala ani na hranicu štyridsiatich rokov, čo je výrazný posun nadol vzhľadom na fakt, že na začiatku storočia patrila medzi najprogressívnejšie regióny z hľadiska úmrtnostných parametrov. Naopak, Hontianska a Šarišská župa si udržali svoje popredné postavenie – novorodenci mužského pohlavia sa tu mohli pri nezmenenej úmrtnosti dožiť viac než 42 rokov, pričom v druhej menovanej hodnota atakovala hranicu 44 rokov.

Podobné trendy sa potvrdili aj pri analýze údajov v ženskej časti populácie. Najvyššie hodnoty strednej dĺžky života pri narodení boli zaznamenané u práve narodených dievčat pochádzajúcich zo Šarišskej, Hontianskej a Abovsko-Turnianskej župy, kde sa tento ukazovateľ nachádzal nad hranicou 40 rokov. Na druhej strane sa Trenčianska župa vyznačovala najnižšou hodnotou – nedosahovala ani 34 rokov. Relatívne nízke hodnoty boli zaznamenané aj vo Zvolenskej župe (35 rokov) a v župách Liptov, Turiec a Nitra, kde sa očakávaná dĺžka života žien pri narodení pohybovala v rozpätí 35 až 38 rokov (pozri obr. 3).

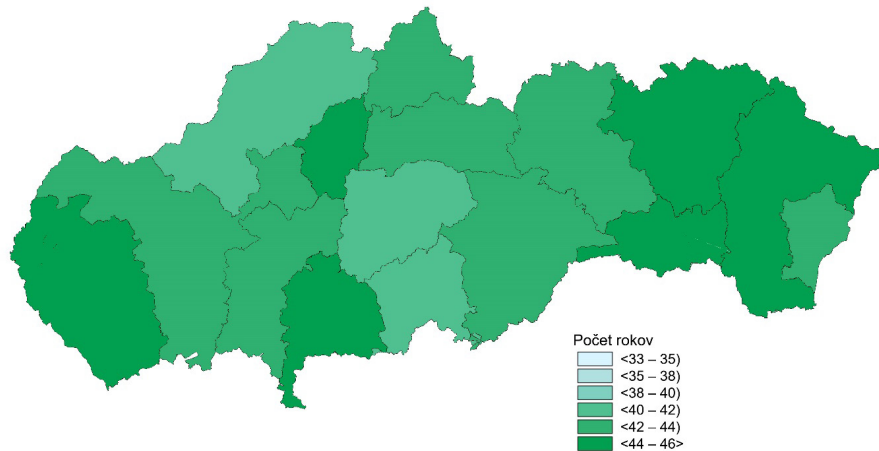
Obr. 3: Stredná dĺžka života žien pri narodení v župách Slovenska, priemer rokov 1900 – 1902

S odstupom desiatich rokov sa aj u žien prejavili významné posuny v strednej dĺžke života. Najmarkantnejší rast bol zaznamenaný v Trenčianskej župe, kde sa stredná dĺžka života pri narodení predĺžila o viac ako sedem rokov. Vďaka tomu sa demografická situácia tejto župy do značnej miery vyrovnala ostatným regiónom Slovenska. Napriek uvedenému však tento priestor naďalej zostával jedným z najmenej priaznivých z pohľadu úmrtnostných charakteristík, čo bude zrejmé aj z nasledujúcich empirických údajov.

Zreteľné zlepšenie úmrtnostných podmienok sa prejavilo aj v Liptovskej, Turčianskej a Nitrianskej župe, kde sa potenciálna dĺžka života zvýšila o 6 – 7 rokov. Naopak, v oblastiach, ktoré už predtým patrili k demograficky vyspelejším – ako Novohradská, Spišská, Hontianska, Šarišská, Oravská a Gemersko-Malohontská župa – bol rast očakávanej dĺžky života podstatne miernejší. V týchto župách sa prírastky pohybovali len medzi 2 – 3 rokmi, pričom v Novohrade nepresiahli ani dvojiročnú hranicu.

Obr. 4: Stredná dĺžka života žien pri narodení v župách Slovenska, priemer rokov 1910 – 1912

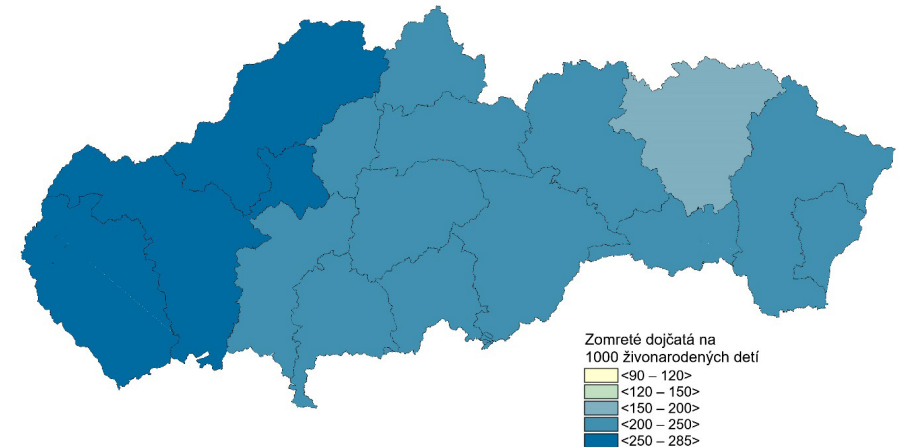

Tieto disproporcie vo vývoji jednotlivých žúp viedli k tomu, že stredná dĺžka života žien pri narodení sa vo všetkých sledovaných celkoch dostala nad úroveň 40 rokov. Najvyššie hodnoty boli dosiahnuté v Šarišskej župe, kde sa práve narodené ženy mohli pri zachovaní vtedajších úmrtnostných podmienok dožiť v priemere viac ako 45 rokov. Vyššie hodnoty stredná dĺžka života pri narodení bola identifikovaná aj v Hontianskej a Abovsko-Turnianskej župe, kde sa tento syntetický ukazovateľ úmrtnostných pomerov pohyboval medzi 44,5 a 44,9 roka. Podobne priaznivé hodnoty boli pred prvou svetovou vojnou zaznamenané aj v Bratislavskej, Turčianskej a Zemplínskej župe. Tu sa očakávaný počet rokov

života žien pohyboval nad 44 rokmi (pozri obr. 4). Na opačnom konci spektra zostávali Zvolenská, Trenčianska a Novohradská župa, kde sa napriek zlepšeniam nepodarilo dosiahnuť ani hranicu 41 rokov. Tieto oblasti si tak aj naďalej udržiavali status demograficky menej priaznivých priestorov a teda s nižšou úrovňou prežívania ženskej populácie

Ako sme už spomenuli vyššie, kľúčovým faktorom celkových úmrtnostných pomerov na území Slovenska, ako aj v jeho jednotlivých župách, bola úmrtnosť dočiat. Prvé spoľahlivé údaje o úrovni dočenskej úmrtnosti v slovenských župách pochádzajú z prvej polovice 90. rokov 19. storočia. Najnáročnejšie podmienky pre prežitie detí do prvého roku života sa v tom čase vyskytovali predovšetkým v župách na západnom území krajiny, konkrétne v Bratislavskej, Nitrianskej a Trenčianskej župe, kde zo 1000 živonarodených zomieralo medzi 250 – 285 dočiat. Výnimkou bola Šarišská župa, ktorá naopak vykazovala najpriaznivejšie ukazovatele tejto miery, približne na úrovni 195 úmrtí na 1000 živonarodených. V ostatných župách sa dočenská úmrtnosť pohybovala zväčša v intervale od 200 do 250 úmrtí na 1000 živonarodených.

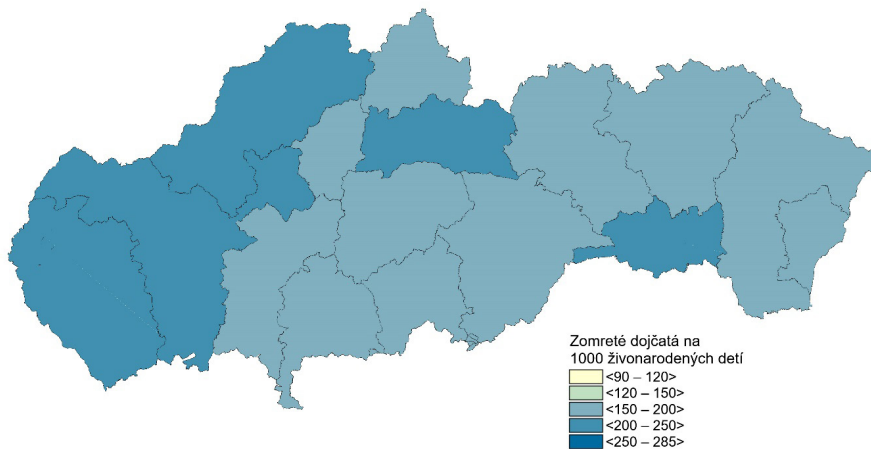
Obr. 5: Dočenská úmrtnosť v župách na Slovensku v rokoch 1890 – 1893

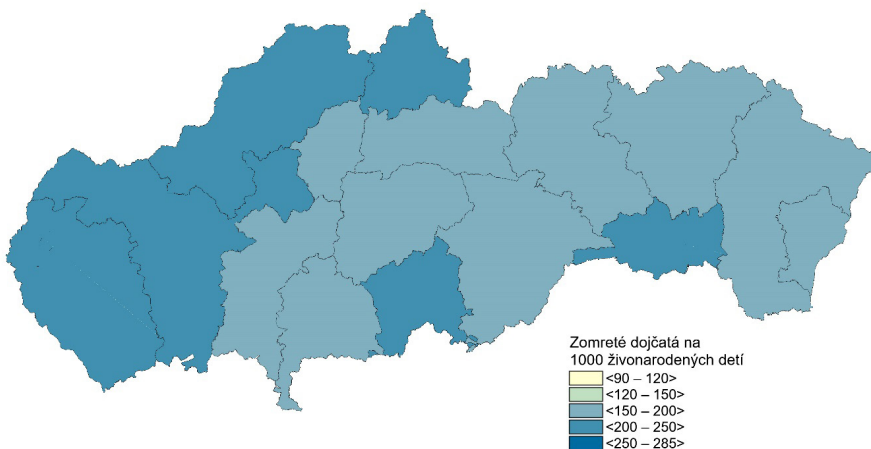
Situácia v priestorovom rozložení dočenskej úmrtnosti zostala pomerne stabilná aj na začiatku 20. storočia, avšak s viditeľným poklesom jej intenzity. V rokoch 1900 – 1902 boli opäť najnepriaznivejšie podmienky zaznamenané v západných župách Slovenska – Bratislavskej, Nitrianskej a Trenčianskej – kde zo 1000 živonarodených detí do prvého roku života zomieralo približne 210 až 230 %. Podobné hodnoty boli zaznamenané aj v Liptovskej a Abovsko-Turnianskej župe. V ostatných oblastiach úmrtnosť dočiat kolísala v rozpätí 150 – 200 úmrtí

na 1000 živonarodených, pričom najnižšiu mieru úmrtnosti vykazovala Hontianska župa s hodnotou približne 176 ‰.

Obr. 6: Dojčenská úmrtnosť v župách na Slovensku v rokoch 1900 – 1904

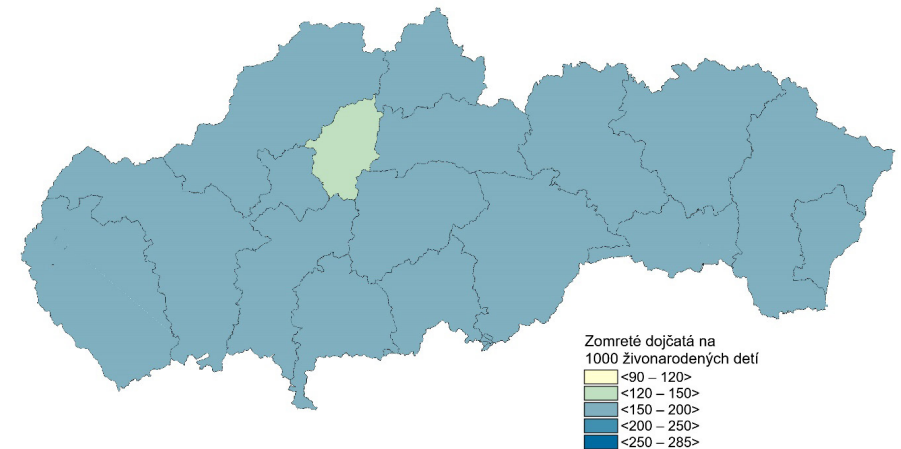
Obr. 7: Dojčenská úmrtnosť v župách Slovenska v rokoch 1905 – 1909

Nasledujúce roky pred prvou svetovou vojnou priniesli pokračujúci trend zlepšovania úmrtnostných pomerov medzi najmenšími deťmi, čo bolo badateľné aj na regionálnej úrovni. Kým v rokoch 1905 – 1909 bol východo-západný rozdiel

v úmrtnosti ešte zreteľný, na prahu prvej svetovej vojny sa tieto rozdiely medzi župami výrazne zmenšili. S výnimkou Turčianskej župy, kde sa dojčenská úmrtnosť znížila pod hranicu 150 úmrtí na 1000 živonarodených, sa v ostatných regiónoch pohybovala väčšinou medzi 150 – 200 ‰. Pri podrobnejšej analýze však stále platilo, že niektoré záposlovenské župy, konkrétne Nitrianska a Trenčianska, vykazovali mierne horšie ukazovatele – dojčenská úmrtnosť tu tesne presahovala 190 úmrtí na 1000 živonarodených. Podľa empirických dát z rokov 1910 – 1912 sa do tejto skupiny zaradila aj Novohradská župa.

Obr. 8: Dojčenská úmrtnosť v župách Slovenska v rokoch 1910 – 1912

Záver

Štúdium historických úmrtnostných pomerov na Slovensku potvrdzuje dôležitosť komplexného prístupu k demografickej analýze, ktorý zahŕňa nielen celospoločenské, ale aj regionálne špecifiká. Napriek celkovému zlepšeniu úmrtnosti od konca 19. storočia došlo k výrazným rozdielom medzi jednotlivými župami, pričom niektoré oblasti zostali dlhodobo zaostávajúce, čo naznačuje existenciu hlbokých sociálno-ekonomických bariér. Pokračujúce znižovanie úmrtnosti dočiat a predlžovanie strednej dĺžky života pred prvou svetovou vojnou predstavuje významný krok v demografickej transformácii, no zároveň ukazuje, že harmonizácia zdravotných a životných podmienok medzi regiónmi bola stále neúplná.

Analýza historických úmrtnostných pomerov na území Slovenska v období od druhej polovice 19. storočia až po začiatok 20. storočia ukazuje komplexný

a mnohohrstevnatý charakter demografických zmien, ktoré ovplyvnili populačný vývoj tejto oblasti. Zistenia potvrdzujú, že hoci došlo k výraznému zlepšeniu úmrtnostných ukazovateľov, najmä k predĺženiu strednej dĺžky života pri narodení a k zníženiu úmrtnosti dojčiat, tieto pozitívne trendy sa neprejavovali rovnomerne v rámci všetkých regiónov Slovenska. Výrazné regionálne rozdiely poukazujú na pretrvávajúce nerovnosti v prístupe k materiálnym zdrojom, zdravotnej starostlivosti, hygienickým podmienkam a všeobecnej sociálnej a ekonomickej situácii obyvateľstva.

Najmä západné župy, ako Bratislavská, Nitrianska a Trenčianska, ktoré charakterizovali vyššie hodnoty dojčenskej úmrtnosti a nižšia stredná dĺžka života, odrážali širšie štrukturálne bariéry, ktoré spomaľovali demografický pokrok v týchto oblastiach. Naproti tomu niektoré východné a stredné župy, napríklad Šarišská či Hontianska, vykazovali priaznivejšie úmrtnostné charakteristiky, čo poukazuje na regionálne rozdiely vo vývoji zdravotných a sociálnych podmienok. Tento obraz je zároveň dokladom toho, že demografické procesy sú výsledkom kombinácie dlhodobého pôsobiacich endogénnych a exogénnych faktorov, ktoré sa prejavujú v rámci populácie ako kumulatívne efekty.

Zotrvávanie vysokých hodnôt úmrtnosti v niektorých regiónoch poukazuje na pretrvávajúce medzigeneračné zaťaženie populácie, ktoré súvisí s historicky zakorenými sociálnymi nerovnosťami, slabšou infraštruktúrou a nižšou kvalitou života. Je potrebné zdôrazniť, že zlepšenia v úmrtnostných ukazovateľoch vyplývali nielen z pokroku v medicíne a zdravotnej starostlivosti, ale aj zo zlepšovania životných podmienok, zvýšenej informovanosti o hygienických praktikách a zmien v socioekonomickom kontexte.

Napriek pokroku však Slovensko pred prvou svetovou vojnou stále významne zaostávalo za najvyspelejšími krajinami severnej Európy, čo poukazuje na potrebu komplexného riešenia, ktoré by zohľadňovalo regionálne špecifiká a zároveň reflektovalo potreby zraniteľných skupín obyvateľstva, ako sú dojčatá a malé deti. Z hľadiska budúcich demografických a zdravotných stratégií je preto nevyhnutné rozvíjať politiku, ktorá zameriava pozornosť na minimalizáciu regionálnych nerovností a podporu rovnomerného rozvoja kvality života v celom území.

Celkovo tieto historické poznatky poskytujú dôležitý kontext pre súčasné a budúce štúdie demografického vývoja, keďže umožňujú pochopiť, akým spôsobom sa dlhodobé procesy a ich regionálne variácie prejavujú v súčasnej štruktúre obyvateľstva. Detailné poznanie historických úmrtnostných pomerov zároveň pomáha lepšie nastaviť zdravotnícke a sociálne intervencie s cieľom zlepšiť životné podmienky a predĺžiť život obyvateľov v rôznych regiónoch Slovenska.

Zoznam prameňov a literatúry

- GRUNT, Juraj. Úmrtnostné tabuľky pre obyvateľstvo Slovenska v období 1900/01 a 1910/11. In: *Demografie*, roč. 6, 1964, s. 117–128.
- LIVI-BACCI, Massimo. *A Concise History of World Population*. Oxford: Blackwell Publishers, 2001.
- LIVI-BACCI, Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2003.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava: Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, 2016.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *100 rokov obyvateľstva Slovenska: od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2018.
- KUČERA, Milan. Budou se Evropané dožívat věku sta let? In: HORSKÁ, Pavla – KUČERA, Milan – MAUR, Eduard – STLOUKAL, Milan. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, 1990, s. 419–455.
- KUČERA, Milan. *Populace České republiky 1918 – 1991*. Praha: Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, 1994.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava: STIMUL, 2008.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Intenzita a character úmrtnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, roč. 38, 2014, s. 203–233.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Populačný vývoj Slovenska v dlhom 19. storočí. Náčrt demografických trendov. In: KOVÁČ, Dušan – KOWALSKÁ, Eva – ŠOLTĚS, Peter a kol. *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava: VEDA, 2015, s. 64–94.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938–1945*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2016.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *100 rokov obyvateľstva Slovenska od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava: Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, Filozofická fakulta UK Bratislava, 2018.
- VEREŠ, Pavel. Vývoj kojenecké úmrtnosti na Slovensku v letech 1900–1912. In: *Historická demografie*, roč. 9, 1985, s. 175–183.

Obraz četníckej služby v horách v dobovej profesijnej tlači medzivojnovovej ČSR¹

Marcel Demčák

Ing. Marcel Demčák
University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava
Faculty of Arts
Department of of Ethnology and Non-European studies
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava
Slovak Republic
e-mail: demcak1@ucm.sk
<https://orcid.org/0009-0007-0494-0103>

Populačné štúdie Slovenska 18:93–110

The image of the gendarmerie service in the mountains in the periodical professional press of interwar Czechoslovakia

The study deals with the performance of security service by gendarmerie members of the interwar Czechoslovakia who worked at gendarmerie stations in the mountainous areas of Czechoslovakia. First of all, attention is focused on the specifics of the performance of patrol, rescue and search services in the mountains. It also examines the activities of gendarmerie members in investigating poaching, robbery, smuggling and battles. This means those types of criminal activity that were most frequent in the mountainous environment. The study also deals with the equipment and weapons of gendarmerie members working in the mountains. Because it had to be purposeful in order to protect them and enable them to responsibly fulfill their assigned tasks. The study is primarily based on research into the periodical professional press that was devoted to gendarmerie.

Keywords: gendarmerie, mountains, poaching, robbery, smuggling

Úvod

Četníci vykonávali bezpečnostnú službu na celom území ČSR. Četnícke stanice mali svoje sídla a obvody nielen v rovinnom teréne, ktorý bol ľahko dostupný s množstvom zjazdových komunikácií, ale aj v hornatých oblastiach, kde bola priechodnosť terénu veľmi náročná.² Obyvateľstvo tam vlastnilo kúsok poľa, ale nie toľko, aby to stačilo na živobytie.³ Preto bola strava obyvateľov zameraná na mliečne a mäsité výrobky z vlastnej produkcie. Chov hospodárskych zvierat umožňovali rozsiahle plochy pasienkov a intenzívne lúčne hospodárenie, ktoré

¹ Príspevok je výstupom z riešenia projektu APVV-0199-20: Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia.

² VLADIMIROVIČ, Vladimír. Výkon bezpečnostní služby na lyžích. In: *Bezpečnostní služba*, roč. VII., Nakladatelství Otakara Vaňka, Praha 1937, s. 79.

³ PÁLA, T. Svěpomoc. In: *Bezpečnostní služba*, roč. V., Praha: Za svobodu, 1935, s. 218.

zabezpečovalo dostatok krmovín na zimu.⁴ U miestnych gazdov bolo zvykom, že dobytok pásli spoločne v hornatých oblastiach na salašoch.⁵ Väčšina obyvateľstva pracovala predovšetkým v lese. V obci sa zvyčajne nachádzal malý obchod, ktorý bol zásobovaný z okresného mesta. Na nový tovar sa čakalo dlho, keďže železničné alebo autobusové spojenie s okresným mestom nebolo. Ak bolo niečo vypredané, pomáhal sused susedovi.⁶ Drsné životné podmienky sa odrážali aj v prístupe miestnych obyvateľov voči cudzincom. Každý z nich si chránil sám seba, svoju rodinu alebo príslušníkov jeho politickej strany. Kým si človek nezískal ich dôveru, boli k nemu nedôverčiví a uzavretí. Viditeľné to bolo hlavne pri pátraní po páchateloch trestného činu. Ak bol trestný čin spáchaný na osobách, ktoré nepatrili do okruhu ich známych, tak neboli ochotní poskytovať informácie.⁷

Problematika četníckej služby v horách sa pravidelne objavovala na stránkach dobovej profesijnej periodickej tlače. Tá bola vykonávaná predovšetkým v hornatých prihraničných oblastiach a ďaleko od civilizácie. Cieľom je predstaviť špecifiká výkonu tejto služby, ktorý bol ovplyvnený osobitným spôsobom života obyvateľstva v tomto kraji a charakterom prírodných podmienok. V horách sa v každom ročnom období niečo dialo. V lete tam chodili pastieri, kosci, drevorubači, turisti, ale aj pašeráči. V zime zase lyžiari a miestni obyvatelia, ktorí zväžali drevo alebo seno zo senníkov, ktoré mali vybudované vo vyšších polohách.⁸ Ročné obdobie a prírodné podmienky do značnej miery ovplyvňovali charakter trestných činov. Četníci sa stretávali s rôznymi prípadmi, ktoré vyžadovali pomoc, vyšetrovanie alebo pátranie.

Základným písomným prameňom je štátom podporovaná tlač, ktorá sa venovala ozbrojeným zločkám ČSR a četníctvu. Mala široký územný záber, ktorý jej umožňoval uverejňovať informácie lokálneho, regionálneho ale aj celoštátneho charakteru. Slúžila na prezentáciu bezpečnostných zložiek, riešenie rôznych pracovných, sociálnych a odborných problémov. Četníci sa v nej vyjadrovali k otázkam výstroje, výzbroje, sociálneho zabezpečenia a nejasnosti ohľadom výkonu služby. Pre spestrenie obsahu uverejňovala aj články o histórii, osobnostiach z danej profesie. Vyznačovala sa odbornosťou a značnou mierou pravdivosti. Z hľadiska výskumu sú prínosne najmä články, ktoré sa zaoberali každodenným životom príslušníkov četníctva. Štúdia sa zameriava na tie trestné činy, ktoré boli typické pre túto oblasť. Na pozadí príkladov trestnej činnosti chce poukázať na špecifiká vyšetrovania pytlíctva, lúpežníctva, pašovania a bitiek. Venuje sa

⁴ PODOLÁK, Ján. Poloninské hospodárstvo Huculov v ukrajinských karpatoch. In: *Slovenský národopis*, roč. XIV., č. 2, Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1966, s. 196.

⁵ Tamže, s. 235.

⁶ PÁLA, T. Svěpomoc..., s. 218.

⁷ OBRUČA, František. Pronásledování zločinností. In: *Četnická hlídka* príloha časopisu *Naše vojsko*, roč. I., č. 7, Tiskárna MNO, Praha 1928, s. 49.

⁸ VLADIMIROVIČ, Vladimír. Výkon bezpečnostní služby na lyžích..., s. 79.

aj výstroji a výzbroji príslušníkov četníctva, keďže tá mala mimoriadne dôležitý význam z hľadiska výkonu služby.

Jedným z prvých štátom podporovaných časopisov, ktorý sa venoval danej problematike, bol časopis *Bratrství*, Jeho pokračovateľom bol časopis *Naše vojsko*, ktorý dokonca vydával špeciálne prílohu pre četníctvo pod názvom *Četnická hlídka*. Ďalším časopisom určeným pre úrady, zbory a bezpečnostné orgány bol časopis *Bezpečnostní služba*. Veľmi hodnotný obraz o kultúre a každodennosti četníctva prinášali aj *Četnické humoresky*.

Obchôdzková služba

Obchôdzková služba bola v hornatých oblastiach ovplyvnená členitým terénom, úzkymi chodníkmi a nehostinným počasím, ktoré sa rýchlo menilo.⁹ Obchôdzky boli kvôli terénu a charakteru osídlenia dosť náročné. Ľudské obydlia neboli zoskupené do jednej dediny alebo spojené jednou komunikáciou, ale boli roztrúsené po horských hrebeňoch a úľpabinách.¹⁰ Niekedy boli vzdialené od seba nie na hodiny, ale na dni chôdze. V zime to bolo omnoho zložitejšie ako v lete. Cesty boli zľadovatené a veľmi sa kĺzalo. Niektoré oblasti boli tak pokryté vysokou vrstvou snehu, že presun peši nebol možný najmä pri vysokom sypkom snehu.

Četníci, ktorí vykonávali obchôzku vo svojom obvode, chodili vo dvojici v uniforme s prilbou, karabínou a palicou. Jeden bol vždy veliteľom hliadky.¹¹ Trasa hliadky viedla cez dediny a gazdovské dvory tak, aby sa nevracali po tej istej trase. Počas obchôzky sa zastavovali u starostov obcí, aby sa ich povypytovali, čo je nového. Zastavovali sa aj v krčmách alebo hostincoch, aby sa najedli a napili.¹²

Chodili od chalupy k chalupe a od prístrešku pastiera k zrubu drevorubača. Presúvali sa cez husté lesy, pastviny, údolia a riečky. Ľudí stretávali málo, preto detailne poznali každý chodník, prameň, strom i kameň. Poznali bylinky a plody kríkov, ktoré sa dali používať ako náhrada zeleniny a korenia pri varení polievok, omáčok alebo pečení mäsa. Vedeli, kde sa dá všetko nájsť alebo sa bezpečne schovať. Životné podmienky tu boli ťažké. Drina za málo peňazí, ktoré sa rátali nie na koruny, ale na päť haliere. Ľudia sa za to nehanbili, vážili si každý halier.¹³

Četníci pri svojich obchôzkach doručovali tovar, ktorí sa nedal kúpiť v dedinskom obchodíku a musel byť kupovaný v meste. Vykonávali to na požiadanie miestnych obyvateľov, keďže v tom období bolo zaužívané, že o doručenie tovaru bol požiadany ten, kto tam mal cestu. Zvyčajne to boli koreniny, zubná pasta,

⁹ ELIÁŠ V. Četnická služba v horách. In: *Bezpečnostní služba*, roč. I., Praha: Za svobodu, 1931, s. 356.

¹⁰ VLADIMIROVIČ, Vladimír. Výkon bezpečnostní služby na lyžích..., s. 79.

¹¹ ELIÁŠ V. Četnická služba v horách..., s. 356.

¹² MLADÝ, Bohumil a kol. *Četnické humoresky III*. Knihovna četnického obzoru 6. 1930, s. 432–435.

¹³ ELIÁŠ V. Četnická služba v horách..., s. 356–357.

mydlo alebo hypermangán. Podobnými službičkami si četníci budovali s miestnymi obyvateľmi vzťah a dôveru.¹⁴

Pri dlhších obchôdkach mali četníci stanovený predpísaný odpočinok. Zväčša ho trávil rozhovormi s dedinčanmi. Nebolo tomu inak ani na slovenských kopaniciach, kde v odľahlých lesoch bývali malé osady. Obyvatelia mávali pred domom lavičky, na ktorých sedávali, pozorovali okolie alebo debatovali so susedmi. Ak okolo išli četníci, prihovorili sa im a prisadli si na chvíľku. Zväčša domácich ponúkli tabakom, potom si spoločne pofajčili a podebatovali.¹⁵ Mnohokrát neboli len predstavitelia zákona, museli mať niečo aj z kňaza, vedieť sa prihovoriť, poskytnúť útechu i dobré správy. Vždy v kapse nosili noviny. Bez ostychu sa vedeli podeliť o jedlo, napríklad o varené vajcia, ktoré rozpoľovali bajonetom. Aj takýmto spôsobom dokázali zisťovať informácie od ľudí žijúcich na samotách, od pastierov alebo len okoloidúcich ľudí. Ak to boli občania menších, používali na dorozumievanie rôzne posunky, úsmevy, mierne alebo zamračené pohľady. Vo všetkých ohľadoch mali záujem vypátrať akýkoľvek rafinovaný trestný čin.¹⁶

Povinnosťou veliteľa stanice bolo oboznámiť nového četníka o všetkých záležitostiach a postupoch, ktoré sa vykonávajú na četníckej stanici. Musel si osvojiť znalosť celého obvodu, terén, cesty, jeho obyvateľov, ich národnosť a náboženstvo, nebezpečné osoby a pod. Preto zvyčajne veliteľ stanice brával nového četníka na jeho prvú obchôdku. Spoločná hliadka slúžila aj na osobné spoznanie a zistenie odborných a osobných vlastností nového člena četníckej stanice. Napríklad na Orave bolo na niektorých miestach vysoké stúpanie. Aby preveril fyzickú kondičku nového četníka, vydal sa na vrchol kopca, nie postupne kľukatou cestou, ale priamo rýchlym tempom.¹⁷

Četníci susedných četníckych staníc sa dokonale poznali, keďže jednotlivé hliadky sa pri obchôdkach stretávali. Prípadne na miestach stretu na seba čakávali, aby si vymenili informácie.¹⁸ Napríklad na československo-poľskom pomedzí sa četníci stretávali so svojimi kolegami, četníkmi z poľskej strany hranice. Spájala ich vzájomná náklonnosť, keďže slúžili jednému a tomu istému cieľu. Mali podobné problémy, ale aj radosti. Diskutovali o pašovaní, prebiehaní zločincov a používaní pohraničných pastvín obyvateľstvom. Príjemnú atmosféru dotváralo fajčenie cigariet, ktoré boli nedostatkovým tovarom v Poľsku. Preto v rámci dobrých vzťahov, československý četníci zásobovali poľských kolegov týmto tovarom. Dobré vzájomné vzťahy medzi četníckymi stanicami pomáhali bezpečnostným pomerom na oboch stranách. Neraz vykonávali spoločné akcie

¹⁴ MLADÝ, Bohumil a kol. *Četnícké bumoresky III...*, s. 205.

¹⁵ MAKOVEC, Josef. Příběh starého Slováka. In: *Bezpečnostní služba*, roč. II., Praha: Za svobodu, 1932, s. 250.

¹⁶ ELIÁŠ, V. Četnícká služba v horách..., s. 356–357.

¹⁷ MLADÝ, Bohumil a kol. *Četnícké bumoresky III...*, s. 239–240.

¹⁸ Tamže, s. 55.

voči pašerákovi alebo lúpežníkovi.¹⁹ Vo všeobecnosti však platilo, že príslušníci četníctva v službe a mimo nej mohli prekračovať štátnu hranicu iba na základe zvláštneho rozkazu alebo povolenia. Bolo to vzhľadom k tomu, že prekročenie štátnej hranice cudzieho štátu bolo vnímané ako zásah do jeho suverenity. Platilo, že vo výnimočných prípadoch ju mohli prekročiť iba v súlade s podmienkami stanovenými v medzinárodných zmluvách so susednými štátmi.²⁰

Záchranná služba

Počas prázdnin alebo dovolení obyvatelia ČSR radi cestovali do hornatého kraja. Po príchode navštevovali príslušné četnícké stanice, aby sa informovali o možnostiach ubytovania, stravovania, lyžovania a turistiky. Táto skutočnosť prinášala so sebou aj rôzne udalosti, ktorým sa četníctvo muselo venovať.²¹

Dokonce v prvých rokoch existencie ČSR vykonávali četnícké stanice vo Vysokých Tatrách aj záchrannú službu. Tá bola fyzicky náročná a nebezpečná z hľadiska terénu i počasia. Četníctvo ju organizovalo a vykonávalo spolu s horskými vodcami z povolania a dobrovoľníkmi. Z tohto dôvodu na týchto četníckych staniach nechýbala záchranárska výstroj a výzbroj. K výzbroji patrili laná, skoby, cepiny, svietidlá a lekárnicky. V zime k tomu patrili ešte mačky na topánky a lyže. Výstroj pozostávala z impregnovaného oblečenia a zimných doplnkov ako čiapky, šály a rukavice. Touto výzbrojou a výstrojom sa odlišovali četníci pôsobiaci vo vysokohorskom prostredí od tých, ktorí slúžili na rovine alebo v meste. Četnícké hliadky sa museli pohybovať členitým terénom a horskými sedlami, kde nadmorská výška málokedy klesala pod 2000 metrov nad morom.²²

Výkon záchrannej služby si četníci zdokonaľovali na základe vlastných skúseností, ktoré získavali pri záchranných akciách. Svedčí o tom aj príbeh 6 lyžiarov z Českých Budějovic, ktorí sa začiatkom roka 1928 vydali na túru na lyžiach po trase Popradské pleso-Kôprovské sedlo-Kôprová dolina. Na Kôprovskom sedle jednému z účastníkov prišlo nevoľno. Napriek poskytnutej prvej pomoci náhle zomrel. Na horách vyčíňala snehová víchrica a hrozilo, že presunom mŕtveho do Kôprovej doliny ohrozí život ostatných. Preto mŕtveho kolegu nechali tam, pričom zapichli lyže do snehu ku najbližšej skale, aby ho bolo možné neskôr nájsť. Na druhý deň nahlásili udalosť na četníckej stanici vo Východnej. Ich zdravotný stav neumožňoval vrátiť sa do hôr a identifikovať miesto, kde sa nachádzali pozostatky ich kolegu. Četníkom udali, že mŕtvola sa nachádza 30 až 50 krokov od kameňa, kde sú zapichnuté lyže. Četnícka hliadka spolu s dobrovoľníkmi prekopávali

¹⁹ Tamže, s. 242–244.

²⁰ ERHART, Josef. *Rušeň četníctva*. 3. doplnené vydanie. Nový Bydžov: Grafické závody V. & A. Janata, 1932, s. 344.

²¹ BEJSTA, Karel. Turistické historky. In: *Bezpečnostní služba*, roč. IV., Praha: Za svobodu, 1934, s. 89.

²² NAVRÁTIL, František. Bezpečnostní služba ve Vysokých Tatrách. In: *Bezpečnostní služba*, roč. II., Praha: Za svobodu, 1932, s. 343–344.

terén v okruhu 50 krokov od uvedenej skaly. Keďže hľadanie bolo bezvýsledné, uskutočnili ho vo vzdialenosti 150 krokov. Nakoniec mŕtvolu našli vo vzdialenosti 220 krokov a v hĺbke asi trištvrté metra pod vrstvou tvrdého snehu.

Hľadanie v snehu bolo náročné. Sneh po niekoľkých dňoch v horách zamrzne. Počasie v horách nedovoľuje hľadať dlhšie ako dve až tri hodiny. Aj keď svietilo slnko, mrzlo alebo fúkal studený vietor. Prekopávanie snehu vyžadovalo tvrdú a vytrvalú prácu. Preto si četníci na základe vlastnej skúsenosti pripravili na podobné akcie oceľové tyče, ktoré boli asi pol centimetra hrubé a minimálne 2 metre dlhé. Pomocou týchto tyčí mohli prehľadávať v krátkom čase veľký priestor. Hľadanie uskutočňovali tak, že si najprv určili časť plochy, ktorú chceli prehľadávať. Potom postupovali v rojnici a zapichovali do snehu oceľové tyče. Ak narazili tyčou na prekážku, začali kopat.²³

Pátracia služba

Četnícke stanice každodenne prijímali obežníky o hľadaných osobách, vrahoch, zlodejoch, podvodníkoch, vojenských zbehoch, agentoch alebo väzňoch na úteku. Pátranie po týchto osobách niekedy trvalo aj roky. Dĺžka pátrania mnohokrát súvisela aj s neohlasovaním pobytu cudzincov príslušným úradom. Každý, kto prijal nového tovariša, remeselníka alebo sluhu, mal povinnosť ohlásit' jeho pobyt na príslušný obecný úrad. Týkalo sa to aj pohostinstiev, ktoré ubytovali cudzincov, aby ich zapisovali v knihe hostí. Preto pre četníkov na vidieku a odľahlých miestach ČSR bolo dôležité, aby dôsledne evidovali každého cudzinca. Pri obchôdkach kontrolovali u cudzích osôb ich legitímáciu, oprávnenie na výkon povolania, živnosť, pôvod tovaru, odkiaľ prichádzajú a kam smerujú. Cielene kontrolovali cudzie osoby vo svojom obvode aj na základe údajov získaných na obecnom úrade alebo u miestnych zamestnávateľov. Zvláštnu pozornosť pritom venovali služobníctvu, keďže tam sa najčastejšie hľadané osoby zdržiavali. Všetky zistené údaje si zapisovali do svojho zápisníka, pričom uvádzali čas a miesto kontroly. Zo skúseností vedeli, že v prípade neskoršieho pátrania im budú dané informácie veľmi osožné. Vedomosť o pohybe cudzincov v ich obvode bola veľmi prospešným poznatkom. Umožňovala im nielen zaistiť hľadané osoby, ale najmä predchádzať páchaniu trestných činov.²⁴

Lúpežníctvo

Hornatý kraj plný lesov poskytoval dostatok úkrytov pre trestne stíhané osoby. Schovávali sa tam predovšetkým lúpežníci, ktorí vykonávali lúpežné prepady a inú

trestnú činnosť. Četníci mali neľahkú úlohu pri pátraní po nich. Dôvodom bol malý počet četníkov na veľkosť obvodu četníckej stanice a nedostatočná podpora zo strany miestneho obyvateľstva. To sa v prípade zrady obávalo pomsty zo strany lúpežníkov a už vonkoncom nemalo snahu pochopiť situáciu poškodených a oceniť činnosť príslušníkov četníctva.²⁵

V roku 1924 v Karpatoch na východe ČSR ohrozovala životy a majetok obyvateľov horských oblastí trojčlenná banda lupičov. Prepádali pocestných a vykrádali salaše a horské obydlia. Ozbrojení boli vojenskými puškami. Kto sa im postavil na odpor, tomu sa vyhrážali zabitím. Keď bača odišiel s ovcami na pašu, usídlili sa v salaši. Tam si z kradnutej kukuričnej múky varili polentu, jedli slaninu a pili mlieko. Niekedy sa odvážili zísť dole do dediny, kde kradli odev, potraviny, pivo a alkohol. Pri osamelých ženách sa pokúšali o znásilnenie. Pátranie po nich nebolo jednoduché. Po dlhej dobe boli vypátraní až v zime na základe stôp v snehu. Pri odpore a streľbe zo strany lúpežníkov boli četníci nútení v sebaobrane strieľať. Jedného lúpežníka zastrelili. Lúpežníkmi boli rumunskí vojenský zbehovia, ktorí sa dali na lúpežnícke chodníky. Mŕtveho lúpežníka pochovali, tak ako všetkých ostatných páchatel'ov, na miestnom dedinskom cintoríne.²⁶

V hornatom kraji Podkarpatskej Rusi gazdovia pásli svoj dobytok na salašoch. Trvalo to od konca mája až začiatku júna do konca septembra, pričom sa riadili podľa počasia v danom roku. Pastieri na salašoch vykonávali nočnú stráž zameranú nielen proti divej zveri, ale aj lúpežníkom. Kradnutie oviec bolo v tejto oblasti bežným javom. Krádeže najčastejšie vykonávali samotní pastieri na susedných salašoch. Motívom bola snaha nahradiť vlastný dobytok, ktorý bol stratený, roztrhaný divou zverou alebo ukradnutý. Pastier zodpovedal za dobytok. Ak majiteľovi nedoniesol zvyšky kože, hlavu s ušami, na ktorých boli viditeľné vlastnicke znaky, tak musel zaplatiť primeranú sumu alebo dať náhradný dobytok.²⁷

Pytliactvo

Podľa skúseností četníkov bolo pytliactvo pre mnohých občanov povolaním, ale najmä obživou. Vyžadovalo odvahu, šikovnosť a prefikanosť. Mnoho lúpežníkov a zločincov začínalo pytliactvom. Bolo tomu tak aj u povestných bratov Šuhajových, ktorí od pytliactva prešli cez lúpeže, krádeže až ku vraždám.²⁸

V československo-saskom pohraničí boli hlboké a rozsiahle lesy, ktoré boli bohaté na zver, hríby a lesné plody. Pôsobili tu pytliaci, ktorí strieľali zver, ako sa im

²⁵ HŮZL, František. Rozmarné příhody četníka Břízy. In: *Bezpečnostní služba*, roč. VII., Praha: Nakladatelství Otakara Vaňka, 1937, s. 312.

²⁶ BEJSTA, Karel. Za stopou lupičů. In: *Četnická hlídka* příloha časopisu *Naše vojsko*, roč. I., č. 14, Praha: Tiskárna MNO, 1928, s. 105–106.

²⁷ PODOLÁK, Ján. Poloninské hospodárstvo Huculov v ukrajinských karpatoch..., s. 249.

²⁸ PETŘÍK-KVASY. Jak na ně? In: *Četnická hlídka* příloha časopisu *Naše vojsko*, roč. I., č. 20, Praha: Tiskárna MNO, 1928, s. 153.

²³ MACEK, Rudolf. Hledání zahynulých lyžarů zasypaných sněhem. In: *Četnická hlídka* příloha časopisu *Naše vojsko*, roč. I., č. 15, Praha: Tiskárna MNO, 1928, s. 118.

²⁴ SLABÝ, František. O kontrole cizinců. In: *Bezpečnostní služba*, roč. I., Praha: Za svobodu, 1931, s. 343–344.

chcelo. Nedbali na obdobia odstrelu. Tunajšie obyvateľstvo s pytlactvom začínalo už v mladom veku. Stalo sa, že četník dolapil pri pytliactve aj šestnásťročného mládenca.²⁹

Pytliaci sa nemuseli v noci obávať hájnikov. Tí nevykonávali sami nočné hliadky ani za mesačnej noci. Obávať sa museli jedine četníckych hliadok. Ale aj tu platili určité obmedzenia pre pohyb četníkov v lese, a to hlavne v období odstrelu divjej zveri. Vtedy četnícka hliadka vykonávala obchádzku cez les iba v čase od desiatej hodiny večer do tretej hodiny ráno.³⁰

Četnícka stanica vo svojom obvode vykonávala chytanie pytliačkov po konzultácii spolu s hájnikom. Ten im odporučal vytypované miesta, kde zvyčajne pytliači striehli na divú zver.³¹ Praktiky, ktorými četníci voči nim zakročovali, sa odvíjali od ich mnohoročnej skúsenosti. Záviseli aj na ich vzdelaní, odvahe a prefíkanosti. Dôležité bolo neustále prenasledovanie pytliačkov, keďže boli iba zriedkavé prípady, keď pytliača prichytili pri čine. Pred lovom bol v najväčšom vzrušení, preto jeho odvaha bola obrovská. Nosieval oblečenie farebne prispôsobené terénu, využíval leš, ale aj násilie pri obrane pred četníkmi alebo hájnikom. Z tohto dôvodu, ak neboli četníci v prevahe, tak nezakročovali. Preto zasahovali vtedy, keď sa pytliači vracali z lovu a už neboli tak vnútorne nabudení. Najlepšie skúsenosti pri zatýkaní mali četníci, keď pytliač opustil les. Vtedy bol nielen bez ochrany a úkrytu, ale aj bez násilnej zúrivosti, ktorú mal pred lovom.³²

V prípade úspešnej akcie chytených pytliačkov odzbrojili, odobrali im ich úlovok a zvedli z hory na četnícku stanicu.³³ Pri vypočúvaní nezačínali od ich náčelníka, ale od najslabšieho alebo najmladšieho člena pytliačkej bandy. Vo všeobecnosti prístupnejší boli tí, ktorí pristúpili do bandy ako poslední alebo mali najmenší majetok. Prípadne im bolo prízvukované, že sú pravdepodobne nevinní, keďže boli druhými k tomu prinútení a pod. Niekedy četníci využili pri vyšetrovaní vzájomnú nedôveru medzi nimi. Stačilo iba niečo nadhodit' a vyšetrovaní začali na seba navzájom prezrádzať, kde majú zbrane alebo aké trestné činy vykonali. Inokedy pomáhalo poriadne nakričať a pripomenúť im ich zodpovednosť za svoju rodinu a deti. Zbrane si pytliači skrývali obyčajne v dutom strome, stohu sena, pod brvnami dreva a pod. V zime ich nosili domov, aby ich úkryty v lese nevypátrali četníci podľa stôp v snehu. Preto sa četníkom zvyčajne oplatilo sledovať chalupy pytliačkov, aby zistili, či priniesli domov pušku alebo kam ju schovali.³⁴

Napríklad v Jeseníkoch, kde pôsobilo mnoho pytliačkov, boli pytliači takí vynaliezaví, že zbrane počas presunu ukrývali v kabátoch, na ktorých mali našité špeciálne vrecká. V nich schovávali osobitne pažbu, hlaveň a náboje.³⁵ Doma pušku schovávali pod lavicou, pod doskou jedálenského stola, v podlahe alebo v komíne. Pušky schovávali aj v chlievoch, kurníkoch, drevených rámoch dverí alebo u susedov. Boli prípady, že zbrane, kože a mäso mali uložené u svojich príbuzných, ktorí boli starší a žili osamote. Dokonca boli takí nápadití, že pušku pri prehliadkach domov schovávali ich ženy pod sukňou.

Napriek svedomitej službe četníctva voči pytliačkom a lúpežníkom sa množstvo nelegálnych zbraní neznižovalo. Dôvodom bolo nedostatočné množstvo údajov uvedených v zbrojnom pase. Pre držanie poľovníckej pušky stačil typ zbrane a jej kaliber (napríklad puška 16 mm, revolver browning, atď.). Bolo preto pochopiteľné, že prostredníctvom takéhoto zbrojného pasu bolo možné nakúpiť a predávať zbrane. Četníkmi bolo navrhované, aby zbrojný pas obsahoval okrem typu a kalibru zbrane aj výrobnú značku a evidenčné číslo. V prípade, že by mala zbraň tieto údaje odstránené, mala byť odoslaná na preskúšanie na náklady majiteľa. Dôvodom bolo, že neoznačené zbrane pochádzali väčšinou z krádeží.³⁶

Pašovanie

Četnícka služba v horskom prostredí si vyžadovala, aby sa četníci venovali aj odhaľovaniu pašerákov. Tí, najmä po vzniku ČSR, skupovali zlaté mince a prevážali ich do zahraničia. Vykonávali to prostredníctvom dohadzovačov od miestneho obyvateľstva. Zaujímal sa predovšetkým o zlaté 10, 20 koruny a zlaté dukáty.³⁷ Porušovali pritom Nariadenie Národného výboru z októbra 1918, ktoré zakazovalo vývoz alebo zavlečenie umeleckých a historických pamiatok z územia ČSR. Četníctvo bolo povinné zamedzovať vývoz pamiatok.³⁸ Preto četníci pôsobiaci v danom obvode museli byť mnohokrát prefíkanejší ako samotní obchodníci. Pri chytaní obchodníkov sa niekedy vydávali za samotných obchodníkov.³⁹

Na Podkarpatskej Rusi v pohraničí s Rumunskom bolo zase veľmi výhodné pašovanie tovaru. Dôvodom bola nízka hodnota rumunskej meny, ktorá umožňovala nakúpiť niektoré tovary aj o polovicu lacnejšie. Pašoval sa najmä rumunský lieh, tabak, cigarety, cigary, dobytok, ale aj zlato, striebro alebo fotografické prístroje.

²⁹ KIRCHSCHLÄGER, Vilém. Pytláci. In: *Bezpečnostní služba*, roč. II., Praha: Za svobodu, 1932, s. 13.

³⁰ BOHUSLAV, K. Doplňování četnictva. In: *Bezpečnostní služba*, roč. IV., Praha: Za svobodu, 1934, s. 68.

³¹ BEJSTA, Karel. První služební úspěch závodčího Kroupy. In: *Bezpečnostní služba*, roč. V., Praha: Za svobodu, 1935, s. 60.

³² PETŘÍK-KVASY. Jak na ně..., s. 153.

³³ BEJSTA, Karel. První služební úspěch závodčího Kroupy..., s. 61.

³⁴ PETŘÍK-KVASY. Jak na ně..., s. 154–155.

³⁵ KOLÁČEK, Václav. Ještě jedna pytlácká. In: *Bezpečnostní služba*, roč. III., Praha: Za svobodu, 1933, s. 146.

³⁶ MOŤOVSKÝ, Jozef. Ako by bolo treba čeliť neoprávnenému držaniu strelných zbraní a pytliačstvu. In: *Bezpečnostní služba*, roč. VI., Praha: Nákladem Otakara Vaňka, 1936, s. 16.

³⁷ ADUČ. Pašování zlatých mincí do zahraničí. In: *Bezpečnostní služba*, roč. II., Praha: Za svobodu, 1932, s. 189.

³⁸ PRŮDIK, Ján. Ochrana pamiatok. In: *Bezpečnostní služba*, roč. VI., Praha: Za svobodu, 1936, s. 294.

³⁹ ADUČ. Pašování zlatých mincí do zahraničí..., s. 189.

Československá koruna bola v Rumunsku tak významná, ako americký dolár v ČSR.⁴⁰

Pašovanie bolo výhodné aj v československo-poľskom pohraničí, kde sa vo veľkom pašovali kone. V Poľsku boli veľmi lacné. Ich cenový rozdiel oproti ČSR bol aj niekoľko tisíc. Dostatočné stráženie neumožňoval dlhý úsek spoločnej hranice, nepriechodný horský terén pokrytý hlbokými lesmi, veľký obvod četníckej stanice a malý počet četníkov. Preto úrady zaviedli stajňovú evidenciu. Každý občan, ktorý mal doma koňa, musel mať k tomu vystavený pas. Pri kontrole ho musel majiteľ predložiť četníkovi. Zabezpečené to bolo tak, že kto chcel na trhu v pohraničí predat' koňa, musel si nechať vystaviť dobytčí pas u obecného notára. Keď koňa na trhu predal, pas išiel novému majiteľovi. Ak nie, musel pas vrátiť naspäť notárovi, aby nedochádzalo ku jeho zneužitiu. Jeden pas stál na čiernom trhu 1000 Kč. Táto vysoká cena vplývala na vynaliezavosť pašerákov, ktorí sa veľmi flexibilne prispôbovali vzniknutým situáciám. Napríklad v meste Snina ukradli notárovi vrátené dobytčie pasy. Pričom každý pas bol jedinečný, keďže bol vystavovaný na konkrétneho koňa. Bol v ňom uvedený jeho vek a popis. Preto pašeráci vyhľadávali kone v Poľsku podľa ukradnutých pasov, aby sa pašovaný kôň svojim vzhľadom podobal uvedenému popisu. Boli si vedomí toho, že kôň bol četníctvom zhabaný, ak by sa jeho vzhľad nezhodoval s popisom uvedeným v pase.⁴¹

Od príslušníkov četníctva pôsobiacich v pohraničnom horskom prostredí bolo vyžadované, aby ovládali cudzí jazyk obyvateľstva žijúceho za štátnou hranicou. Neovládanie cudzieho jazyka malo mnoho nevýhod pre bezpečnostnú službu. Akonáhle cudzinci zistili, že četník neovládal ich reč, správali sa neochotne a úmyselne sťažovali výkon služby. To spôsobovalo, že četník bol často ústupný a nepožadoval všetko, čo bolo potrebné z hľadiska výkonu služby. Taktiež dochádzalo zo strany cudzincov k urážkam zakladajúcim skutkovú podstatu trestného činu. Stávali sa aj prípady, keď cudzinci chceli četníkov upozorniť na trestnú činnosť, ale kvôli rečovej bariére to nechávali tak. Znalosť cudzieho jazyka bola potrebná aj z hľadiska kontroly materiálu, ktorý cudzinci mali so sebou. Mnohokrát mali cudzinci pri sebe knihy a tlač, ktorú bolo potrebné prehládnuť, či neobsahuje nedovolený propagačný materiál. Pre noviny platilo zvláštne pravidlo skoro vo všetkých európskych krajinách, že boli vždy zabavované pri prechode cez štátnu hranicu. Pri vyšetrovaní bolo na škodu, ak vyšetrojúci četník pri vypočúvaní podozrivej osoby neovládal cudziu reč alebo ju ovládal iba čiastočne. Vyšetrovaná osoba mala dostatočne dlhý čas, aby si premyslela nepravdivú odpoveď a sťažovala

vyšetrovanie. Z tohto dôvodu bolo odporúčané, aby pri výbere do služby v pohraničí boli uprednostňovaní tí, čo ovládali príslušný cudzí jazyk.⁴²

Bitky

V hornatom a nehostinnom prostredí Karpát sa veľmi ťažko šírila kultúra. Tunajšia spoločnosť silno dbala na všetko, čo bolo tradičné a starosvetské. Výhodou bolo, že sa zachovávali obyčaje, zvyky, kroje a charakterové vlastnosti obyvateľstva. Nevýhodou bola poverčivosť a nezájum o logické premýšľanie. Stále tam existovali veci, ktoré boli v ostatných častiach ČSR viditeľné pred päťdesiatimi alebo sto rokmi. Preto tam bolo počuť o nevysvetliteľných záhadách, strašidelných príhodách, čarodejniciach a ich moci spojiť sa so záhrobím alebo mocnými pánmi Karpát. Četníci, ktorí pôsobili v tomto prostredí niekoľko rokov, buď si tieto veci nevšímali alebo im tiež začali veriť.

Miestni obyvatelia si vyberali partnerov do manželského zväzku zo svojej obce alebo z okolitých dedín. Svadby sa zúčastňovalo skoro celé obyvateľstvo obce. Hostia sa schádzali z celého okolia. Tí, ktorí schádzali z hôr, prišli aj so sekerami, ktoré nosili na obranu pred dravou zverou. Na hostine sa hralo a spievalo rovnako ako aj v iných krajoch republiky, ale jej priebeh primerane zodpovedal rázovitosti kraja. Miestni obyvatelia prežívali radosť alebo žiaľ bez zábran, voľnejšie a citovo mocnejšie. Keďže nebolo veľa príležitostí na spoločné stretnutia celých rodov, neraz sa hostina zvrhla na vybavovanie si starých sporov. Preto četníci po skončení svadby v dôsledku krvavých bitiek vyšetrovali ublíženie na zdraví, vraždu alebo pátrali po nezvestných. Ak pátranie nemalo výsledky, obyvatelia sa spravidla uchýlili ku svojej poverčivosti. Verili v to, že mocní duchovia Karpát sami vydajú mŕtvolu zmiznutej osoby, len čo ju uvoľnia jej tajomné sily. K tomu bolo potrebných pár strašidelných nocí a kúziel od miestnej vorožky, teda čarodejnice. Četníci týmto praktikám neverili a prijímali ich s úsmevom.⁴³

Podobne tomu bolo aj v horských osadách vo Vysokých Tatrách v období fašiangov. Po obci od rána chodili mládenci a spievali v každom dome. Dievčence ponúkali mládencom slaninu aj šišky. Gazdiné prispievali najmladšiemu mládenkovi nejaký ten groš na pálenku. Večer prebiehala fašiangová zábava. Na zábave nechýbala pálenka, ktorá mládencom dodávala odvahu a bola často príčinou bitiek alebo iného trestného činu.⁴⁴

Na východnom Slovensku zase bývalo zvykom, že obce usporadúvali tanečnú zábavu na ktorú prichádzali aj "parobci" z okolitých dedín. Išli tam kvôli zábave, ale aj kvôli príležitosti k bitke. Pred odchodom sa zvyčajne posilnili alkoholom a vybavili

⁴² KRB, Ján. O potrebe znalosti cizích jazykú. In: *Bezpečnostní služba*, roč. VI., Praha: Nákladem Otakara Vaňka, 1936, s. 19–20.

⁴³ PETŘÍK-KVASY. Tajemná svatební noc v Karpatech. In: *Četnická hlídka* příloha časopisu Naše vojsko, roč. I., č. 9, Praha: Tiskárna MNO, Praha 1928, s. 68–69.

⁴⁴ BOŽA. Po dvou letech. In: *Bezpečnostní služba*, roč. III., Praha: Za svobodu, 1933, s. 343.

⁴⁰ BEJSTA, K. Když se pašovalo. In: *Bezpečnostní služba*, roč. I., Praha: Za svobodu, 1931, s. 149.

⁴¹ MLADÝ, Bohumil a kol. *Četnické bumoresky III...*, s. 192–193.

nožmi, oloviankami (krátky kúsok železného lanka s oloveným zakončením na oboch koncoch), boxerskými doplnkami a pod. Na zábave to obyčajne začínalo štvorcami. Vyvrcholilo to až v situácii, keď "parobek" zo susednej obce začal tancovať s niektorou peknou miestnou devou. Príčinou bola mocenská rivalita susedných dedín, ktorých obyvatelia tvorili akýsi jednoliaty celok, ktorý si chránil svoju povosť. Napríklad aj v tom, či sú ich "parobci" silnejší ako tí zo susednej dediny. Každá takáto bitka bola následne ukončovaná zákrokom četníkov. Tí museli zabezpečiť odvoz ťažko ranených do nemocnice, ľahko ranených k lekárovi alebo domov. Následne vypátrať vinníkov, vypočúť svedkov, určiť škody a zozbierať dôkazový materiál. Výsledkom boli súdy, tresty, väzenie a poplatky za obhajcov i lekárov.⁴⁵

Výstroj a výzbroj

V zime bola četnícka služba v hornatom kraji náročná. Kvôli vysokému snehu nebol možný pohyb po cestách, ale ani mimo nich. Presun so snežnicami bol fyzicky náročný a pomalý, čo pri rýchlej zmene počasia v horách nebolo vyhovujúce. Preto bolo odporúčané používať lyže. Nie všetci četníci vedeli lyžovať. Z tohto dôvodu museli četníci vykonávajúci službu v horskom teréne absolvovať špeciálnu prípravu.⁴⁶ Tá zahŕňala horolezeckú a lyžiarsku výcvik. Výcvik mal zaručovať plný výkon služby a osobnú bezpečnosť.⁴⁷ Na lyžiarskom kurze bol každý účastník pod dozorom skúseného inštruktora, ktorý mu poradil a vysvetlil všetko potrebné. Pre výcvik na lyžiach bol spracovaný aj služobný predpis Š-1-3, ktorý popisoval správnu techniku jazdy na lyžiach. Venoval sa každému terénu, každým druhom lyží a technike lyžovania s výzbrojou. Preto najlepšie vyhovoval výkonu bezpečnostnej služby.⁴⁸ Všetky lyžiarske kurzy četníctva mali v učebnom programe výuku klasických lyžiarskych štýlov ako švihy, kristiánky a telemarky. Dôvodom bolo, že z hľadiska zabezpečenia bezpečnostnej služby to bolo postačujúce a mohol sa ich naučiť každý.⁴⁹ Účelom lyžiarskych kurzov bolo, aby sa náročné občôdzky v horách premenili na príjemný šport v peknom horskom prostredí.⁵⁰

Lyže boli pre četnícku službu v hornatom kraji osvedčeným pomocníkom. Bolo to kvôli tomu, že v týchto oblastiach napadol sneh v novembri a vydržal až do apríla. Prospech z toho mala služba a niekedy aj četníci, ktorí vnímali pohyb na lyžiach ako šport. Bolo to najmä v období, keď sa nič mimoriadneho v ich obvode

⁴⁵ ČOLÁK, Ladislav. Bitka na slovenskej dedine. In: *Bezpečnostní služba*, roč. III., Praha: Za svobodu, 1933, s. 382–383.

⁴⁶ VLADIMIROVIČ, Vladimír. Výkon bezpečnostní služby na lyžích..., s. 80.

⁴⁷ NAVRÁTIL, František. Bezpečnostní služba ve Vysokých Tatrách..., s. 343–344.

⁴⁸ VLADIMIROVIČ, Vladimír. Výkon bezpečnostní služby na lyžích..., s. 80.

⁴⁹ JIŘIČKA, František. Diferenciál lyžarských švihů. In: *Bezpečnostní služba*, roč. IV., Praha: Za svobodu, 1934, s. 8.

⁵⁰ VLADIMIROVIČ, Vladimír. Výkon bezpečnostní služby na lyžích.... s. 79.

nedialo. Vtedy si mohli pri občôdzkach na lyžiach vychutnať čaro prírody, ktoré bolo ešte nenarušené ľudskou činnosťou. Presúvali sa na čerstvom vzduchu po snehu, pozorovali srnky, líšky a zasnežené stromy. Lyžovali po strmých stráňach a tešili sa z krásy hôr. Pohyb na lyžiach bol pre väčšinu četníkov športovým zážitkom.

Mimoriadne praktickým pomocníkom boli lyže aj pri občôdzkach. Ľudské obydlia sa nachádzali ďaleko od seba, cesty boli zaviate snehom a chodníky neboli tiež vyšliapané, keďže v zime ľudia ostávali v teple vo svojich chalupách. Pešo sa ťažko brodilo snehom. Na lyžiach četníci veľmi ľahko a priamo prebrázdili aj zložitý terén. Orientovali sa podľa skupinky stromov, lesa, skál, kopcov a hviezd. Niekedy im v presune pomohli aj stopy od obchodníkov s ľanom. Stávalo sa, že občas v noci za zlého počasia zablúdili a pri hľadaní cesty narazili špičkou lyže do komína chalupy.⁵¹ Preto pre výkon služby na lyžiach bola potrebná dobrá fyzická kondícia, vytrvalosť a schopnosť orientovať sa v teréne.⁵²

Presun na lyžiach pomáhal četníkom aj pri preprave ranených alebo mŕtvych predovšetkým vo vzdialenom a neprístupnom teréne. Potvrďuje to aj prípad samovraždy lyžiara vo Vysokých Tatrách pri Velickom jazere, kde na miesto činu vyrazila na lyžiach četnícka hliadka zo Starého Smokovca. So sebou si vzala dobrovoľníkov, lyžiarske sane a povrazy. Po príchode mŕtvolu zabalila do plachiet a previazala povrazmi. Potom ju uložila na lyžiarske sane a dopravila do Tatranskej Polianky.⁵³

Na Šumave existovali obce, osady a samoty, do ktorých sa bolo možné dostať v zime iba na lyžiach. Četníci, ktorí vykonávali v tomto kraji občôdzky neboli z bezpečnostných dôvodov naklonení názoru, že karabína je vhodnou výzbrojou. Četníci mali pri zjazde na lyžiach karabínu prevlečenú na chrbát tak, aby im nezavadzala pri pohybe.⁵⁴ Keď karabína bola na chrbte, jej remeň prechádzal nad pravým ramenom cez prsia. Problémom bolo, že pri pohybe sťahoval hrudník, čím obmedzoval dýchanie. Karabína bola nebezpečná najmä pri páde. Stávali sa prípady, že boli pri pohybe na lyžiach po členitom teréne poranení do zátylka hlavy hlavnou karabínou. Z tohto dôvodu si karabínu ešte uväzovali o opasok. Nevýhoda karabíny bola aj pri pohybe po úzkych cestičkách v zalesnenom teréne, kde sa o karabínu zachytávali konáre stromov a krovín. V prípade momentu prekvapenia ju nebolo možné rýchlo použiť. Preto medzi sebou zdieľali názor, že by sa im pri pohybe na lyžiach lepšie osvedčila pištoľ. Oproti karabíne bola menšia, nebránila pri pohybe na lyžiach a umožňovala rýchlu manipuláciu pri neočakávanom útoku.

⁵¹ MRÁZEK. Pro četníky lyžaře. In: *Četnická hlídka* příloha časopisu Naše vojsko, roč. I., č. 8, Praha: Tiskárna MNO, 1928, s. 59–60.

⁵² VLADIMIROVIČ, Vladimír. Výkon bezpečnostní služby na lyžích..., s. 79–80.

⁵³ NAVRÁTIL, František. Bezpečnostní služba ve Vysokých Tatrách II. In: *Četnická hlídka* příloha časopisu *Naše vojsko*, roč. I., č. 16, Praha: Tiskárna MNO, 1928, s. 128.

⁵⁴ MRÁZEK. Pro četníky lyžaře..., s. 59–60.

Taktiež jej hmotnosť bola menšia a niekedy aj pri sedem hodinovom presune nebolo potrebné neustále rukami uvoľňovať remeň karabíny na hrudníku, aby sa im ľahšie dýchalo. Uvedený pohľad vychádzal z praxe četníkov konajúcich službu v horskom teréne, ktorí boli nútení používať lyže pri obchôdzkach niekedy aj celé štyri mesiace.⁵⁵

Četnícka služobná inštrukcia uvádzala, že vyzbrojenie četníctva ma byť také, aby službu konajúci četník mohol odvrátiť útok, ktorým by bol ohrozovaný jeho život alebo život iných osôb. Prípadne, aby zabezpečil znovunastoleniu práva. Karabína sama o sebe svojím vzhľadom vzbudzovala rešpekt, čím zabráňovala mnohým útokom a priestupkom. Pri jej použití, už iba účinok výstrelu vyvolával silný morálny efekt, že spravidla nebol potrebný ďalší výstrel. Jej efektívne využitie bolo aj pri strete s bandou pytlíakov alebo lupičov, ktorí boli zväčša vyzbrojení vojenskými puškami strieľajúcimi aj na 200 krokov.⁵⁶ Karabína sa vojenskými puškám bez problémov vyrovnávala, keďže paralyzovala zločinca na 200 až 300 krokov. Pištoľ by nemohla konkurovať loveckej a vojenskej puške, pretože prestávala byť presná nad 30 krokov. Četník by sa dostal do konfliktu s vojenským prokurátorom pri použití zbrane na menšiu vzdialenosť, ak by nevyčerpal všetky možné miernejšie prostriedky.⁵⁷ Nadriadenými bolo odporúčané, aby četníci nosili karabínu namiesto pištole. V knihe muselo byť zapísané, akú zbraň si má hliadka zobrať na obchôdzku. Karabína bola v knihe uvádzaná pod skratkou "K", pištoľ zase ako "P".⁵⁸

Výhody nosenia karabíny boli popisované na základe príbehov z praxe. Napríklad na pozadí príbehu pri zatýkaní skupiny cigánov na obecnej zábave sa vyzdvihovalo nosenie karabín s bodákom namiesto pištole. Pri zatýkaní cigánov nastala zložitá situácia v dave ľudí, ktorá z bezpečnostného hľadiska bola vhodná pre použitie bodáku namiesto pištole. Keďže bodákom zasiahli priamo útočníka, ale pri použití pištole by ohrozovali životy okolostojacich osôb. Nosenie karabíny s bodákom budilo väčší rešpekt u obyvateľstva, keďže bola ich výzbroj viditeľná už z diaľky.⁵⁹

Otázka zavedenia prilby rozvírila medzi četníkmi pozitívne, ale i negatívne ohlasy. Od prilby sa očakávalo, že bude chrániť pred úderom, každým počasím a bude hygienickejšia. Ďalším očakávaním bolo, že bude zhotovená z ľahkého

⁵⁵ KUČERA, J. Výzbroj četníku-lyžařů. In: *Bratrství*, roč. VIII., č. 17, Praha: Miloš Maixner, 1926, s. 65–66.

⁵⁶ BOTKA, Vlastimil. O ozbrojení četnictva. In: *Bratrství*, roč. IV., č. 22, Praha: Miloš Maixner, 1922, s. 2.

⁵⁷ ŠEVČÍK, Bohdan. Ozbrojení četnictva. In: *Bratrství*, roč. VII., č. 3, Praha: Miloš Maixner, 1925, s. 10.

⁵⁸ MLADÝ, Bohumil a kol. *Četnické humoresky III.*, s. 292.

⁵⁹ KRÍŽEK. Obtížné zatýkání cikánů. In: *Četnická hlídka* příloha časopisu *Naše vojsko*, roč. I., č. 1, Praha: Tiskárna MNO, 1927, s. 4.

a trvácnejšieho materiálu, pričom bude jasne symbolizovať príslušnosť ku četníctvu. Plochá čiapka zhotovená zo súkna už nezabezpečovala požadovanú ochranu pred útokom a počasím. Nevyhovujúca bola najmä pri silnom vetre, daždi, snehu, mraze, ale aj prudkom slnku, ktoré spôsobovalo neraz úpal.⁶⁰

Četnícka prilba bola zavádzaná najprv na skúšku. Bola omnoho ľahšia ako stará rakúska helma, ale zase ťažšia ako čiapka, a taktiež mala upínanie. Jej nosenie oceňovali predovšetkým četníci, ktorí slúžili v rovinnom kraji južného Slovenska. Dôvodom bolo, že už si nemuseli pri silnom vetre pridržovať čiapku rukou.⁶¹ Na druhej strane prilba bola oproti čiapke ťažšia a málo praktická. Spolu s výzbrojou četníctva zatťažovala četníkov pri výkone obchôdzok, prenasledovaní páchatel'ov alebo domových prehlídkach. Samotná karabína s bodákom a dvadsiatimi ostrými nábojmi vážila 7 kilogramov. Medzi četníkmi platila zásada, že fyzická únava a vyčerpanie síl môže zlomiť vôľu a horlivosť pre výkon služby.⁶² Obávali sa ju nosiť aj preto, aby im v búrke neprotiahla blesk alebo pri páde neporanila uši a nos.⁶³

Obuv tvorila dôležitú súčasť výstroje četníctva. Nebol jej však venovaný taký veľký záujem ako prilbe alebo karabíne. Obuv četníkov tvorili kožené topánky a kamaše, ktoré obopínali predkolenie. Podľa skúsenosti četníkov z praxe v niektorých prípadoch nezodpovedali potrebám služby. V mestách, kde sa chodilo po tvrdých vydláždených uliciach nebol žiadny problém s koženými kamašami. Na juhu Slovenska v okolí Komárna, kde boli daždivé zimy, sa museli četníci počas obchôdzky neraz brodiť aj vyše tridsať centimetrov vysokým blatom. Kožené kamaše neboli stavané na to, aby zabráňovali presiaknutiu vody a blata do topánok. Podobne to bolo na Orave a v iných horských oblastiach, kde sa sneh, voda i blato dostávalo pod kožené kamaše a do topánok. Tento fakt spôsoboval podchladenie nôh a s tým súvisiace choroby. Samotná chôdza v kožených kamašiach nebola vôbec pohodlná. Taktiež údržba bola náročnejšia, keďže sa koža neustále o seba trela. Četníci požadovali radšej vysoké čierne čizmy, ktoré by ich chránili pred vodou, blatom a snehom.⁶⁴

Četnícke stanice boli náhodne kontrolované aj četníckym zemským veliteľom. Okrem iného, kontrolovaná bola ústroj a výzbroj. Pri ústroji bola kontrola zameraná hlavne na obuv, či nebola nejak upravovaná u obuvníka, aby bola pohodlnejšia, praktickejšia alebo elegantnejšia.⁶⁵

⁶⁰ R. M. Otázka prilby pro čs. četnictvo. In: *Bratrství*, roč. IV., č. 17, Praha: Miloš Maixner 1922, s. 2.

⁶¹ Ještě příspěvek k diskusi o přilbách a vyzbrojení četnictva. In: *Bratrství*, roč. VIII., č. 16, Miloš Maixner, Praha: Miloš Maixner, 1926, s. 61.

⁶² Příspěvek k diskusi o přilbách a vyzbrojení četnictva. In: *Bratrství*, roč. VIII., č. 12, Praha: Miloš Maixner, 1925, s. 46.

⁶³ MLADÝ, Bohumil a kol. *Četnické humoresky III.*, s. 372.

⁶⁴ ZAPLATÍLEK, Emanuel. Kožené kamaše u četnictva. In: *Bratrství*, roč. VIII., č. 20, Praha: Miloš Maixner, 1926, s. 80.

⁶⁵ MLADÝ, Bohumil a kol. *Četnické humoresky III.*, s. 222.

Záver

Četnícka služba v horách mala špecifický charakter. Četníci v nej boli vystavovaní nebezpečenstvu počas celého roka. No na rozdiel od iných oblastí, v horách im hrozilo nebezpečenstvo aj od charakteru prírodných podmienok a počasia. V lete a jeseni hrozilo nebezpečenstvo úrazu pri pošmyknutí alebo zosuve skál. V zime a na jar to bol chlad, lavíny a pád na lyžiach. Riziko úrazov hrozilo nielen pri pravidelných obchôdzkach, ale predovšetkým pri záchranných akciách.⁶⁶ Mnoho četníkov v zime zamrzlo z dôvodu fyzického vysilenia.⁶⁷

Nezaznamenal sa žiadny prípad, keď sa četníci stali obeťou výkonu svojej služby. Členitý terén s prudkým stúpaním alebo klesaním, hlboké tmavé lesy a extrémne výkyvy počasia spôsobovali, že četníci niekedy ani nevideli, z ktorej strany im hrozí nebezpečenstvo. Preto pri výkone svojej služby museli byť veľmi opatrní, nedôverčiví a schopní všimnúť si aj bezvýznamné okolnosti. Bolo však nevyhnutné, aby nikdy neprecaňovali vlastné sily a nepodceňovali zločinca. Podľa skúsených četníckych učiteľov boli najlepšimi priateľmi četníkov opatrnosť, rozvaha a nedôvera.⁶⁸ Pri vyšetrovaní trestných činov využívali znalosť špecifického prostredia a overené metódy vyšetrovania.⁶⁹

Aj v horách museli byť príslušníci četníctva pri výkone služby stále riadne ustrojení a ozbrojení. Oproti iným oblastiam výkonu služby bola výzbroj v horách špecifická tým, že tam nepatrila šabl'a. Z hľadiska výstroje boli v zime preferované predovšetkým lyže.⁷⁰

Zoznam prameňov a literatúry

- ADUČ. 1932. Pašovanie zlatých mincí do zahraničí. In: *Bezpečnostní služba*, roč. II., Praha: Za svobodu, s. 189–190.
- ANON. 1926. Ještě příspěvek k diskusi o přílbách a vyzbrojení četnictva. In *Bratrství*, roč. VIII., č. 16, Praha: Miloš Maixner, s. 61–62.
- ANON. 1921. Oběti četnické služby. In: *Bratrství*, roč. III., č. 42, Praha: Miloš Maixner, s. 2–3.
- BEJSTA, K. 1931. Když se pašovalo. In: *Bezpečnostní služba*, roč. I., Praha: Za svobodu, s. 149–153.
- BEJSTA, Karel. 1935. První služební úspěch závodčího Kroupy. In: *Bezpečnostní služba*, roč. V., Praha: Za svobodu, s. 60–61.

⁶⁶ NAVRÁTIL, František. *Bezpečnostní služba ve Vysokých Tatrách...*, s. 344.

⁶⁷ MRÁZEK. *Pro četníky lyžaře...*, s. 60.

⁶⁸ ROTUS. *Naši přátelé a nepřátelé*. In: *Četnická hlídka příloha časopisu Naše vojsko*, roč. I., č. 15, Praha: Tiskárna MNO, 1928, s. 118.

⁶⁹ *Oběti četnické služby*. In: *Bratrství*, roč. III., č. 42, Praha: Miloš Maixner, 1921, s. 2.

⁷⁰ ERHART, Josef. *Ruvěť četnictva*. Praha: Knihotiskáren Typus, 1937, s. 255–256.

- BEJSTA, Karel. 1934. Turistické historky. In: *Bezpečnostní služba*, roč. IV., Praha : Za svobodu, s. 89–90.
- BEJSTA, Karel. 1928. Za stopou lupičů. In *Četnická hlídka příloha časopisu Naše vojsko*, roč. I., č. 14, Praha: Tiskárna MNO, s. 105–106.
- BOHUSLAV, K. 1934. Doplnování četnictva. In: *Bezpečnostní služba*, roč. IV., Praha: Za svobodu, s. 68–69.
- BOTKA, Vlastimil. 1922. O ozbrojení četnictva. In: *Bratrství*, roč. IV., č. 22, Praha: Miloš Maixner, s. 2.
- BOŽA. 1933. Po dvou letech. In: *Bezpečnostní služba*, roč. III., Praha: Za svobodu, s. 343.
- ČOLÁK, Ladislav. 1933. Bitka na slovenskej dedine. In: *Bezpečnostní služba*, roč. III., Praha: Za svobodu, s. 382–383.
- ELIÁŠ V. 1931. Četnícka služba v horách. In: *Bezpečnostní služba*, roč. I., Praha : Za svobodu, s. 355–357.
- ERHART, Josef. 1932. *Ruvěť četnictva*. 3. doplnené vydanie. Nový Bydžov : Grafické závody V. & A. Janata, 574 s.
- ERHART, Josef. 1937. *Ruvěť četnictva*. Praha: Knihotiskáren Typus, 476 s.
- HŮZL, František. 1937. Rozmarné příhody četníka Břízy. In: *Bezpečnostní služba*, roč. VII., Praha: Nákladem Otakara Vaňka, s. 312–313.
- JIRÍČKA, František. 1934. Diferenciál lyžarských švihů. In: *Bezpečnostní služba*, roč. IV., Praha: Za svobodu, s. 8–9.
- KIRCHSCHLÄGER, Vilém. 1932. Pytláci. In: *Bezpečnostní služba*, roč. II., Praha: Za svobodu, s. 13–14.
- KOLÁČEK, Václav. 1933. Ještě jedna pytlácká. In *Bezpečnostní služba*, roč. III., Praha: Za svobodu, s. 146–147.
- KRB, Ján. 1936. O potrebe znalosti cizích jazyků. In: *Bezpečnostní služba*, roč. VI., Praha: Nákladem Otakara Vaňka, s. 19–20.
- KŘÍŽEK. 1927. Obtížné zatýkání cikánů. In *Četnická hlídka příloha časopisu Naše vojsko*, roč. I., č. 1, Praha: Tiskárna MNO, s. 3–5.
- KUČERA, J. 1926. Výzbroj četníků-lyžařů. In *Bratrství*, roč. VIII., č. 17, Praha: Miloš Maixner, s. 65–66.
- MACEK, Rudolf. 1928. Hledání zahynulých lyžarů zasypaných sněhem. In *Četnická hlídka příloha časopisu Naše vojsko*, roč. I., č. 15, Praha : Tiskárna MNO, s. 118.
- MAKOVEC, Josef. 1932. Příběh starého Slováka. In *Bezpečnostní služba*, roč. II., Praha : Za svobodu: Praha, s. 250–251.
- MLADÝ, Bohumil a kol. 1930. *Četnické humoresky III*. Knihovna četnického obzoru 6, 448 s.
- MOŤOVSKÝ, Jozef. 1936. Ako by bolo treba čeliť neoprávnenému držaniu strelných zbraní a pytláčstvu. In *Bezpečnostní služba*, roč. VI., Praha: Nákladem Otakara Vaňka, s. 16–17.

- MRÁZEK. 1928. Pro četníky lyžaře. In *Četnická hlídka příloha časopisu Naše vojsko*, roč. I., č. 8, Praha: Tiskárna MNO, s. 59–60.
- NAVRÁTIL, František. 1932. Bezpečnostní služba ve Vysokých Tatrách. In: *Bezpečnostní služba*, roč. II., Praha: Za svobodu, s. 343–345.
- NAVRÁTIL, František. 1928. Bezpečnostní služba ve Vysokých Tatrách II. In: *Četnická hlídka příloha časopisu Naše vojsko*, roč. I., č. 16, Praha: Tiskárna MNO, s. 127–128.
- OBRUČA, František. 1928. Pronásledování zločinností. In *Četnická hlídka příloha časopisu Naše vojsko*, roč. I., č. 7, Praha: Tiskárna MNO, s. 49.
- PÁLA, T. 1935. Svěpomoc. In: *Bezpečnostní služba*, Ročník V., Praha: Za svobodu, s. 218–219.
- PETŘÍK - KVASY. 1928. Jak na ně? In: *Četnická hlídka příloha časopisu Naše vojsko*, roč. I., č. 20, Praha: Tiskárna MNO, s. 153–156.
- PETŘÍK - KVASY. 1928. Tajemná svatební noc v Karpatech. In: *Četnická hlídka příloha časopisu Naše vojsko*, roč. I., č. 9, Praha: Tiskárna MNO, s. 68–69.
- PODOLÁK, Ján. 1966. Poloninské hospodárstvo Huculov v ukrajinských karpatoch. In *Slovenský národopis*, roč. XIV., č. 2, Bratislava: Vydavateľstvo SAV, s. 193–292.
- PRÚDIK, Ján. 1936. Ochrana pamiatok. In: *Bezpečnostní služba*, roč. VI., Praha: Za svobodu, s. 294–298.
- R, M. 1922. Otázka přílby pro četnictvo. In: *Bratrství*, roč. IV., č. 17, Praha: Miloš Maixner, s. 2.
- ROTUS. 1928. Naši přátelé a nepřátelé. In: *Četnická hlídka příloha časopisu Naše vojsko*, roč. I., č. 15, Praha: Tiskárna MNO, s. 118–120.
- SLABÝ, František. 1931. O kontrole cizinců. In: *Bezpečnostní služba*, roč. I., Praha: Za svobodu, s. 343–344.
- ŠEVČÍK, Bohdan. 1925. Ozbrojení četnictva. In: *Bratrství*, roč. VII., č. 3, Praha: Miloš Maixner, s. 9–10.
- Š. J. 1925. Příspěvek k diskusi o přílbách a vyzbrojení četnictva. In: *Bratrství*, roč. VIII., č. 12, Praha: Miloš Maixner, s. 46.
- VLADIMIROVIČ, Vladimír. 1937. Výkon bezpečnostní služby na lyžích. In: *Bezpečnostní služba*, roč. VII., Praha: Nákladem Otakara Vaňka, s. 79–80.
- ZAPLATÍLEK, Emanuel. 1926. Kožené kamaše u četnictva. In: *Bratrství*, roč. VIII., č. 20, Praha: Miloš Maixner, s. 80.

Ekonomická aktivita obyvateľstva Slovenska v medzivojnovom období a jej regionálne rozloženie¹

Pavol Tišliar – Branislav Šprocha

prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.
Masaryk University
Faculty of Arts Department of Archaeology and Museology
Arna Nováka 1
602 00 Brno
Czech Republic
&
University of Ss. Cyril and Methodius in Trnava
Faculty of Arts
Slovak Republic
e-mail: tisliar@phil.muni.cz
<https://orcid.org/0000-0002-0886-7499>

doc. RNDr. Branislav Šprocha, Ph.D.
Slovak Academy Science
Centre of Social and Psychological Sciences, v.v.i.
Šancová 56
811 05 Bratislava
Slovak Republic
e-mail: branislav.sprocha@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6197-0519>

Populačné štúdie Slovenska 18:111–126

Economic Activity of the Population of Slovakia in the Interwar Period and Its Territorial Differentiation

This study focuses on the economic activity of the Slovak population during the interwar period, with particular emphasis on regional disparities and structural transformations within the economy. Using data from the 1921 and 1930 censuses, the authors highlight the slow transition from an agrarian to a more industrial economy, while also addressing the impact of economic crises, migration processes, and gender inequalities. The contribution also reflects on the methodological limitations of contemporary statistics and provides a comprehensive overview of the socio-economic and demographic development of Slovakia within the context of the interwar Czechoslovak Republic.

Keywords: economic activity, interwar period, demography, employment, Slovakia

¹ Článok je jedným z výsledkov projektov: APVV-0199-20 “Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. storočia” a VEGA č. 1/0231/23 “Priestorové diferenciacie prirodzeného polyhu obyvateľstva na Slovensku od konca 19. storočia do konca 20. rokov 20. storočia”.

Úvod

Demografický a ekonomický obraz Slovenska v medzivojnovom období (1919 – 1939) bol formovaný zložitými hospodársko-politickými zmenami, ktoré ovplyvnili populačný vývoj a štruktúry obyvateľstva. Toto obdobie predstavuje dôležitý medzník v histórii Slovenska, charakterizovaný prebiehajúcou demografickou revolúciou a snahou prispôsobiť sa novým podmienkam vzniknutej Československej republiky (ČSR).

Ekonomická aktivita obyvateľstva, definovaná ako každá zárobková alebo nezárobková činnosť v odvetviach výroby a služieb súvisiaca s vytváraním produktov spoločnosti,² je dôležitá pre analýzu vzťahu materiálnej stránky života a populačného vývoja. Demografia pristupuje k ekonomickej aktivite z troch hlavných aspektov: delí populáciu podľa zdroja obživy do ekonomických tried (vytvára tým ekonomickú štruktúru obyvateľstva), delí obyvateľstvo podľa postavenia v zamestnaní do sociálnych skupín (vytvára pritom sociálnu štruktúru, čo umožňuje sledovať sociálnu mobilitu) a diferencuje základné demografické procesy (sobášnosť, úmrtnosť, plodnosť/pôrodnosť) a celkovú reprodukciu obyvateľstva vo vzťahu k sociálno-ekonomickej príslušnosti. Ekonomická aktivita žien sa v demografii sleduje detailnejšie aj ako faktor ovplyvňujúci charakteristiky plodnosti a pôrodnosti, ako je celkový počet detí, medzipôrodné intervaly či vek matky pri pôrodoch, vo vzťahu k jej sociálno-ekonomickej pozícii a celkovej pozícii rodiny. Ide teda o pomerne zaujímavú charakteristiku. V tomto príspevku sa sústreďujeme na prehľad vybraných výsledkov a regionálneho rozloženia ekonomickej aktivity v medzivojnovom období na Slovensku.

Hospodárske východiská a vývoj v medzivojnovom období na Slovensku

Ekonomická aktivita je priamo podmienená existujúcim hospodárstvom a hospodárskou činnosťou. Po vzniku ČSR v roku 1918 sa slovenské hospodárstvo, dovtedy integrované do rakúsko-uhorského, ale najmä uhorského trhu, muselo adaptovať na nové vnútorné trhy a konkurenciu priemyselne a poľnohospodársky vyspelejšej západnej časti republiky (Čechy, Morava a Sliezsko). Československo síce zdedilo väčšinu priemyselnej kapacity zaniknutej monarchie, no drvivá väčšina bola sústredená v českých krajinách, čím Slovensko zostalo prevažne poľnohospodársky orientovanou časťou nového štátu,³ a to počas celej prvej polovice 20. storočia. Netýkalo sa to len priemyslu, ale vyspelosť, rozvinutosť a silnejšiu pozíciu mali v západnej časti republiky aj doprava, obchod, a tiež služby. Prvé sčítanie obyvateľstva v roku 1921 ukázalo, že v českých krajinách bol pomer priemyslu a poľnohospodárstva 40 % : 32 % v prospech priemyslu, zatiaľ čo

na Slovensku patrilo k priemyslu len asi 17 % a k poľnohospodárstvu až 61 % obyvateľstva v prvých desaťročiach 20. storočia.

V prvej polovici 20. rokov došlo v Československu k prekonaniu povojnovej hospodárskej krízy a k oživeniu hospodárstva.⁴ Napriek tomu sa slovenské podniky na vnútornom trhu presadzovali pomerne ťažko, keďže české krajiny dominovali aj v oblasti pôdohospodárstva. Až 75 % poľnohospodárskej produkcie Československa totiž vyrobili české krajiny.⁵ Slabá konkurencieschopnosť slovenského priemyslu, a vôbec hospodárstva ako celku bola prehlbovaná stratou tradičných odbytišťa najmä v susednom Maďarsku, ale tiež vznikajúcou silnou konkurenciou českého kapitálu, ktorý rovnako hľadal po strate odbytišťa v Rakúsku svoje nové uplatnenie.⁶ Nachádzal ho, pochopiteľne, hlavne na novom vnútornom trhu na východe krajiny. Priemyselnejšia západná časť ČSR riešila tento problém získaním silnejšej pozície na slovenskom a podkarpatskoruskom trhu, čo sa prejavovalo zvyšovaním tlaku na skromné hospodárstvo v týchto regiónoch.

Najväčšou skúškou pre medzivojnové hospodárstvo bola celosvetová hospodárska kríza, ktorá prepukla v roku 1929.⁷ V Československu bola táto kríza mimoriadne hlboká, s poklesom priemyselnej výroby do roku 1933 až o 40 %. Najviac zasiahnuté boli sektory ako železiarstvo, ťažba uhlia, stavebníctvo, drevospracujúci priemysel, sklárstvo, ale tiež odevný priemysel.⁸ Export sa v tomto období výrazne znížil, pričom hodnoty vývozu pred rozpadom ČSR v roku 1938 dosahovali len približne 58 % predkrízovej úrovne.⁹

Veľká hospodárska kríza, na ktorej počiatkoch sa výraznejšie podieľala najmä agrárna kríza (od r. 1928), mali katastrofálny vplyv na slovenské obyvateľstvo, najmä na vidiek, kde pretrvávala silná agrárna preľudnenosť už od poslednej tretiny 19. storočia.

Celkový pokles výroby bol čiastočne spôsobený nízkou kúpyschopnosťou obyvateľstva a tiež silným obmedzením zahraničného vývozu v dôsledku ochranných ciel iných krajín postihnutých krízou. K viditeľnejšiemu oživeniu výroby došlo až v priebehu roka 1936, čo bolo podmienené zlepšením podmienok

⁴ FALTUS, Jozef. *Povojnová hospodárska kríza v rokoch 1921 – 1923 v Československu*. Bratislava: SAV, 1966; PRŮCHA, Václav a kol. *Nástin hospodárskych dějin v období kapitalismu a socialismu*. Praha: Svoboda, 1987, s. 126.

⁵ Mýtus a realita *hospodárské vyspelosti Československa medzi světovými válkami*. Praha: Karolinum, 2000, s. 16.

⁶ HALLON, Eudovít. *Industrializácia Slovenska 1918 – 1938. (Rozvoj alebo úpadok?)*. Bratislava: Veda, 1995, s. 44.

⁷ BARTLOVÁ, Alena. Hospodárska kríza na Slovensku v rokoch 1929 – 1933. In: *Historický časopis*, č. 2/32, 1984, s. 219; LACINA, Vlastislav. *Krize Československého zemědělství 1928 – 1934*. Praha: ČSAV, 1974, s. 38.

⁸ FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Elena. Hospodárske..., s. 63; KRÍŽ, Karel. *Perspektivy naší soudobé hospodárské krise*. Praha: Svaz národního osvobození, 1935, s. 8.

⁹ HALLON, Eudovít. *Industrializácia...*, s. 148.

² ROUBÍČEK, Vladimír. *Úvod do demografie*. Praha: Codex Bohemia, 1997, s. 160.

³ FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Emília. *Hospodárske dejiny*. Bratislava: VŠE, 1992, s. 60.

v zahraničnom obchode a vzostupom zbrojárskeho priemyslu. Predkrízová úroveň výroby sa však do roku 1938, ako bolo spomenuté, nedosiahla.

Slovenské obyvateľstvo ťažko znášalo následky hospodárskych kríz. Napriek tomu, že Slovensko nemalo rozvinuté poľnohospodárstvo, po vzniku ČSR sa naň hľadelo ako na agrárnu časť republiky, ktorá ju mala „živit“, hoci na to chýbali vhodné podmienky.¹⁰ V 20. rokoch sa vývoz poľnohospodárskych plodín zo Slovenska orientoval najmä na české trhy, pričom prevažoval vývoz surovín a polotovarov. Agrárna kríza koncom 20. rokov ale situáciu zmenila. Vývoz obilnín do českých krajín poklesol až o 70 %.¹¹

Ešte horšia situácia nastala v slovenskom priemysle. Nízka konkurencieschopnosť viedla k postupnej likvidácii menších podnikov českým kapitálom. Vyššie výrobné náklady a vysoké dopravné tarify na železnici oslabovali pozície slovenských podnikov na československom trhu aj vo vzťahu k vývozu. Zníženie vývozu do typických exportných krajín ako Maďarsko, Rakúsko a Nemecko (vplyvom ochrany ich vnútorných trhov) krízu v priemysle ešte prehĺbilo.¹² Svetová hospodárska kríza v 30. rokoch bola pre slovenský priemysel katastrofou, z ktorej sa začal spamätávať až v roku 1936.

Ekonomická aktivita obyvateľstva

Ekonomickú aktivitu obyvateľstva možno sledovať vďaka dvom riadnym sčítaniam obyvateľstva v ČSR v rokoch 1921 a 1930.¹³ V roku 1930 sa uskutočnil aj osobitný súpis poľnohospodárskych a živnostenských podnikov.¹⁴ Napriek tomu chýbajú pre sledované obdobie všetky relevantné údaje pre presnú špecifikáciu obyvateľstva Slovenska podľa pohlavia a podrobnej ekonomickej aktivity. Problémom bolo totiž vykazovanie niektorých demografických udalostí, v ktorých sa sledovala len pozícia žiteľa rodiny (tým bol zvyčajne muž), čím ženy zostávali v úzadí. O týchto metodologických problémoch si boli vedomí aj viacerí štatistickí v Československu. Navyše ďalším pomerne vážnym problémom bolo začlenenie práce žien v domácnosti a otázka, či ju vôbec považovať za rovnocennú zárobkovej činnosti. V roku 1929 kongres Medzinárodného štatistického ústavu odporučil, aby vydaté ženy v domácnosti neboli priamo počítané k aktívnym

¹⁰ BAUCH, Vlastislav. *Sociálno-ekonomický vývoj slovenského poľnohospodárskeho obyvateľstva*. Bratislava: ÚML, 1986, s. 36 a n.

¹¹ HALLON, Ľudovít. Príčiny, priebeh a dôsledky štrukturálnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska. In: Zemko, M. – Bystrický, V. (eds.). *Slovensko v Československu 1918 – 1939*. Bratislava: Veda, 2004, s. 323.

¹² BARTLOVÁ, Alena. *Hospodárska kríza...*, s. 228.

¹³ Podrobne pozri: TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *Malé dejiny veľkých akcií: sčítania ľudu a spisové akcie na Slovensku v rokoch 1919 – 1950*. Trnava: UCM, 2022; tiež TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *Censuses in Slovakia in the interwar and post-war period*. Brno: Masarykova univerzita, 2023.

¹⁴ Plánovaný už od polovice 20. rokov, pozri bližšie Národný archív České republiky v Praze (NÁČR), f. Státní úřad statistický, (1916) 1919 – 1946 (1950), kart. 45, sign. č. 1705/1 pres/1924.

osobám v povolání, ale aby bol osobitne registrovaný počet hláv domácnosti, vykonávajúcich domáce práce bez námezdných síl. Československý štatistický úrad tejto požiadavke vyhovel už pri sčítaní v roku 1930, kedy ženy vedúce domácnosť zaradil medzi pomáhajúcich členov rodiny alebo príslušníkov rodiny bez povolenia, s osobitným vykázaním manželiek/družiek. Tieto údaje však „z úsporných dôvodov“ neboli publikované priamo v tabuľkovej časti, ale len v súborných dátach za celé Slovensko a neskôr boli použité pre vyjadrenie plodnosti žien.¹⁵

Na ekonomickej aktivite obyvateľstva sa výraznejšie prejavovala celková hospodárska situácia, v ktorej sa nachádzalo územie Slovenska. Za ekonomicky aktívne obyvateľstvo sa považuje tá časť populácie, ktorá sa nejakým aktívnym spôsobom podieľa na hospodárskej činnosti.¹⁶ Samostatné postavenie má pritom skupina nezamestnaného obyvateľstva a tzv. obyvateľstvo pomáhajúce, či už v poľnohospodárstve, prípadne v živnostiach alebo službách. Kým prvá spomenutá skupina obyvateľstva je zväčša plne závislá od cudzej podpory, druhá skupina, tzv. pomáhajúcich členov rodiny, sa považuje za ekonomicky aktívnych. Ich špecifikom bola rodinná príslušnosť samostatne zárobkovo činným osobám. To, že na Slovensku išlo o pomerne početnú skupinu obyvateľov poukazuje nasledujúca tabuľka 1.

Tab.1: Prehľad ekonomicky aktívneho obyvateľstva v jednotlivých hospodárskych sektoroch na Slovensku podľa výsledkov sčítaní ľudu 1921 a 1930¹⁷

Rok	Poľnohospodárstvo, lesníctvo, rybolov		Priemysel a výr. živnosti		Obchod, peňažníctvo a doprava		Verejná služba, slob. povolania a vojsko		Domáce a osobné služby*		Iné povolania a bez udania*		spolu	
	Z	P	Z	P	Z	P	Z	P	Z	P	Z	P	Z	P
1921	533364	218414	223015	4181	83056	4280	87135	47	125001*	327*	*	*	1051571	227249
1930	530883	337443	245902	1430	112679	5003	112052	56	17286	37	120750	98	1139552	344067

* v roku 1921 za triedy E a F spoločne, trieda F bola vytvorená až v roku 1930.
Z – zárobkovo činní, P - pomáhajúci

¹⁵ SEKERA, Václav. Analytická časť. Sčítaní obyvateľstva v republike Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl II. Povolání obyvateľstva. Část I. Druhy, skupiny a třídy hlavního povolání, poměr k povolání a sociální příslušnost, třídy vedlejšího povolání. In: *Československá statistika* sv. 104, řada VI. sešit 8. Praha: Státní úřad statistický, 1934, s. 16* a 41*.

¹⁶ SRB, Vladimír – KUČERA, Milan – RŮŽIČKA, Ladislav. *Demografie*. Praha: Svoboda, 1971, s. 178.

¹⁷ *Statistická příručka republiky Československé III*. Praha: SÚS, 1928, s. 310; Československá statistika sv. 104, s. 26.

Z uvedených údajov vyplýva, že podiel ekonomicky aktívnych osôb vzrástol z približne 44 % v roku 1921 na takmer 46 % v roku 1930. Tento nárast predstavoval v absolútnom vyjadrení viac než 200 000 osôb. Treba však upozorniť, že oficiálne štatistiky zahŕňali medzi ekonomicky aktívne osoby aj jednotlivcov, ktorí nevykonávali výslovne zárobkovú činnosť, napr. osoby v základnej vojenskej službe, dôchodcov, invalidov a pod. Z tohto dôvodu sme zostavili tabuľku 2, ktorá poskytuje reálnejší pohľad na počet skutočne zarábajúcich osôb v rokoch 1921 a 1930.

Tab.2: Počet zarábajúcich obyvateľov na Slovensku podľa výsledkov sčítaní ľudu v rokoch 1921 a 1930¹⁸

Rok	Pôdohospodárstvo (A)	Priemysel, výr. živnosti (B)	Obchod, peňažníctvo (C ₁)	Doprava (C ₂)	Štátna, verejná služba, slobodné povolania (D ₁)	Vojsko (D ₂)	Iné a neudané (E+F)	spolu
1921	751778	227196	47387	39949	46892	2757	38712	1154671
1930	868326	247332*	71515	46167	64195	4949	46063	1348547
V pomerných číslach (‰) z celkového počtu obyvateľov								
1921	651,07	196,76	41,04	34,60	40,61	2,39	33,52	1000
1930	643,90	183,41	53,03	34,23	47,60	3,67	34,16	1000

* bez úpravnických živností

Do kategórie pôdohospodárstva (A) sme zahrnuli ľudí zamestnaných v oblasti poľnohospodárstva, záhradníctva, lesného hospodárstva, rybníctva, a tiež osoby zaoberajúce sa chovom hospodárskych zvierat.

Kategória priemyslu a živností (B) bola podľa štatistického úradu rozdelená na 15 samostatných podskupín, ktoré zahŕňali pracovníkov baníctva, hutníctva, kovospracujúceho a strojárkeho priemyslu, odvetví spracovania kameňa a zemín, sklárstva, chemického priemyslu, energetiky, drevárstva, papierenskej výroby, tlačiarenskeho priemyslu, textilu, kožiarskeho, odevného, potravinárskeho a stavebného priemyslu. Do tejto skupiny patrili aj stavebné a úpravnické živnosti, ako aj priemyselné činnosti bez bližšej špecifikácie.

V kategórii obchodu a peňažníctva (C1 a C2) boli zaradené skupiny osôb zarábajúce v obchode s tovarom, v pohostinských a výčapníckych živnostiach, pomocných obchodných činnostiach, ale aj samostatne. Do tejto skupiny boli zaradené aj všetky ostatné činnosti súvisiace s peňažníctvom. Išlo teda o prevažne

nevýrobné služby, podobne ako v nasledujúcej kategórii dopravy, ktorá okrem železničnej a inej dopravy zahŕňala aj telekomunikačné služby. V medzivojnovom období pri spomenutých službách išlo o telegraf, telefón a poštové služby.

Do kategórie štátnej a verejnej služby (D1) boli zaradení predovšetkým pracujúci úradníci, ktorí pôsobili v štátnej a verejnej správe, ako aj zarábajúce osoby v oblasti školstva a osoby vykonávajúce slobodné povolania.

V prípade skupiny vojska (D2) sme do súčtu zarátali len vojenských zamestnancov a administratívnych pracovníkov (tzv. gážistov). Osoby v povinnej prezenčnej vojenskej službe sme nezahrnuli, keďže podľa nášho názoru nejde o zarábajúce osoby v pravom zmysle slova.

Do poslednej kategórie zarábajúcich osôb (E) sme zaradili najmä námezdné pracujúcich bez bližšie uvedeného povolania a osoby zamestnané v domácnostiach, ako napríklad domáce služobníctvo. V roku 1930 však štatistický úrad do tejto skupiny zarátal aj zamestnania ako kaderníctvo či holičstvo, ktoré boli v roku 1921 ešte klasifikované ako úpravnické živnosti v rámci triedy B (výrobné živnosti).

Okrem osôb na základnej vojenskej službe sme medzi zarábajúce osoby nezapočítali ani ľudí žijúcich z dôchodkov, sociálnych dávok, rent, či tých, ktorí boli umiestnení v rôznych ústavoch – hoci tieto osoby boli v oficiálnych štatistikách priradené k hlavným odvetvovým skupinám.

Na základe uvedených údajov možno konštatovať, že Slovensko bolo počas sledovaného obdobia prevažne agrárnym regiónom. Významná časť obyvateľstva bola zamestnaná v pôdohospodárskom sektore a ich podiel sa v 20. a 30. rokoch prakticky nezmenil. Hoci počet pracovníkov v priemysle a výrobných živnostiach vzrástol v absolútnych číslach o viac než 8 %, ich relatívne zastúpenie v rámci celej pracujúcej populácie kleslo z 19,7 % v roku 1921 na 18,3 % v roku 1930. Naopak, nárast zaznamenali oblasti obchodu a verejnej správy, vrátane štátnych služieb. Podiel zarábajúcich osôb predstavoval v roku 1921 niečo vyše 38 % celkovej populácie Slovenska a do roku 1930 sa zvýšil takmer na 41 %.

V medzivojnovom období pokračovala typická vyššia zamestnanosť mužov v porovnaní so ženami. Tento nepomer pramenil nielen zo štruktúry hospodárstva, ale aj zo sociálno-kultúrnych podmienok a demografického vývoja. Tradičnú rodinu, rodinné jadro, predstavoval otec – hlava rodiny, ktorého úlohou bolo zabezpečiť obživu, a matku, ktorej primárnou úlohou bola starostlivosť o deti a domácnosť. Toto tradičné rozdelenie úloh ovplyvňovalo rozsah a podiel celkovej zamestnanosti žien. Zároveň chýbal dostatok sociálnych zariadení (detské jasle, škôlky), ktoré by dokázali rodinám pomôcť a uvoľniť matky z celodennej starostlivosti o deti a domácnosť.¹⁹

¹⁸ Zostavené na základe údajov *Statistická príručka republiky Československé II*. Praha: Státní úřad statistický, 1925, s. 409–410; *Československá statistika sv. 104*, s. 26–37; *Statistická příručka III.*, 1928, s. 301–307; *Statistická příručka republiky Československé IV*. Praha: Státní úřad statistický, 1932, s. 13–14; HORVÁTH, Pavel (ed.). *Príručka hospodárskej štatistiky Slovenska*. (ďalej PHŠS). Bratislava: Ústredné združenie slovenského priemyslu, 1935, s. 38.

¹⁹ Slovenský národný archív, f. Slovenský štatistický úrad, 1952 – 1960, kart. 50, bez sign.

Zamestnanosť žien nebola limitovaná len starostlivosťou o deti, ale dotýkalo sa to aj dosiahnutou kvalifikáciou.²⁰ Vzdelanie sa už v medzivojnovom období javilo ako nevyhnutná podmienka nielen pre zvýšenie celkovej zamestnanosti žien, ale aj pre výšku zárobku. Ženské mzdy boli počas celého medzivojnového obdobia výrazne nižšie ako mužské.

Tab. č. 3: Ekonomicky aktívny obyvateľ Slovenska v rokoch 1921 a 1930 podľa pohlavia, na základe úradných štatistík²¹

Pohlavie	Ekonomicky aktívni obyvatelia podľa pohlavia v roku:										
	Počet obyvateľov		1921			1930			Rozdiel 1921/1930 v %		
	1921	1930	Z nich			Z nich			Z nich		
			Č	P	S	Č	P	S	Č	P	S
Muži	1459540	1614024	803751	167405	1351	877032	163223	653	+9,12	-2,50	-51,67
Ženy	1541330	1715769	247820	59844	40152	262520	180844	45099	+5,93	+202,19	+12,32
Spolu	3000870	3229793	1051571	227249	41503	1139552	344067	45752	+8,37	+51,41	+10,24

Č – činní; P – pomáhajúci členovia rodiny; S – domáce služobníctvo

V roku 1921 predstavoval podiel ekonomicky aktívnych mužov približne 66,5% z celkového počtu slovenských mužov, pričom do roku 1930 tento podiel mierne klesol na 64,5%.²² V absolútnych číslach počet pracujúcich žien medzi rokmi 1921 a 1930 vzrástol, hoci len nepatrne, približne o 14 700 osôb. Ak však do úvahy zahrnieme aj ženy evidované ako pomáhajúce členky rodiny a domáce služobníctvo, ktoré boli v štatistikách vykazované samostatne, celkový podiel ekonomicky aktívnych žien v roku 1921 dosahoval viac než 26% zo všetkých ekonomicky aktívnych osôb, pričom v rámci ženskej populácie to predstavovalo skoro 22,6% podiel.²³ V prípade žien teda bola účasť na pracovnom trhu výrazne nižšia. Podľa údajov z roku 1930 tvorili ženy, bez započítania pomáhajúcich členov rodiny, približne 23,5% zo všetkých pracujúcich osôb. To predstavovalo len asi 15,3 % z celkovej ženskej populácie na Slovensku.²⁴ V porovnaní s rokom 1921

²⁰ Podrobnejšie sme sa tejto problematike venovali, napr. v článku: ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ŠÍDLLO, Luděk. Vzdelanie žien a plodnosť: k niektorým diferencným aspektom transformácie plodnosti na Slovensku. In: *Sociológia*, roč. 52, 2020, č. 5, s. 499-524.

²¹ Prepočítané podľa údajov Štatistická príručka III., 1928, s. 310 a Sčítaní ľudia v republike Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl II., část 2. Povolání obyvatelstva. Povolání podle věku a rodinného stavu, podle velikosti místa pobytu, objektivní povolání, veřejní zaměstnanci, vedlejší povolání, nezaměstnanost. In: *Československá statistika* sv. 113, řada VI., sešit' 9. Praha: Státní úřad statistický, 1935, s. 138.

²² SRB, Vladimír (ed.). *Demografická příručka*. Praha: Svoboda, 1967, s. 34.

²³ Tamže.

²⁴ Základné údaje prevzaté z publikácie Československá statistika sv. 113, s. 138.

v skupine bez započítaných pomáhajúcich členov rodiny, tak ešte nastal mierny pokles v ich zamestnanosti.²⁵

Pre úplnosť je ale potrebné aspoň stručne uviesť aj podiel ekonomicky neaktívnych, ale zároveň závislých osôb. Túto skupinu obyvateľov tvorili v prvom rade početnejšie deti, ktoré živilí spravidla rodičia, ale tiež osoby poberajúce rôzne renty, vojaci základnej vojenskej služby a pod.

Tab. č. 4: Nezarábajúce osoby (abs. a %) na Slovensku podľa údajov sčítaní 1921 a 1930, osoby závislé na príslušnom odvetví²⁶

Rok	Pôdohospodárstvo	Priemysel, živnosti	Obchod, peňažníctvo	Doprava	Štátna, verejná služba, slobodné povolania	Vojsko	Iné a neudané	spolu
1921	1067070	302996	76766	66536	58282	40076	234473	1846199
1930	1023716	387465	109763	111467	91788	49141	207906	1981246
Podiel na 1000 nezarábajúcich (%)								
1921	577,98	164,12	41,58	36,04	31,57	21,71	127,00	1000
1930	516,70	195,57	55,40	56,26	46,33	24,80	104,94	1000

V 20. rokoch sa postupne podiel nezarábajúcich, ale závislých na pôdohospodárstve postupne znižoval (-11%), a to na úkor ostatných odvetví. V intercenzálnom období sa tak, napr. v doprave zvýšil až o takmer 36%. Najväčšie zmeny však zaznamenala oblasť obchodu, verejnej a štátnej služby, kde sa celkový počet zarábajúcich do roku 1930 zvýšil na Slovensku až o takmer 41%.

V súhrne teda počas 20. rokov klesol podiel primárneho sektoru na obžive všetkého obyvateľstva približne o 6,3%, pričom stúpila celková závislosť na priemysle o viac ako 7%. Výraznejšie narástol podiel závislosti na príjmoch z dopravy a v štátnej a verejnej službe. V oboch prípadoch sa tento podiel navýšil o viac ako 25% (tab. č. 5).

Kým v roku 1921 pripadalo na jedného ekonomicky aktívneho 1,6 závislého nezarábajúceho, do roku 1930 sa tento pomer znížil na 1,5.²⁷ V primárnom sektore sa znížil tento pomer z 1,42 na 1,18, v priemysle a výrobných živnostiach ale opačne z 1,34 na 1,57. Išlo sčasti o dôsledok presunov a pohybov v ekonomickej aktivite obyvateľstva, ale tiež v rozdielnej metodike chápania tzv. pomáhajúcich členov.

²⁵ Definitívne údaje za rok 1921 prepočítané na základe údajov Štatistická príručka III., 1928, s. 310; tiež Štatistická príručka II., 1925, s. 410. Problematike zamestnanosti žien v medzivojnovom období sme sa osobitne venovali v príspevku: TIŠLIAR, Pavol. Populačný vývoj a zamestnanosť z rodovej perspektívy: ekonomická aktivita obyvateľstva Slovenska v medzivojnovom období so zreteľom na zamestnanosť žien. In: *Na ceste k modernej žene: z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava: Veda, 2011, s. 343-364.

²⁶ Zostavené na základe údajov Štatistická príručka II., 1925, s. 409-410; Československá statistika sv. 104, s. 26-37; Štatistická príručka III., 1928, s. 301-307; Štatistická príručka IV., 1932, s. 13-14; PHŠS, s. 38.

²⁷ Pripočítaní aj pomáhajúci členovia rodiny.

Tab. č. 5: Celkový počet obyvateľstva Slovenska podľa závislosti k odvetviam (sčítania 1921 a 1930)²⁸

Rok	Pôdohospodárstvo	Priemysel, živnosť	Obchod, peňažníctvo	Doprava	Štátna, verejná služba, slobodné povolania	Vojsko	Iné a neudané	Spolu
1921	1818848	530192	124153	106485	105174	42833	273185	3000870
1930	1892042	634797	181278	157634	155983	54090	253969	3329793
v pomerných číslach (%) z celkového počtu								
1921	606,11	176,68	41,37	35,48	35,05	14,27	91,04	1000
1930	568,22	190,64	54,44	47,34	46,84	16,24	76,28	1000

Priestorové (regionálne) diferenciacie ekonomicky aktívnych obyvateľov

Z uvedeného je teda zrejme, že primárny sektor, pôdohospodárstvo, živilo v medzivojnovom období väčšinu populácie Slovenska. Prakticky len niektoré priemyselnejšie centrá, akými bola Bratislava, Banská Štiavnica, Banská Bystrica, či Spišská Nová Ves a Gelnica, vykazovali nižšiu ako 50% príslušnosť k tomuto sektoru. V týchto priemyselnejších centrách sa zároveň výraznejšie rozvíjala aj doprava a obchod.²⁹ Osobitne je treba spomenúť Bratislavu aj ako nové administratívne centrum Slovenska, v ktorom malo výraznejšie zastúpenie úradníctvo.

Napriek uvedeným pohybom v ekonomických sektoroch, pomer medzi dvomi hlavnými – pôdohospodárstvo a priemysel ukazuje na veľmi pomalé štrukturálne zmeny v slovenskom hospodárstve. Prispeli k tomu aj krízové roky a československá národohospodárska a populačná politika, ktorá na Slovensko pozerala ako na poľnohospodársky región.³⁰ Na Slovensku existovala silná agrárna

²⁸ Tamže. Porovnaj tiež prepočty podľa *Statistická ročenka ČSR 1936*. Praha: Státní úřad statistický 1936, s. 10; tiež porovnaj DOBRÝ Anatol. *Materiály ke studiu dějin československého hospodářství v letech 1918 – 1945*. Praha: SPN, 1955, s. 5 v prílohe; *Stručný hospodářský vývoj Československa do roku 1955*. Praha: Svoboda, 1969, s. 114.

²⁹ Pozri bližšie napr. VANEK, Peter. *Od konjunktúry po krízu : chemický priemysel na Slovensku 1938 – 1939*. Trnava: UCM, 2024, s. 46–56; VANEK, Peter. Obyvateľstvo a priemysel na Slovensku v roku 1938. In: *Populačné štúdie Slovenska*, roč. 15, 2022, č. 2, s. 81–89; VANEK, Peter. Nezamestnanosť v Československej republike v rokoch 1929 až 1936 s dôrazom na chemický priemysel. In: TIŠLIAR, Pavol (eds.). *Populačné štúdie Slovenska* 14. Trnava: UCM, 2021, s. 53–66; VANEK, Peter. Hospodársky vývoj v Československu počas veľkej hospodárskej krízy s dôrazom na chemický priemysel na príklade vybraných makroekonomických ukazovateľov. In: Daniš, Miroslav – Rybář, Lukáš (eds.). *Historické rozhlady*. Bratislava: Stimul, 2021, s. 225–243.

³⁰ TIŠLIAR, Pavol. Smerovanie populačnej politiky na Slovensku po vzniku Československa do roku 1945. In: *Populačná a rodinná politika na Slovensku v 20. storočí*. Bratislava: MKD, 2019, s. 9–34.

preľudnenosť, ktorá bola hlavnou príčinou vystaňovania už v 19. storočí.³¹ Ani po vzniku Československa sa problém s pracovnou migráciou výraznejšie neposunul. „Preľudnenosť Slovenska“, ktorá sa prejavovala v nedostatku pracovných príležitostí vytvárala tlak na hľadanie obživy v zahraničí a iba obmedzenia imigrantských krajín limitovali odchod mnohých obyvateľov. Napr. v roku 1924 registrovalo ministerstvo sociálnej starostlivosti cez 40 tis. žiadateľov o nový vystaňovalecký pas.³² Počas medzivojnového obdobia bolo na Slovensku vydaných celkovo až takmer 212 tis. vystaňovaleckých pasov a použitých k odchodu do zahraničia skoro 113 tis.³³ Ide o vysoké počty, ak vezmeme do úvahy imigračné sprísnenia, ktoré boli najmä v dôsledku hospodárskych kríz zavedené v krajinách, do ktorých migrácie už tradične zo Slovenska smerovali. Dotknuté boli najmä silno agrárne a zaostalejšie regióny severného a východného Slovenska. V Československu bola vystaňovalecká politika smerovaná viac k pasivite a vychádzala v legislatíve z liberálnych pozícií. Kto chcel, mohol odísť, nikto mu nebránil. Štát sa v tejto otázke postavil skôr neomaltuziánsky, keď považoval vystaňovalectvo za nutnú ventiláciu, ktorou sa predchádzalo prípadným sociálnym a spoločenským konfliktom.³⁴ Výsledkom tejto politiky bolo vytváranie lepších podmienok k odchodu (napr. revízia zdravotná stanica Svatobořice a vydávanie osvedčení o zdravotnom stave a spôsobilosti, vydávanie viacerých periodík s informáciami o imigrantských krajinách) a následne vedenie širšej krajanskej agendy, ktorú štát zveril z veľkej časti Československému výboru zahraničnému.³⁵

Primárny sektor bol výrazným zdrojom obživy až v 63 zo 77 okresov. Pričom až 26 regiónov malo vyše 70% podiel pôdohospodárstva. Išlo najmä o regióny Oravy (okres Námestovo v roku 1930 vykazoval vyše 89% osôb viazaných na primárny sektor), stredného Považia, severného Spiša, Šariša a Zemplína, ale tiež významnejšie bolo pôdohospodárstvo zastúpené v nížinatých oblastiach južného Slovenska (okresy Dunajská Streda, Šaľa, Hurbanovo (Stará Ďala), Modrý Kameň, Košice okres a i.). V spomenutých regiónoch existovalo aj výraznejšie zapojenie žien do ekonomickej aktivity, keďže práve primárny sektor obsahoval vyššie počty pomáhajúcich členov rodín.³⁶

³¹ TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. Organizovanie vystaňovaleckej a krajanskej agendy v medzivojnovom období. In: *Populačné štúdie Slovenska* 17, Bratislava: MKD, 2024, s. 35–54; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: Stimul, 2008, s. 111 a n.

³² *Deset let Československé republiky*. III. Praha: Státní tiskárna v Praze, 1928, s. 97.

³³ Pozri bližšie: ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia...*, s. 113.

³⁴ ZAVŘEL, Lev. *Vystěhovalectví*. In: *Československé vystěhovalectví : jeho příčiny, důsledky a vyhlídky*. Praha 1928, s. 17–18.

³⁵ NAČR, f. Československý úřad zahraniční, (1925) 1945 – 1968; TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. *Organizovanie vystaňovaleckej...*, s. 35–54.

³⁶ Prepočítané a zostavené podľa – Československá statistika sv. 104, s. 104–107; PHŠS, s. 26–29; Štatistická príručka Slovenska 1947. Bratislava: Štátny plánovací a štatistický úrad, 1947, s. 13–24.

V prípade regionálneho rozloženia priemyslu a výrobných živností, ktoré v roku 1930 tvorili 51% všetkých živnostenských podnikov, nebolo rozloženie rovnomerné. Najvyšší podiel obyvateľstva závislého od priemyslu a výrobných živností sa sústreďoval v oblasti stredného Slovenska a v západnej časti východného Slovenska. Napr. v okrese Gelnica tvorili osoby pracujúce v tomto sektore až 43,6% zo všetkých zárobkovo činných, pričom práve tu bol zároveň najnižší podiel osôb pracujúcich v pôdohospodárstve (20,6%). Viac ako 35% podiel osôb zamestnaných v priemysle vykázali aj okresy, ktorých centrá sa nachádzali v Banskej Štiavnici, Banskej Bystrici a Ružomberku. Na opačnom konci spektra bol okres Námestovo, kde tento podiel dosiahol iba 4%. Celkovo na Orave pracovalo len niečo okolo 8% obyvateľstva v priemysle a výrobných živnostiach.³⁷

Hoci samotný podiel osôb pracujúcich v priemysle a výrobných živnostiach nevyjadruje presne úroveň industrializácie daných regiónov, ponúka aspoň jej približný obraz. Vzájomným porovnaním zarábajúcich v priemysle a pôdohospodárstve môžeme získať určitú predstavu o priemyselnejších, či opačne agrárnych oblastiach Slovenska. Z výsledkov za rok 1930 je možné rozdeliť okresy na Slovensku do nasledujúcich 4 skupín:

- najpriemyselnejšie okresy s vyše 100 osobami pracujúcimi vo výrobných živnostiach, pripadajúcich na 100 osôb v pôdohospodárstve: Bratislava – vidiek, Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Gelnica, Poprad, Rožňava, Ružomberok a Spišská Nová Ves
- okresy s nadpriemerným podielom priemyslu a výrobných živností s koeficientom 60 – 99: Brezno, Kežmarok, Lučenec, Martin, Liptovský Mikuláš, Revúca, Trenčín, Trnava, Žilina
- okresy s priemerným podielom priemyslu a výrobných živností s koeficientom 40 – 59: Galanta, Ilava, Komárno, Kremnica, Modra, Moldava nad Bodvou, Nová Baňa, Nové Zámky, Piešťany, Prievidza, Prešov, Rimavská Sobota, Senica, Skalica
- podpriemerné okresy s koeficientom 39 a menej zarábajúcich v priemysle na 100 ekonomicky aktívnych v pôdohospodárstve: Bánovce nad Bebravou, Bardejov, Čadca, Dolný Kubín, Dunajská Streda, Feledince (Jesenské), Gíraltovec, Hlohovec, Humenné, Košice – vidiek, Kráľovský Chlmec, Krupina, Kysucké Nové Mesto, Levice, Levoča, Malacky, Medzilaborce, Michalovce, Modrý Kameň, Myjava, Námestovo, Nitra, Nové Mesto nad Váhom, Parkan (Štúrovo), Považská Bystrica, Púchov, Sabinov, Snina, Sobrance, Stará Ďala (Hurbanovo), Stará Ľubovňa, Stropkov, Šaľa, Šamorín, Topoľčany, Tornaľa, Trebišov, Trstená, Spišská Stará Ves, Veľká Bytča, Veľké Kapušany, Vrábľa, Vranov nad Topľou, Zlaté Moravce, Zvolen, Želiezovce.

³⁷ PHŠS, s. 34–37.

V ostatných, nevýrobných živnostiach, službách, obchode, peňažníctve, doprave, štátnej a verejnej správe, slobodných povolaniach a vojsku pracovalo v pomere k predchádzajúcim dvom odvetviam podstatne menej osôb. V obchode, peňažníctve a doprave pracovalo v roku 1930 niečo vyše 10% osôb. Koncentrovali sa najmä vo významnejších obchodných regiónoch. Okrem veľkých miest, ako Bratislava a Košice, išlo o okresy Bratislava vidiek (tu až 17%), ale tiež v oblastiach strednej a severnej časti stredného Slovenska (okresy Žilina, Zvolen, Banská Bystrica, Martin) a na Spiši (Poprad, Spišská Nová Ves, Gelnica).

Úradnícky živel, vojsko a slobodné povolania³⁸ predstavovali približne 6,3% zarábajúcich obyvateľov Slovenska. Patrili sem povolania, ktoré súviseli s verejnou a štátnou službou, teda súdnictvo, polícia, četníctvo, celý administratívny aparát, ale napríklad aj duchovenstvo, školstvo, zdravotná služba a pod. Vyššia koncentrácia tejto skupiny zarábajúcich bola najmä na strednom Slovensku, ako aj v západnej časti východného a západného Slovenska, úradníci vo správnych centrách.

Regionálne rozloženie týchto odvetví však skresľovalo vojsko, resp. dislokácia vojenských posádok a vojenských nemocníc. Pri okresných prehľadoch neboli rozlíšené skupiny profesionálnych vojakov od prezenčnej vojenskej služby. Posádky sa pritom v súvislosti s metodikou sčítaní, započítavali do prítomného obyvateľstva. Tým vznikalo určité skreslenie nielen v prípade ekonomickej aktivity obyvateľstva, ale aj pri ostatných štruktúrach, ako napr. pohlavie, vek, etnická a konfesijná štruktúra. Presnejšie informácie o dislokácii vojenských posádok máme k dispozícii z výsledkov sčítania 1921, ktoré boli s odstupom publikované až v roku 1927.³⁹ K väčším, v ktorých pôsobilo približne 1000 a viac osôb patrili, napr. Lučenec, Jelšava, Trenčín, Žilina, Prešov, Levoča, Trnava, Ružomberok, no koncentrácia vojakov bola podstatne väčšia v mestách Bratislava (4541), Košice (4707), Komárno (2079), Nitra (1869), pretože sa tu koncentrovali aj nemocnice.

Záver

Ekonomická aktivita obyvateľstva Slovenska v medzivojnovom období predstavuje významný indikátor socioekonomických pomerov a regionálnych rozdielov. Slovensko bolo v tomto období prevažne agrárnym regiónom s vysokou mierou závislosti obyvateľstva na pôdohospodárstve, pričom štruktúrne zmeny prebiehali len veľmi pomaly. Hospodárske nerovnosti medzi slovenskou a českou časťou republiky, dopady veľkej hospodárskej krízy, ako aj tradičné kultúrne modely práce a rodiny ovplyvňovali zamestnanosť, postavenie žien v ekonomike a regionálne rozloženie jednotlivých sektorov. Hoci došlo k miernemu posunu v smere industrializácie a nárastu podielu zamestnanosti v službách

³⁸ Československá statistika sv. 104, s. 35–36.

³⁹ *Štatistický lexikón obcí v republike Československej : III. diel Slovensko*. Praha: Státní úřad statistický, 1927, s. 164–166.

a priemysle, vidiecka agrárna realita pretrvávala. Nedostatok pracovných príležitostí v priemyselne nerozvinutých regiónoch podnecoval záujem o pracovnú migráciu a vyst'ahovalectvo, ktoré mali korene v poslednej tretine 19. storočia a pokračovali prakticky s rôznou intenzitou aj počas medzivojnového obdobia. Výsledky zároveň odhaľujú nevyvážené zastúpenie žien na trhu práce a rozdiely medzi jednotlivými regiónmí v miere závislosti od ekonomických sektorov.

Zoznam prameňov a literatúry

Archívne fondy

Národní archiv České republiky v Praze

- f. Státní úřad statistický, (1916) 1919 – 1946 (1950)
- f. Československý úřad zahraniční, (1925) 1945 – 1968

Slovenský národní archiv

- f. Slovenský štatistický úrad, 1952 – 1960

Literatúra a štatistické edície

- BARTLOVÁ, Alena. 1984. Hospodárska kríza na Slovensku v rokoch 1929 – 1933. In: *Historický časopis*, č. 2/32, s. 219–241.
- BAUCH, Vlastislav. 1986. *Sociálno-ekonomický vývoj slovenského poľnohospodárskeho obyvateľstva*. Bratislava: ÚML.
- Deset let Československé republiky*. III. 1928. Praha: Státní tiskárna v Praze.
- DOBRÝ Anatol. 1955. *Materiály ke studiu dějin československého hospodářství v letech 1918 – 1945*. Praha: SPN.
- FALTUS, Jozef – KRAJNIAKOVÁ, Emília. 1992. *Hospodárske dejiny*. Bratislava: VŠE.
- FALTUS, Jozef. 1966. *Povojnová hospodárska kríza v rokoch 1921 – 1923 v Československu*. Bratislava: SAV.
- HALLON, Ľudovít. 1995. *Industrializácia Slovenska 1918 – 1938. (Rozvoj alebo úpadok?)*. Bratislava: Veda.
- HALLON, Ľudovít. 2004. Príčiny, priebeh a dôsledky štruktúrnych zmien v hospodárstve medzivojnového Slovenska. In: Zemko, M. –Bystrický, V. (eds.). *Slovensko v Československu 1918 – 1939*. Bratislava: Veda, s. 293–364.
- HORVÁTH, Pavel (ed.). 1935. *Príručka hospodárskej štatistiky Slovenska*. Bratislava: Ústredné sdruženie slovenského priemyslu. (PHŠS)
- KŘÍŽ, Karel. 1935. *Perspektivy naší soudobé hospodářské krise*. Praha: Svaz národního osvobození.
- LACINA, Vlastislav. 1974. *Kříže Československého zemědělství 1928 – 1934*. Praha: ČSAV.

- Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi světovými válkami*. 2000. Praha: Karolinum.
- PRŮCHA, Václav a kol. 1987. *Nástin hospodářských dějin v období kapitalismu a socialismu*. Praha: Svoboda.
- ROUBÍČEK, Vladimír. 1997. Úvod do demografie. Praha: Codex Bohemia.
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl II., část 2. Povolání obyvatelstva. Povolání podle věku a rodinného stavu, podle velikosti místa pobytu, objektivní povolání, veřejní zaměstnanci, vedlejší povolání, nezaměstnanost. In: *Československá statistika* sv. 113, řada VI., sešit' 9. Praha: Státní úřad statistický, 1935.
- SEKERA, Václav. 1934. Analytická část'. Sčítání obyvatelstva v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl II. Povolání obyvatelstva. Část I. Druhy, skupiny a třídy hlavního povolání, poměr k povolání a sociální příslušnost, třídy vedlejšího povolání. In: *Československá statistika* sv. 104, řada VI. sešit' 8. Praha: Státní úřad statistický, s. 16*–41*.
- SRB, Vladimír – KUČERA, Milan – RŮŽIČKA, Ladislav. 1971. *Demografie*. Praha: Svoboda.
- SRB, Vladimír (ed.). 1967. *Demografická příručka*. Praha: Svoboda.
- Statistická příručka republiky Československé II*. 1925. Praha: Státní úřad statistický.
- Statistická příručka republiky Československé III*. 1928. Praha: SÚS.
- Statistická příručka republiky Československé IV*. 1932. Praha: Státní úřad statistický.
- Statistická ročenka ČSR 1936*. Praha: Státní úřad statistický.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol – ŠÍDLO, Luděk. 2020. Vzdelanie žien a plodnosť: k niektorým diferencným aspektom transformácie plodnosti na Slovensku. In: *Sociológia*, roč. 52, č. 5, s. 499–524.
- ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. 2008. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: Stimul.
- Stručný hospodářský vývoj Československa do roku 1955*. 1969. Praha: Svoboda.
- Štatistická príručka Slovenska 1947*. Bratislava: Štátny plánovací a štatistický úrad, s. 13–24.
- Štatistický lexikón obcí v republike Československej: III. díl Slovensko*. Praha: Státní úřad statistický, 1927.
- TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. 2023. *Censuses in Slovakia in the interwar and post-war period*. Brno: Masarykova univerzita.
- TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. 2022. *Malé dejiny veľkých akcií: sčítania ľudu a spisové akcie na Slovensku v rokoch 1919 – 1950*. Trnava: UCM.
- TIŠLIAR, Pavol – ŠPROCHA, Branislav. 2024. Organizovanie vyst'ahovateľskej a krajanskej agendy v medzivojnovom období. In: *Populačné štúdie Slovenska* 17, Bratislava: MKD, s. 35–54.

- TIŠLIAR, Pavol. 2011. Populačný vývoj a zamestnanosť z rodovej perspektívy : ekonomická aktivita obyvateľstva Slovenska v medzivojnovom období so zreteľom na zamestnanosť žien. In: *Na ceste k modernej žene: z dejín rodových vzťahov na Slovensku*. Bratislava: Veda, s. 343–364.
- TIŠLIAR, Pavol. 2019. Smerovanie populačnej politiky na Slovensku po vzniku Československa do roku 1945. In: *Populačná a rodinná politika na Slovensku v. 20. storočí*. Bratislava: MKD, s. 9–34.
- VANEK, Peter. 2024. *Od konjunktúry po krízu : chemický priemysel na Slovensku 1938 – 1939*. Trnava: UCM.
- VANEK, Peter. 2022. Obyvateľstvo a priemysel na Slovensku v roku 1938. In: *Populačné štúdie Slovenska*, roč. 15, č. 2, s. 81–89.
- VANEK, Peter. 2021. Nezamestnanosť v Československej republike v rokoch 1929 až 1936 s dôrazom na chemický priemysel. In: Tišliar, Pavol (eds.). *Populačné štúdie Slovenska* 14. Trnava: UCM, s. 53–66.
- VANEK, Peter. 2021. Hospodársky vývoj v Československu počas veľkej hospodárskej krízy s dôrazom na chemický priemysel na príklade vybraných mikroekonomických ukazovateľov. In: Daniš, Miroslav – Rybár, Lukáš (eds.). *Historické rozhlady*. Bratislava: Stimul, s. 225–243.
- ZAVŘEL, Lev. 1928. Vystěhovalectví. In: *Československé vystěhovalectví : jeho příčiny, důsledky a vyhlídky*. Praha, s. 5–22.

The superphosphate and sulphuric acid industry in Slovakia in the years 1934 – 1938 (a strategic industry for feeding the population and defence of the state)¹

Peter Vanek

Mgr. Peter Vanek, PhD.
University of Ss. Cyril & Methodius
Faculty of Arts
Department of Historical Sciences and Central European Studies
Nám. J. Herdu 2
917 01 Trnava
Slovakia
e-mail: peter.vanek@ucm.sk
<https://orcid.org/0000-0002-3046-8048>

Populačné štúdie Slovenska 18:127–138

The superphosphate and sulphuric acid industry in Slovakia in the years 1934 – 1938 (a strategic industry for feeding the population and defence of the state)

During the interwar period in Czechoslovakia, the chemical industry was one of the essential sectors for the functioning and defence of the state. A component of this industry was the production of superphosphates and sulphuric acid. It was superphosphates (a type of industrial fertiliser) that helped increase agricultural production and ensure a sufficient food supply for the population. The main aim of the presented study is to analyse the development of the superphosphate and sulphuric acid industry during the post-crisis depression (1934 to 1935) and during the period of economic recovery (1936 to 1938). The impacts of the Munich Agreement on the examined production are not the subject of this study. The superphosphate and sulphuric acid industry in Slovakia in the given period was made up of three entities: *Dynamit Nobel* in Bratislava, a plant in Žilina, and a factory in Kostofany nad Hornádom belonging to the *Eduard Weiser* company. It can be stated that the crisis and the subsequent depression in the economy had a major impact on their supply, production and sales opportunities. These entities, however, survived the period, even though they did so with relatively great difficulties that persisted until 1938.

Keywords: chemical industry, superphosphates, sulphuric acid, interwar Czechoslovakia, inorganic chemistry

Introduction

Superphosphate is the name for a type of industrially produced mineral fertiliser. It is obtained through the reaction of natural phosphate with sulphuric

¹ This study was created with the financial support of the project APVV-20-0199: *Transformácia populačného vývoja na Slovensku v regionálnom pohľade od konca 19. do polovice 20. Storočia* [Transformation of population development in Slovakia in a regional perspective from the end of the 19th to the middle of the 20th century].

acid. The market of interwar Czechoslovakia also included other types of fertilisers – nitrogen, potassium, combined or organic. The significance of this industry lay in the fact that it helped increase agricultural production, which ensured sufficient food for the growing population of the first Czechoslovak Republic. Sulphuric acid (H_2SO_4) alone, one of the most important and most widely used industrial chemicals, had a wide range of uses spanning many industries in the interwar period (as it still does today). It was used to a great extent as a key raw material, for example, in the strategic arms industry, the importance of which grew from the middle third of the 1930s. The production department for superphosphates and sulphuric acid is schematically assigned in the chemical industry to the inorganic chemistry industry.² Based on the study of both current and historical works, the chemical industry can be divided into four major “sub-sectors”: the inorganic and organic chemistry industries, the production of viscose fibres (or rayon), and the rubber industry.

The subject of the scholarly study presented herein is the superphosphate and sulphuric acid industry in Slovakia in the period from 1934 to 1938. The primary aim is to characterise the development trends and structural changes in this industry, as well as its overall standing and limits within the framework of the then industrial structure in the Czechoslovak Republic. I will not follow the situation in the sector in relation to the complex production processes themselves, and I will pay no attention to the development of the technical background in the factories. I focus mainly on changes in the supply, production and sales capabilities of individual entities, or rather their general economic conditions. I put these into the context of historical-political events and major economic fluctuations, which were without a doubt their crucial drivers.

In terms of time, as already mentioned, the study focuses on the period from 1934 to 1938. The reason for setting 1934 as the start of the interval is that this is the year the industry overcame its greatest crisis decline and found itself in a protracted phase of depression. This period, compared to the previous ones, was distinguished by a different quality of economic policy which can be characterised by the mass use of state interventions. The monitored time horizon ends in September 1938, with the Munich Agreement, though the effects of the Munich Agreement on the examined production are not the subject of this study. Despite the topic being chronologically defined by the mentioned period, the work also briefly devotes space to the situation in the superphosphate and sulphuric acid industry in Slovakia during the duration of the great economic crisis. The period before 1934 represents a comparative basis for clarifying subsequent developments in the industry under study.

² The inorganic chemistry industry also included other manufacturing sectors – the production of ferrosilicon, glue, calcium carbide, plant protection products, matches, and others.

Superphosphate and sulphuric acid industry

In 1934, production plants in Bratislava, Žilina and Kostol'any nad Hornádóm were operating in Slovakia for the production of superphosphate and sulphuric acid. The largest and oldest was the Bratislava factory, the so-called *Dynamitka*, construction on which began in 1873. It was founded by the limited partnership *Alfred Nobel & Co.* with its registered office in Hamburg, Germany. The concession for the production of explosives (the original production programme) expired in July 1923, though the deadline was ultimately postponed until the following year. The permit for the production of explosives, which was associated with the granting of lucrative state contracts, was awarded to a new factory in Semtín near Pardubice.³ The plant then gradually reoriented to a wide range of chemical products, including superphosphates and sulphuric acid. Among the other products made here during the 1930s were acetone, bleaching clay, dissolved gas and carbon disulphide.⁴ At the same time, the majority of shares in *Dynamit Nobel* were owned by the German concern *Dynamit AG*, which figured in the ownership structure of the chemical giant *IG Farbenindustrie*. The British company *Imperial Chemical Industries* and the American firm *Du Pont* also had capital interests in *Dynamit AG*.⁵

The second most important plant was located in Žilina, and its foundation is linked with the *Hungária* company in 1892. It was later taken over by the concern *Spolok pre chemickú a hutnícku výrobu* [Society for Chemical and Metallurgical Production] in Ústí nad Labem, and it began to operate under the name *Žilinská*

³ HOLEC, Roman. *Dejiny plné dynamitu. Bratislavský podnik Dynamit Nobel na križovatkách novodobých dejín (1873 – 1945)* [A history full of dynamite. The Bratislava Company Dynamit Nobel at the Crossroads of Modern History (1873 – 1945)]. Bratislava: Kaligram, 2011, p. 49.; TURINIČ, Ján (ed.). *Dynamit Nobel: Zbierka dokumentov z histórie spoločnosti Dynamit Nobel Bratislava z rokov 1873 – 1951* [Dynamit Nobel: A Collection of Documents from the History of the Company Dynamit Nobel Bratislava from 1873 – 1951]. Bratislava: Istrochem, 2000, no page numbers.

The loss of the concession occurred in two phases. The production of explosives for military needs was stopped in 1922. Two years later, the production of industrial explosives was ended. See GREGOR, Mikuláš. *Dejiny anorganického priemyslu na Slovensku do 2. svetovej vojny* [A History of Inorganic Industry in Slovakia until World War II]. In *Z dejín vied a techniky na Slovensku V* [From the History of Science and Technology in Slovakia V]. Bratislava: Publishing House of the Slovak Academy of Sciences, 1969, p. 427.

⁴ Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Předsednictvo ministerské rady* [Presidency of the Council of Ministers], box 3912, inventory number 2843, reference number 384, *Evidencia priemyselnej výroby na Slovensku (matrika)* [Records of industrial production in Slovakia (register)], March 30, 1938, p. 9.; HALLON, Eudovít – LONDÁK, Miroslav. *Chemický priemysel v zrkadle dejín Slovenska. Hospodársko-spoločenské súvislosti vývoja chemických technológií a chemického priemyslu na Slovensku* [Chemical industry in the mirror of Slovak history. The economic-social contexts of the development of chemical technologies and the chemical industry in Slovakia]. Bratislava: Nakladateľstvo STU v Bratislave, 2011, p. 29.

⁵ PRŮCHA, Václav et al. *Hospodárské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992. 1. díl 1918 – 1945* [The Economic and Social History of Czechoslovakia 1918 – 1992. Volume 1 1918 – 1945]. Brno: Nakladatelství Doplněk, 2004, pp. 338–339.

továreň na umelé hnojivá a chemické produkty [Žilina factory for artificial fertilisers and chemical products].⁶ At the end of the 1930s, its list of products also included copper sulphate, known by the common name “modrá skalica” [“blue rock”].⁷

The last main representative of production was the plant in Kostofany nad Hornádom, established in 1904 by Eduard Weiser. Aside from its primary production programme, it also produced lead and tin pipes of all kinds, as well as lead seals and tin for welding.⁸

During the entire duration of Czechoslovakia, all three above-mentioned representatives produced almost exclusively for the needs of the internal market, with an emphasis on the territory of Slovakia and Subcarpathian Ruthenia. The production capacity of these plants was for a long time over-sized and could not be fully utilised even during the boom period – approximately the second half of the 1920s.⁹

The production of superphosphates was a specific industrial sector, in which the negative development during the years 1929 to 1933 was made worse by the still ongoing agrarian crisis. In 1928, the volume of superphosphates purchased on the Slovakia and Subcarpathian Ruthenia market was approximately 80,000 tonnes, and 53,000 tonnes were supplied by the three domestic plants. Only one-third of their total production capacity was being used, however. A higher share of the domestic

market was prevented by quotas set by a national cartel.¹⁰ As a consequence of the deteriorating situation in agriculture and the decreasing purchasing power of farmers, sales fell by 60%, to 32,000 tonnes, by 1933, and only about one-fifth of the production capacity was estimated as being used.¹¹ For comparison, in that same year, 115,630 tonnes of superphosphates were consumed nationwide (see table).¹²

Tab. 1: Sales of superphosphates in the Czechoslovak Republic, Slovakia and Subcarpathian Ruthenia¹³

Year/country:	Czechoslovakia	Slovakia and Sub-Carpathian Rus*
1928	241 860	80 000
1929	231 010	78 000
1930	164 990	53 000
1931	130 130	32 000
1932	122 700	30 000

⁶ Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Spolek pro chemickou a hutní výrobu* [Society for Chemical and Metallurgical Production], box 3325, without signature, Dějiny „Spolku pro chem. a hutní výrobu, a, s.“, Výstavba nových výrob spolku [History of the “Society for Chemical and Metallurgical Production, a, s.”, Construction of new production facilities of the association], p. 2.; HALLON, Ľudovít – LONDÁK, Miroslav. *Chemický priemysel v zrkadle dejín Slovenska. Hospodársko-spoločenské súvislosti vývoja chemických technológií a chemického priemyslu na Slovensku* [Chemical industry in the mirror of Slovak history. The economic-social contexts of the development of chemical technologies and the chemical industry in Slovakia]. Bratislava: Nakladateľstvo STU v Bratislave, 2011, p. 21.

⁷ Slovenský národný archív v Bratislave [Slovak National Archives in Bratislava], fund Ministerstvo hospodárstva [Ministry of Economy], box 244, inventory number 25, without reference number, Evidencia priemyselných podnikov, závod v Žiline [Industrial enterprises records – Society for Chemical and Metallurgical Production, Žilina plant].

⁸ Slovenský národný archív v Bratislave [Slovak National Archives in Bratislava], fund Ministerstvo hospodárstva [Ministry of Economy], box 243, inventory number 25, without reference number, Evidencia priemyselných podnikov – Eduard Weiser, továrňa na umelé hnojivo, kyselinu sírovú a chemické produkty [Industrial enterprises records – Eduard Weiser, factory for artificial fertiliser, sulphuric acid and chemical products]; SABOL, Miroslav. *Chemický priemysel na Slovensku od začiatku 19. storočia do vzniku ČSR* [The chemical industry in Slovakia from the beginning of the 19th century to the establishment of the Czechoslovak Republic]. In *Historické štúdie*, 2013, vol. 47, p. 154.

⁹ Slovenský národný archív v Bratislave [Slovak National Archives in Bratislava], fund Ministerstvo hospodárstva [Ministry of Economy], box 230, inventory number 26, reference number I-107, Povolenie novej výroby kyseliny sírovej v Krompachoch [Permit for new sulphuric acid production in Krompachy], February 9, 1939.

¹⁰ *Slovenský priemysel roku 1929* [Slovak Industry in 1929]. Turčiansky sv. Martin: Ústredné združenie slovenského priemyslu [Central Association of Slovak Industry], 1930. p. 58.

In 1929, the *Fosfacit* cartel brought together the largest superphosphate producers in the republic, including companies in Bratislava, Hrušov, Kaznějov, Kolín, Košice (production in Kostofany nad Hornádom), Lovosice, Petrovice, Přerov, Slatiňany and Žilina. See DAUGHERTY, William. *The chemical industry in Czechoslovakia*. Washington: United States Government Printing Office, 1930. p. 16. Available on the Internet: <<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uiug.30112101933023;view=1up;seq=1>> [2025-06-05].

¹¹ *Slovenský priemysel roku 1931* [Slovak Industry in 1931]. Turčiansky sv. Martin: Ústredné združenie slovenského priemyslu [Central Association of Slovak Industry], 1932. p. 30.; *Slovenský priemysel roku 1933* [Slovak Industry in 1933]. Turčiansky sv. Martin: Ústredné združenie slovenského priemyslu [Central Association of Slovak Industry], 1934. p. 27.

¹² Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Předsednictvo ministerské rady* [Presidency of the Council of Ministers], box 3995, inventory number 2926, reference number 1254, without title, October 25, 1937.

¹³ Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Předsednictvo ministerské rady* [Presidency of the Council of Ministers], box 3995, inventory number 2926, reference number 1254, „Fosfa“, October 23, 1937.; Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Předsednictvo ministerské rady* [Presidency of the Council of Ministers], box 3995, inventory number 2926, reference number 1254, without title, October 25, 1937.; *Slovenský priemysel roku 1929* [Slovak Industry in 1929]. Turčiansky sv. Martin: Ústredné združenie slovenského priemyslu [Central Association of Slovak Industry], 1930. p. 58.; *Slovenský priemysel roku 1930* [Slovak Industry in 1930]. Turčiansky sv. Martin: Ústredné združenie slovenského priemyslu [Central Association of Slovak Industry], 1931. p. 30.; *Slovenský priemysel roku 1933* [Slovak Industry in 1933]. Turčiansky sv. Martin: Ústredné združenie slovenského priemyslu [Central Association of Slovak Industry], 1934. p. 27.; *Slovenský priemysel roku 1934* [Slovak Industry in 1934]. Turčiansky sv. Martin: Ústredné združenie slovenského priemyslu [Central Association of Slovak Industry], 1935. p. 30.

1933	115 630	32 000
1934	142 360	40 000
1935	154 100	?
1936	155 555	?

* The values for Slovakia and Subcarpathian Ruthenia are only approximate. Data for 1935 and 1936 could not be obtained.

The combination of a drop in sales and higher prices of input raw materials resulted in the unprofitability of production. All factories in Slovakia survived only thanks to loans. Work was done in them seasonally – several months a year, with a decreasing number of employees. The situation became so dire in the Žilina factory that its operations were stopped in 1932. The factory was eventually saved in 1933 by the Ministry of National Defence, which later began trial production of war poisons – mustard gas and phosgene. The production of sulphuric acid using outdated equipment became inefficient; therefore, the new management ordered its cancellation, though the production of superphosphates continued.¹⁴

Despite a slight improvement in the following period, the agrarian crisis did not end; it transformed into a protracted depression. In 1934, the nationwide sales of superphosphates showed an upward trend for the first time since the onset of the agrarian crisis. The volume of consumption rose to 142,360 tonnes, and two years later to 155,555 tonnes. In percentage terms, consumption was still 35.68% lower than in 1928.¹⁵ The main factor in the rise was the stabilising of conditions in the agricultural sector and a better prognosis for the growth of grain prices. Aside from seasonal fluctuations in the market, sales improved, and in 1937 the whole industrial fertilisers segment recorded an increase of about 10%, and employment

also increased.¹⁶

From the above-stated, it could seem that the situation was developing favourably. In reality, however, the entire manufacturing sector was struggling with many problems that were of an existential nature. The first negative intervention was the devaluation of the currency between 1934 and 1936. Although such a measure taken by the state supported exports, it also notably increased the price of imports, and the production of superphosphates was dependent on the import of basic raw materials from abroad. The outlook for the future was to be even worse. The international phosphate cartel based in Paris lobbied for a 20 to 30% increase in the prices of input raw materials. In contrast to this, the prices of the resulting products in the country remained at the same level for four years after the deepest crisis decline. On the issue of public levies, sales tax was increased by as much as half – from 4 to 6%.¹⁷ The unease then increased after the Ministry of Agriculture officially announced its intention to introduce a special tax on all industrial fertilisers. The aim of this initiative was to obtain funds for debt relief and support, particularly for the rural population. The level of the tax was estimated to be around 5%. Producers naturally took exception to the ministry's intention and pointed to a different trend, for example, in Germany and Great Britain, where the state supported the consumption of industrial fertilisers with various allowances. Since industrial fertilisers accounted for only about 10% of the total costs of operating in the agricultural sector, *Fosfa* (a company covering the fertiliser trade) demanded that an additional tax be levied on other components involved in the overhead in agriculture – machine tool manufacturers, fuel producers, etc. Doing so would achieve an even and fairer redistribution of the burden, which would otherwise rest solely on the “shoulders” of the industrial fertiliser segment. Furthermore, the report sent to the ministry also stated that if the proposed measure were to come into force, the plants would reflect it in

¹⁴ KRASNOVSKÝ, Branislav. Historický vývoj chemického priemyslu v Žiline [Historical development of the chemical industry in Žilina]. In *Verbum historiae*, 2013, vol. 1, no. 1, pp. 34-35, 38. Available on the Internet: <https://www.fedu.uniba.sk/fileadmin/pdf/Sucasti/Katedry/KH/Verbum_Historiae/Verbum_historiae_1-2013.pdf> [2025-06-05].

¹⁵ Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Předsednictvo ministerské rady* [Presidency of the Council of Ministers], box 3995, inventory number 2926, reference number 1254, „Fosfa“, October 23, 1937.; Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Předsednictvo ministerské rady* [Presidency of the Council of Ministers], box 3995, inventory number 2926, reference number 1254, without title, October 25, 1937.

¹⁶ Zpráva o situaci čsl. průmyslu chemického v roce 1934 [Report on the situation of the Czechoslovak chemical industry in 1934]. In *Chemické listy pro vědu a průmysl* [Chemical Documents for Science and Industry], 1935, vol. XXIX, No. 11-12. p. 156.; Situace chemického průmyslu v Československu [The situation of the chemical industry in Czechoslovakia]. In *Chemické listy pro vědu a průmysl* [Chemical Documents for Science and Industry], 1937, vol. XXXI, No. 11-12. p. 219.; Situace československého průmyslu chemického v roce 1937 [The situation of the Czechoslovak chemical industry in 1937]. In *Chemické listy pro vědu a průmysl* [Chemical Documents for Science and Industry], 1938, vol. XXXII, No. 15-16. p. 304.

¹⁷ Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Předsednictvo ministerské rady* [Presidency of the Council of Ministers], box 3995, inventory number 2926, reference number 1254, „Fosfa“, October 23, 1937.; Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Předsednictvo ministerské rady* [Presidency of the Council of Ministers], box 3995, inventory number 2926, reference number 1254, without title, October 25, 1937.

The sales tax at that time was a type of indirect tax. From 1 January 1993, it was replaced by value added tax – the so-called VAT.

the final price, and this would ultimately affect the final consumer and probably result in a decrease in sales.¹⁸ Despite the growing demand for superphosphates, the above-mentioned unfavourable changes had a significant impact on the low profitability of this sector. The situation did not markedly change until the Munich Agreement.

A similar situation was taking place in Slovakia and Subcarpathian Ruthenia, where total sales in 1934 rose to 40,000 tonnes due to increased demand. Farmers then adopted a restrained attitude, and so the situation did not change significantly in 1935. The production at domestic factories was at the level of 20,000 tonnes, which was well below their production capabilities.¹⁹ The “chemical plant” in Žilina could alone produce up to 36,000 tonnes of superphosphate in 12 months.²⁰ Given the low use of its own capacities and the continued price increases in primary raw materials imported from abroad, the profitability of this sector in Slovakia was very low even in 1938.

In the case of sulphuric acid, similar developments can be observed as in the superphosphate industry. In 1935, a total of 16 producers were operating in the republic: in Bratislava, České Budějovice, Hrušov, Kaznějov, Kolín, Kostoľany nad Hornádom, Lovosice, Pardubice, Pečká, Petrovice, Poštorná, Přerov, Semtín, Slaný, Ústí nad Labem and Žilina. Their production capacity during that period was 338,000 tonnes of pure sulphuric acid, but sales totalled only 50,000 tonnes. The Moravian-Ostrava district had the largest share of consumption nationwide, using up to 32,000 tonnes of pure sulphuric acid for its needs. This raw material was used in Slovakia mainly in the preparation of the above-mentioned superphosphates. Immediately after the *Society for Chemical and Metallurgical Production*, the company *Dynamit Nobel* was the largest producer of sulphuric acid in the country. The factory in Žilina, which underwent extensive modernisation after the intervention of the Ministry of National Defence, was also included in the society's portfolio. The production of sulphuric acid was restarted only in 1937.²¹ As of 15 July 1935, only 34 people worked there, and with maximum output, the number could be

¹⁸ Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Předsednictvo ministerské rady* [Presidency of the Council of Ministers], box 3995, inventory number 2926, reference number 1254, „Fosfa“, October 23, 1937.; Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Předsednictvo ministerské rady* [Presidency of the Council of Ministers], box 3995, inventory number 2926, reference number 1254, without title, October 25, 1937.

¹⁹ *Slovenský priemysel roku 1934* [Slovak Industry in 1934]. Turčiansky sv. Martin: Ústredné združenie slovenského priemyslu [Central Association of Slovak Industry], 1935. p. 25.

²⁰ Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Spolek pro chemickou a hutní výrobu* [Society for Chemical and Metallurgical Production], box 212, signature GS 12/2, Dotazníky Žilina, Dotazník Žilina [Žilina questionnaires, Žilina questionnaire], July 15, 1935.

²¹ Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Předsednictvo ministerské rady* [Presidency of the Council of Ministers], box 3916, inventory number 2847, without reference number, Chemie, Permission for new production of sulphuric acid in Vajsková, November 7, 1936. pp. 1-5.

increased to 154 workers.²² A similar situation also occurred at the *Eduard Weiser* plant in Kostoľany nad Hornádom, where they began producing sulphuric acid in the second half of the 1930s with a set sales quota of 4.7%.²³

Despite the adverse situation in this production, the *Antimónové banské a hutnícké závody, uč. spol.* [Antimony mines and metallurgical works] attempted to establish their own production of sulphuric acid in Vajsková (today the local part of the municipality of Podbrezová) based on the roasting of antimony ores. The plant's management had a memorandum elaborated for the relevant authorities on the justification of such an act. The *Society for Chemical and Metallurgical Production*, as well as *Fosfa*, recommended that the establishment of production be rejected, given the existing sufficient capacities in the republic. They also pointed out the low sulphur content in the ore from Vajsková, which was only around 35%. Ore with at least 50 percent sulphur was used for effective production of sulphuric acid. Czechoslovakia was poor with regard to both quality and quantity in this type of sulphide minerals; therefore, it had to import them from Yugoslavia, Romania, Greece and Italy. The above-mentioned ultimately carried the day, and in May 1937 the Ministry of National Defence rejected the starting of production in Vajsková due to its redundancy.²⁴

Conclusion

The industrial production of superphosphates and sulphuric acid in Slovakia passed through several significant stages in the interwar period. One of them – the period from 1934 to 1938 – is analysed in the presented scholarly study. Despite the stated time span, it was necessary to at least briefly devote space to the effects of the Great Depression, as these undoubtedly had a fundamental influence on the

²² Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Spolek pro chemickou a hutní výrobu* [Society for Chemical and Metallurgical Production], box 212, signature GS 12/2, Dotazníky Žilina, Dotazník Žilina [Žilina questionnaires, Žilina questionnaire], July 15, 1935.

²³ Archiv České národní banky v Praze [Archive of the Czech National Bank in Prague], fund Banka československých legií [Bank of the Czechoslovak Legions], box 79, folder 19, Zápis o průběhu 52. porady ředitelství Banky československých legií v Praze, konané v pondělí dne 16. listopadu 1935 [Minutes of the proceedings of the 52nd meeting of the directorate of the Bank of the Czechoslovak Legions in Prague, held on Monday, 16 November 1935], p. 10.

²⁴ Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Spolek pro chemickou a hutní výrobu* [Society for Chemical and Metallurgical Production], box 214, signature GS 12/3/3, Nové chemické výroby na Slovensku [New chemical production in Slovakia], June 25, 1936.; Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Předsednictvo ministerské rady* [Presidency of the Council of Ministers], box 3916, inventory number 2847, without reference number, Chemie, Povolení nové výroby kyseliny sírové ve Vajskové [Permission for new production of sulphuric acid in Vajsková], November 7, 1936. pp. 3-4.; Národní archiv v Praze [National Archives in Prague], fund *Předsednictvo ministerské rady* [Presidency of the Council of Ministers], box 3597, inventory number 2625, reference number 13364, Výroba kyseliny sírové ve Vajskové [Production of sulphuric acid in Vajsková], May 27, 1937.

further developments not only in the world, but also in the Czechoslovak Republic.

Based on the research, it can be argued that the adverse situation in many production branches of the chemical industry was compounded by the agrarian crisis that was taking place at the same time during the global economic downturn. This affected superphosphate and sulphuric acid plants in particular, as they mainly placed their products on the domestic market. The use of their production capacity was only 20% in 1933. What's more, sales fell by approximately 60% between 1928 and 1933 due to the difficult situation in the agriculture sector, and the factory in Žilina even had to completely cease its operations.

The economy of Czechoslovakia experienced its deepest decline in 1934 and found itself in a prolonged phase of depression. The chemical industry in Slovakia also wrestled with a very difficult situation during this period. Sales and employment fluctuated, and the prices of input raw materials mostly grew, while as a result of overproduction and strong competition on the domestic market, the prices of many final products fell even further. On the other hand, in the case of superphosphate production, the gradual consolidation of relations in the agricultural sector had a positive effect. This improvement was also "negated", however, in this case by the rise in prices of input raw materials.

The revival of the world economy became evident in Czechoslovakia in the second half of 1936. Although the chemical industry was entering a phase of conjuncture, the rate of recovery differed in each production sector. Overall, the sector was negatively affected, particularly by another devaluation in 1936, which amplified the growth in prices of imported raw materials. In contrast, the prices of final products mostly stagnated. Ongoing overproduction represented a major problem. Despite the increase in domestic sales, the profitability of many plants only slightly increased. Exports continued to run up against various restrictions abroad, resulting in an increasing preference for the domestic market. The mentioned factors, together with the local specificities of each production site, caused a slow and insignificant recovery in the entire inorganic chemistry industry, and this also included the production of superphosphates and sulphuric acid. The main factor in the rise in this production sector was the stabilisation of conditions in the agricultural sector and growth in the prices of grain. Aside from seasonal market fluctuations, sales improved, as did employment. The positive development only came to an end with the effects of the Munich Agreement, the Vienna Arbitration and the Polish annexation in 1938.

References

Archival sources

Archiv České národní banky v Praze [Czech National Bank Archive in Prague]
- fund: *Banka československých* [Bank of the Czechoslovak Legions]

Národní archiv v Praze [National Archives in Prague]
- fund: *Předsednictvo ministerské rady* [Presidency of the Council of Ministers]
- fund: *Spolek pro chemickou a hutní výrobu* [Society for Chemical and Metallurgical Production]

Slovenský národný archív v Bratislave [Slovak National Archives in Bratislava]
- fund: Ministerstvo hospodárstva [Ministry of Economy],

Bibliography

DAUGHERTY, William. *The chemical industry in Czechoslovakia*. Washington: United States Government Printing Office, 1930. Available on the Internet: <<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uiug.30112101933023;view=1up;seq=1>> [2025-06-05].

GREGOR, Mikuláš. Dejiny anorganického priemyslu na Slovensku do 2. svetovej vojny [A History of Inorganic Industry in Slovakia until World War II]. In *Z dejín vied a techniky na Slovensku V* [From the History of Science and Technology in Slovakia V]. Bratislava: Publishing House of the Slovak Academy of Sciences, 1969.

HALLON, Ľudovít – LONDÁK, Miroslav. *Chemický priemysel v zrkadle dejín Slovenska. Hospodársko-spoločenské súvislosti vývoja chemických technológií a chemického priemyslu na Slovensku* [Chemical industry in the mirror of Slovak history. The economic-social contexts of the development of chemical technologies and the chemical industry in Slovakia]. Bratislava: Nakladateľstvo STU v Bratislave, 2011. ISBN 978-80-227-3543-8

HOLEC, Roman. *Dejiny plné dynamitu. Bratislavský podnik Dynamit Nobel na križovatkách novodobých dejín (1873 – 1945)* [A history full of dynamite. The Bratislava Company Dynamit Nobel at the Crossroads of Modern History (1873 – 1945)]. Bratislava: Kaligram, 2011. ISBN 978-80-8101-508-3

KRASNOVSKÝ, Branislav. Historický vývoj chemického priemyslu v Žiline [Historical development of the chemical industry in Žilina]. In *Verbum historiae*, 2013, vol. 1, no. 1. Available on the Internet: <https://www.fedu.uniba.sk/fileadmin/pdf/Sucasti/Katedry/KH/Verbum_Historiae/Verbum_historiae_1-2013.pdf> [2025-06-05].

- PRŮCHA, Václav et al. *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992. 1. díl 1918 – 1945* [The Economic and Social History of Czechoslovakia 1918 – 1992. Volume 1 1918 – 1945]. Brno: Nakladatelství Doplňek, 2004. ISBN 80-7239-147-X
- SABOL, Miroslav. Chemický priemysel na Slovensku od začiatku 19. storočia do vzniku ČSR [The chemical industry in Slovakia from the beginning of the 19th century to the establishment of the Czechoslovak Republic]. In *Historické štúdie*, 2013, vol. 47. ISBN 978-80-224-1324-4
- TURINIČ, Ján (ed.). *Dynamit Nobel: Zbierka dokumentov z histórie spoločnosti Dynamit Nobel Bratislava z rokov 1873 – 1951* [Dynamit Nobel: A Collection of Documents from the History of the Company Dynamit Nobel Bratislava from 1873 – 1951]. Bratislava: Istrochem, 2000.
- Chemické listy pro vědu a průmysl* [Chemical Documents for Science and Industry], 1935, vol. XXIX, No. 11-12.
- Chemické listy pro vědu a průmysl* [Chemical Documents for Science and Industry], 1937, vol. XXXI, No. 11-12.
- Chemické listy pro vědu a průmysl* [Chemical Documents for Science and Industry], 1938, vol. XXXII, No. 15-16.
- Slovenský priemysel roku 1929* [Slovak Industry in 1929]. Turčiansky sv. Martin: Ústredné združenie slovenského priemyslu [Central Association of Slovak Industry], 1930.
- Slovenský priemysel roku 1930* [Slovak Industry in 1930]. Turčiansky sv. Martin: Ústredné združenie slovenského priemyslu [Central Association of Slovak Industry], 1931.
- Slovenský priemysel roku 1931* [Slovak Industry in 1931]. Turčiansky sv. Martin: Ústredné združenie slovenského priemyslu [Central Association of Slovak Industry], 1932.
- Slovenský priemysel roku 1933* [Slovak Industry in 1933]. Turčiansky sv. Martin: Ústredné združenie slovenského priemyslu [Central Association of Slovak Industry], 1934.
- Slovenský priemysel roku 1934* [Slovak Industry in 1934]. Turčiansky sv. Martin: Ústredné združenie slovenského priemyslu [Central Association of Slovak Industry], 1935.

© **Populačné štúdie Slovenska 17 (Studies in the Population of Slovakia 18)**

Zostavil: Pavol Tišliar

Autori štúdií:

© Matúš Burda, Marcel Demčák, Pavol Krajčovič, Branislav Šprocha, Pavol Tišliar, Peter Vanek

1. vydanie, Bratislava 2025, 140 s.

Vydavateľ:

Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z.

ISBN 978-80-89881-35-2